

INSTYTUT GEOGRAFII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

PRACE GEOGRAFICZNE Nr 64

BOGUMIŁ RYCHŁOWSKI

REGIONALIZACJA EKONOMICZNA

(ZAGADNIENIA PODSTAWOWE)

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1967

PRACE GEOGRAFICZNE IG PAN

1. Flis J., Kras gipsowy Niecki Nidziańskiej. 1954, s. 73, zł 10,—
2. Walczak W., Pradolina Nysy i plejstocénskie zmiany hydrograficzne na przedpolu Sudetów Wschodnich. 1954, s. 51, zł 8,—
3. Krzymowska A., Franciszek Szwarzenberg-Czerny profesor geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego (1847—1917). 1954, s. 69, zł 9,50
4. Paszyński J., Opady atmosferyczne dorzecza Odry i ich związek z hipsometrią i zalesieniem. 1955, s. 90, zł 16,50
5. Kielczewska-Zaleska M., O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego.
Biskup M., Opady na prawie polskim na Pomorzu Gdańskim w pierwszej połowie XV w. 1956, s. 224 + 3 mapy, zł 31,45
6. Okołowicz W., Geomorfologia okolic środkowej Wilii. 1956, s. 68, zł 10,—
7. Jahn A., Wyżyna Lubelska. Rzeźba i czworotząd. 1956, s. 453 + 5 map, zł 52,40
8. Fleszar M., Studia z dziejów geografii ekonomicznej w Polsce od połowy XVIII w. do r. 1848. 1956, s. 105, zł 20,—
9. Praca zbiorowa, Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. 1957, s. 526, zł 58,—
10. Werwicki A., Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 r. 1957, s. 164, zł 32,—
11. Starkel L., Rozwój morfologiczny progów Pogórza Karpackiego między Dębicą a Trzycianą. 1957, s. 152 + 7 map + 20 ilustr., zł 40,—
12. Olszewicz B., Geografia polska w Okresie Odrodzenia. 1957, s. 62, zł 15,50
13. Gilewska S., Rozwój morfologiczny wschodniej części Wyżyny Miechowskiej. 1958, s. 90, zł 25,—
14. Staszewski J., Vertical Distribution of World Population. 1957, s. 116 + 1 tabl., zł 40,—
15. Łomniewski K., Zalew Wiślany. 1958, s. 106, zł 24,—
16. Litterer M., Zmiany w rozmieszczeniu i strukturze ludności Polski Ludowej w latach 1946—1950
17. Wełpa B., Zagadnienie struktury wieku ludności Polski Ludowej w r. 1950. 1955, s. 112, zł 22,—
18. Kukliński A., Struktura przestrzenna przemysłu cegielnianego na Ziemiach Zachodnich w epoce kapitalizmu. 1959, s. 156 + 19 wkładek, zł 49,—
19. Praca zbiorowa, Z badań środowiska geograficznego w powiecie mrągowskim. 1959, s. 132 + 6 wkładek, zł 45,—
20. Tobjasz J., Wykorzystanie środowiska geograficznego dla hodowli w województwie białostockim. 1959, s. 160 + 2 mapy, zł 33,—
21. Kowalska A., Paleomorfologia powierzchni podplejstocénskiej niżowej części dorzecza Odry. 1960, s. 75 + 6 map, zł 25,—
22. Starkel L., Rozwój rzeźby Karpat fliszowych w holocenie. 1960, s. 239 + 9 map + 35 fot., zł 78,—
23. Balińska-Wuttke K., Geomorfologia obszaru między Skierniewicami a Rawa Mazowiecką. 1960, s. 112 + 3 mapy, zł 43,50
24. Wróbel A., Województwo warszawskie. Studium ekonomicznej struktury regionalnej. 1960, s. 140, zł 24,—
25. Praca zbiorowa, Problems of Applied Geography. Proceedings of the Anglo-Polish Geographical Seminar (Nieborów 15—13.IX.1959). 1961, s. 148 + 10 wkładek (mapy) + 15 fot.

J. Mintal

INSTYTUT GEOGRAFII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

*

PRACE GEOGRAFICZNE Nr 64

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ

№ 64

БОГУМИЛ РЫХЛОВСКИ

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ
(ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ)

*

GEOGRAPHICAL STUDIES

No 64

BOGUMIŁ RYCHŁOWSKI

ECONOMIC REGIONALIZATION
(ESSENTIAL PROBLEMS)

INSTYTUT GEOGRAFII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

PRACE GEOGRAFICZNE Nr 64

BOGUMIŁ RYCHŁOWSKI

REGIONALIZACJA EKONOMICZNA
(ZAGADNIENIA PODSTAWOWE)

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE

WARSZAWA 1967

Komitet Redakcyjny

REDAKTOR NACZELNY: M. KIELCZEWSKA-ZALESKA
ZASTĘPCA REDAKTORA NACZELNEGO: K. DZIEWONSKI
CZŁONKOWIE: R. GALON, L. STARKEL
SEKRETARZ: JADWIGA WŁODEK-SANOJCA

Rada Wydawnicza (Redakcyjna)

K. DZIEWONSKI, R. GALON, J. GRZESZCZAK, Ł. GÓRECKA (SEKRETARZ RADY),
M. KIELCZEWSKA-ZALESKA (PRZEWODNICZĄCA RADY), M. KLIMASZEWSKI,
J. KOBENDZINA, J. KOSTROWICKI, S. LESZCZYCKI

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE

Nakład 800+100 egz. Ark. wyd. 10,75. Ark. druk. 8,75. Papier druk.
sat. III kl. 80 g, 70x100. Oddano do składania w styczniu 1967.
Podpisano do druku w kwietniu 1967. Druk ukończono w maju
1967. Zam. nr 2534 z dnia 9.I.1967 r. T-79. Cena zł 33.—

WOJSKOWE ZAKŁADY GRAFICZNE WARSZAWA,
GRZYBOWSKA 77

SPIS TREŚCI

	Str.
Wstęp	7
I. Współczesne koncepcje regionalizacji ekonomicznej w literaturze nie- marksistowskiej	11
Regiony strefowe (jednolite)	16
Regiony węzłowe (nodalne)	20
Próby zespolenia regionów strefowych i węzłowych	32
II. Obiektywne podstawy regionalizacji ekonomicznej	38
Regiony produkcji materialnej	40
Regiony wymiany	48
Regiony usług	52
Regiony transportu	56
Pojęcie integralnego regionu ekonomicznego	58
III. System taksonomiczny integralnych regionów ekonomicznych	66
IV. Struktura integralnego regionu ekonomicznego	76
Sektor specjalizacji	78
Sektor komplementarny	84
Sektor obsługujący (lokalny)	87
Działalność wewnątrzregionalna i ponadregionalna	89
Historyczny aspekt struktury	91
V. Kompleksowość rozwoju integralnych regionów ekonomicznych	96
VI. Perspektywiczność regionalizacji ekonomicznej	109
Literatura	119
Резюме	129
Summary	134

WSTĘP

Geografia, jak każda gałąź nauki, wyrosła z praktyki i w ostatecznym rachunku zawsze służyła jej potrzebom. Zainteresowania nauk geograficznych uległy w ciągu dziejów różnym metamorfozom, ogarniając przede wszystkim problematykę, która dla danej epoki wydawała się najważniejsza. Jednakże mimo wielu zewnętrznych przeobrażeń w ujęciu przedmiotu badań i zmian w sposobach podejścia do badanej rzeczywistości, istota badań geograficznych pozostawała ta sama. Odwiecznym ogólnym zadaniem geografów zawsze było i nadal pozostaje zadanie poznania przyrody, ludności i gospodarki w ich przestrzennym zróżnicowaniu i wzajemnych związkach. Praktyczna potrzeba zaspokojenia ludzkiej ciekawości w tym zakresie była główną siłą, która zadecydowała o rozwoju geografii na przestrzeni dziejów.

Współcześnie system nauk geograficznych dzielony jest przede wszystkim na dwa wielkie działy: geografie fizyczną (przyrodniczą) i geografie ekonomiczną (społeczno-ekonomiczną). Podział ten wynika z istoty obiektów badanych przez geografów — zjawisk przyrodniczych w działaniu pierwszym, a społeczeństwa i form jego działalności gospodarczej, w drugim. Jedność obu tych działów wiąże się przede wszystkim ze specyfiką właściwego wszystkim naukom geograficznym podejścia do badanej rzeczywistości. Owa specyfika polega na tym, że geografowie widzą główny cel poznawczy w wykrywaniu przyczyn, praw i prawidłowości rządzących przestrzennym zróżnicowaniem badanych zjawisk, a ich praktyczna działalność związana jest z badaniem i odwzorowywaniem rozmaitych struktur przestrzennych, które powstają i rozwijają się na powierzchni Ziemi.

Kompleksowo-przestrzenny sposób podejścia do zjawisk otaczającego nas świata powoduje, że w geografii współczesnej dominuje problem regionalizacji, tzn. problem wyodrębniania i badania struktur przestrzennych rozmaitego rodzaju. Stąd też pojęcie regionu, jako pewnego względnie odosobnionego obszaru, odznaczającego się określonym zgrupowaniem wzajemnie powiązanych przedmiotów i zjawisk, uważane jest za podstawową kategorię wszystkich nauk geograficznych. Szeroko rozpowszechnione jest stanowisko, że regionalizacja, jako konkretny wyraz podstawowej metody badawczej, właściwej wszystkim naukom geogra-

ficznym, nie może być traktowana jako jakiś szczególny kierunek, szkoła lub dział geografii. Wynikając z samej istoty badań geograficznych jest ona właściwa całej geografii a jej stosowanie stanowi podstawowe kryterium geograficzności prowadzonych prac badawczych.

Taki pogląd na rolę regionalizacji reprezentują bardzo różne szkoły geografów. Najdobitniej, chociaż w bardzo ogólnej formie sformułował to jeszcze Vidal de la Blache mówiąc: „Geografia jest to studium miejsc” [219, s. 295]. „Wyróżnianie obszarów o wspólnych cechach, a więc regionów i wytyczanie ich granic — pisze A. Jahn — jest najważniejszym celem geografii” [88, s. 457]. Znany geograf radziecki, J. G. Sauszkin, ujmuje ten sam problem w sposób następujący: „...badanie kompleksów terytorialnych (przestrzennych zespołów) różnego rodzaju, które ukształtowały się na powierzchni Ziemi, włączając w to ich historię oraz ich rozmieszczenie geograficzne, tj. badanie ich w czasie i przestrzeni i położenie nacisku na wykrywanie prawidłowości przestrzennych — stanowi zadanie nauk geograficznych i tylko geograficznych” [189, s. 22].

Pomimo zasadniczego znaczenia, teoria regionalizacji stanowi — jak dotychczas — dość słabo rozwinięty odcinek ogólnej teorii geografii, co niewątpliwie utrudnia rozwój konkretnych badań geograficznych. W celu ujęcia ogromnego zróżnicowania powierzchni globu geografowie wprowadzili już od dawna dzielą świat na różnego rodzaju krainy, regiony, strefy, krajobrazy, okręgi itp. kompleksowe jednostki przestrzenne, niemniej jednak dotychczasowa praktyka wykazuje, że zagadnienia regionalizacji należą do rzędu najbardziej spornych i skomplikowanych, a z powodu wielości różnorodnych ujęć i koncepcji one właśnie są najbardziej zagmatwane. Dotyczy to zwłaszcza regionalizacji zjawisk społeczno-ekonomicznych, tzn. przestrzennych struktur, które są przedmiotem badań geografii ekonomicznej.

Analiza współczesnej literatury pozwala stwierdzić istnienie wielu rozmaitych koncepcji regionalizacji ekonomicznej, które w sposób całkowicie odmienny ujmują teorię regionu ekonomicznego a w rezultacie, w swoich badaniach, dochodzą do zasadniczo odmiennych wyników. W skrajnych przypadkach różnice w pojmowaniu kategorii region ekonomiczny są tak duże, że tylko czysto formalne podobieństwo pojęcia region ekonomiczny w jakimś stopniu łączy różne sposoby jego pojmowania. Różnorodność stanowisk idzie w zawody z różnorodnością terminologiczną, kryjącą się częstokroć pod jednakowo brzmiącą szatą słowną, co dodatkowo utrudnia porozumienie między poszczególnymi naukowcami i wprowadza dotkliwy w skutkach chaos do prac z dziedziny regionalizacji.

Zasadnicze różnice w sporach o istotę regionu ekonomicznego istnieją oczywiście pomiędzy naukami: burżuazyjną i marksistowską. Fakt ten wydaje się być zrozumiały, bowiem historia nauki wykazuje, że właś-

nie zagadnienia najczęściej poruszane w jej rozwoju, najbardziej zajmujące umysły ludzkie — zagadnienia w danej dziedzinie nauki centralne, które decydują bezpośrednio o obliczu całego systemu, należą w tym układzie do najbardziej kontrowersyjnych. Właśnie w sporach o definicję pojęcia regionu ekonomicznego przełamują się najwyraźniej różnice poglądów zarówno dotyczące przyczyn i skutków zróżnicowania przestrzennego rzeczywistości gospodarczej, poglądów co do metod praktycznego kształtowania tych procesów, jak też poglądów na zadania i metody geografii ekonomicznej w ogóle.

Niniejsza praca jest próbą syntetycznego ujęcia podstawowych zagadnień teoretycznych integralnej regionalizacji ekonomicznej dokonanego w oparciu o dorobek literatury marksistowskiej. Studia teoretyczne z tego zakresu prowadzone są bardzo aktywnie w wielu krajach socjalistycznych. Szczególnie cenny dorobek ma w tej dziedzinie radziecka nauka, której niewątpliwą zasługą jest sformułowanie podstawowych założeń marksistowskiej teorii regionalizacji ekonomicznej. Mimo dużych osiągnięć, wciąż jednak istnieje jeszcze rozległy krąg zagadnień ledwie zarysowanych a nawet zupełnie pomijanych w dotychczasowych pracach; odnośnie wielu kwestii poglądy poszczególnych naukowców mają charakter kontrowersyjny. Potrzeba zapełnienia istniejących luk i bardziej precyzyjnego ujęcia kwestii zbyt ogólnie dotychczas traktowanych lub rozpatrzenia pomijanych zagadnień sprawia, że uzasadniona jest każda nowa próba syntezy nawet jeśli jest ona niepełna i nosi charakter wstępnej koncepcji syntetyzującej.

Wiadomo, że pełna klasyczna synteza w złożonej dziedzinie regionalizacji ekonomicznej może powstać jedynie w oparciu o dostateczną sumę rezultatów szczegółowych badań obejmujących wszelkie aspekty i elementy zarówno procesu rozwojowego, jak i struktury związków badanych zjawisk. Obecny stan badań szczegółowych z góry ogranicza możliwości tego rodzaju syntezy. Powoduje to określone niedostatki poznawcze reprezentowanej pracy, które tylko przyszłe badania mogą usunąć. Przed tą przykrą, ale na tym etapie nieprzewycięzalną wadą chciałbym ostrzec Czytelnika.

Obszerny kompleks zagadnień, które odnoszą się do teoretycznych podstaw integralnej regionalizacji ekonomicznej rozpada się, biorąc najogólniej, na dwie podstawowe części. Pierwszą z nich stanowi teoria w ścisłym znaczeniu tego słowa; winna ona przede wszystkim dać odpowiedź na pytanie, jakie są podstawy regionalizacji, tzn. wyjaśnić jakie fakty (czy stany rzeczy) istniejące w obiektywnej rzeczywistości sprawiają, że zadania integralnej regionalizacji ekonomicznej są uzasadnione. Druga obejmuje metodykę, tzn. praktyczne sposoby delimitacji jednostek przestrzennych nazywanych regionami ekonomicznymi. W niniejszej pracy uwaga będzie skoncentrowana na pierwszym kręgu za-

gadnień, przy czym bardziej szczegółowo omówione zostaną tylko te zagadnienia, które wydają się być najistotniejsze.

Zarysowanie podstaw określonej teorii regionalizacji ekonomicznej zakłada zajęcie wyraźnego stanowiska wobec innych, odmiennych koncepcji ujmowania zagadnienia. Jest jednak rzeczą niemożliwą, aby w ramach stosunkowo krótkiej rozprawy dostarczyć względnie wyczerpującego i uporządkowanego przeglądu wszystkich istniejących teorii regionalizacji ekonomicznej, a tym bardziej pokazać historię kształtowania się myśli ludzkiej w omawianej dziedzinie. W tej pracy omówione zostaną tylko te teorie i koncepcje regionalizacji, które mają największe aktualne znaczenie, są najbardziej żywotne a jednocześnie silniej wpływają na kształtowanie się poglądów w szerszej skali międzynarodowej. Właśnie tej problematyce poświęcony będzie pierwszy rozdział niniejszego opracowania.

Problematyka regionalizacji ekonomicznej, w szczególności zaś teoria regionu ekonomicznego, stanowi przedmiot wieloletnich moich zainteresowań. Toteż prezentowana książka stanowi w pewnym sensie podsumowanie wyników własnych badań i przemyśleń. Jednocześnie liczne odsyłacze w tekście i załączona na końcu książki bibliografia świadczą o tym, jak wiele zawdzięcza autor pracom innych naukowców, zwłaszcza geografów i ekonomistów. Szczególny wpływ na zawarte w tej książce ujęcie zagadnień wywarły poglądy radzieckiej szkoły regionalizacji ekonomicznej, wywodzącej się jeszcze z prac komisji GOLERO i Gospłanu. Postawione przed sobą zadanie będę uważał za spełnione, jeśli swoją pracą w jakimś stopniu przyczynię się do pogłębienia teoretycznego ujęcia zagadnień regionalizacji ekonomicznej rozwijanego przez reprezentantów tej szkoły.

I. WSPÓŁCZESNE KONCEPCJE REGIONALIZACJI EKONOMICZNEJ W LITERATURZE NIEMARKSISTOWSKIEJ

Idee regionalizacji ekonomicznej w światowej literaturze geograficznej mają długą tradycję, ściśle wiążąc się w swym rozwoju z historią geografii i pokrewnych nauk społeczno-ekonomicznych. W swoim rozwoju dziejowym geografia tworzyła różne koncepcje regionalnych podziałów ekonomicznych¹, zależnie od stopnia poznania zjawisk, dojrzałości poglądów metodologicznych oraz światopoglądu filozoficznego twórców danej teorii. Spośród wielu koncepcji regionalizacji stworzonych przez naukę niemarksistowską dwie wykazują największą żywotność. Pierwsza z nich — wcześniejsza — traktuje region jako obszar pod takim lub innym względem jednorodny, druga natomiast rozpatruje region jako obszar gospodarczych i społecznych powiązań o charakterze węzłowym. Długoletni dorobek obu tych koncepcji stanowi podstawę wszystkich współczesnych niemarksistowskich teorii regionalizacji ekonomicznej.

Najpełniejsze i systematyczne sformułowanie podstawowych zasad metodologicznych obu wymienionych koncepcji, ujęte w formie tzw. „charakterystycznych cech regionu”, zawiera raport specjalnej komisji geografów amerykańskich pracującej pod przewodnictwem D. Whittleseya [221]. Opracowanie tej komisji jest traktowane zarówno przez zwolenników, jak i przez przeciwników reprezentowanych w nim poglądów za klasyczne podsumowanie dotychczasowego dorobku zachodniego nurtu geografii burżuazyjnej w dziedzinie regionalizacji, toteż wymaga ono szczególnie uważnego rozpatrzenia. Wydaje się, że właśnie na tle rozważań komisji Whittleseya można najkrócej, a jednocześnie najpełniej sformułować własną postawę krytyczną wobec istniejących we współczesnej literaturze teorii regionalizacji ekonomicznej.

¹ W polskiej literaturze geograficznej omówienie rozmaitych koncepcji regionalizacji ekonomicznej zawierają m.in. następujące prace: A. Wróbel [226], K. Dziewoński [59], S. Berezowski [27], B. Rychłowski [182]; w literaturze zagranicznej najpełniejsze informacje w tym zakresie znaleźć można w pracach: P. Ałampijew [11], J. Sauszkin [191], R. Dickinson [57], M. Odum, H. Moore [154], M. Jansen [92], Ch. Charris [76].

Podstawą wyjściową koncepcji Whittlesey'a, podzielanej przez wielu zachodnich geografów, jest ujęcie regionu jako swoistego narzędzia analizy naukowej stosowanego dla generalizacji, szeregowania i studiowania przestrzennych ugrupowań zjawisk występujących na powierzchni Ziemi. Regiony w tym ujęciu są jednak tylko pewną konstrukcją logiczną, która nie ma żadnego obiektywnego korelatu. Według własnego sformułowania komisji Whittlesey'a „region nie jest przedmiotem ani samookreślanym, ani danym przez naturę. Jest to pojęcie intelektualne, byt stworzony dla celów myślenia drogą wyboru pewnych cech istotnych dla jakiegoś badanego zjawiska lub problemu przestrzennego, przy pominięciu wszystkich innych cech uznanych za nieistotne” [221, s. 30]. Jeszcze bardziej dobitnie formułuje tę myśl R. Hartschorne, który negując pojęcie regionu — obiektu pisze wprost, iż geografowie konstruują regiony².

Negując realne istnienie regionów jako obiektywnie kształtujących się jednostek przestrzennych i rozpatrując regionalizację wyłącznie jako dogodny sposób przestrzennej klasyfikacji zjawisk, jako jedną z metod uporządkowania olbrzymiego materiału badanego przez geografów, zwolennicy omawianej koncepcji każdy system podziału regionalnego uważają za teoretycznie równorzędny i równowartościowy. Bowiem — jak pisze J a m e s — „nie może istnieć żaden właściwy system regionów, czy też system „prawdziwych” regionów; żaden system regionów nie może być słuszny przy założeniu iż wszystkie inne są niesłuszne: istnieje tyle systemów regionalnych ile jest zagadnień, które zasługują aby się nimi zająć” [90, s. 15].

Zdaniem zwolenników omawianej koncepcji każdy wycinek powierzchni ziemskiej można traktować jako region, jeśli tylko wycinek ten jest jednolity w kategoriach jednej lub kilku cech wybranych przez danego uczonego, i odwrotnie, cała powierzchnia Ziemi może być podzielona na nieskończoną ilość systemów regionalnych zbudowanych na podstawie specjalnie wybranych cech wyróżniających. Zgodnie z tą koncepcją możemy „...**uznawać za region** (podkreśl. B. R.) jakikolwiek obszar, w którego ramach większość miejsc odpowiada jednej z ustalonych kategorii... We wszystkich tych przypadkach region jest obszarem, na którym ukształtowanie się danego zjawiska jest podobne” [80, s. 588].

Stanowisko odrzucające doktrynę obiektywnego istnienia regionu

² „Nie istnieją one (tzn. regiony — B. R.) w rzeczywistości jako odrębne części powierzchni Ziemi, lecz są raczej intelektualnymi konstrukcjami badacza, mającymi znaczenie o tyle, o ile spełniają potrzebę zredukowania nieskończonego zróżnicowania do możliwej do ujęcia skończonej liczby przypadków. Geografowie konstruują regiony...”. R. H a r t s c h o r n e [30, s. 588].

otwiera drogę subiektywizmowi badawczemu, toteż wielokrotnie było atakowane przez geografów marksistowskich. W ich przekonaniu negacja regionu, jako obiektywnego zjawiska rzeczywistości i rozpatrywanie go wyłącznie w sensie narzędzia analitycznego — automatycznie eliminuje region jako przedmiot badań naukowych³. Przeciw takiej ocenie próbował oponować A. Wróbel, który twierdzi, że zarzuty pod adresem przedstawionej przez D. Whittlesey'a koncepcji regionu — narzędzia analitycznego są nieuzasadnione. Jego zdaniem koncepcja Whittlesey'a zakłada, że pojęcie regionu znajduje swój wyraz w rzeczywistości w treści materialnej określonej kryteriami wyróżniania regionu. Dobór tych kryteriów jest — według A. Wróbla — ściśle związany z celem badania; „dla ustalonego celu dobór kryteriów nie jest więc „mniej lub więcej dowolny”, bo tylko jeden określony zespół najbardziej znamienitych kryteriów jest słuszny... Występuje tu zatem sprawdzialny empirycznie problem prawdy i fałszu, lecz w żadnym razie nie subiektywizm czy agnostycyzm” [230, s. 17].

Faktem jest, że wypowiedzi Whittlesey'a i wielu innych zwolenników koncepcji regionu — narzędzia analitycznego cechuje duża chwiejność metodologiczna a nawet określona kontrowersyjność sformułowań, co umożliwia pewną swobodę ich interpretacji. Subiektywizm ich postawy badawczej nie występuje w postaci otwartej. Zachowując pozory realizmu badawczego naukowcy ci przyznają, że tak zwane „surowe fakty”, tzn. dane doświadczenia, posiadają charakter empiryczny i obiektywny. Jednocześnie jednak dowodzą, że tłumaczenie tych faktów może mieć dowolny charakter, że nie jest ono oparte na odbiciu obiektywnej rzeczywistości lecz na absolutnie autonomicznym toku przekształceń formalnych. Na tym etapie o poznaniu decydują ich zdaniem nie obiektywne własności przedmiotu, lecz postawa poznającego podmiotu.

Zasada dowolności wprowadzona do jakiegokolwiek etapu poznania naukowego niewątpliwie podważa wartość całego rezultatu badawczego. Podkreślenie dowolności oznacza bowiem przeciwieństwo uwypuklenia

³ Należy podkreślić, że również wśród naukowców zachodnich można zauważyć występowanie silnych tendencji do określania regionu ekonomicznego nie tylko jako narzędzia analizy, lecz również jako elementu rzeczywistości. Przykładem może być wypowiedź kanadyjskiego geografa R. Gajdy, który na II posiedzeniu plenarnym Komisji Metod Regionalizacji Ekonomicznej MUG w Jabłonnej powiedział m.in.: „Basic to the development of the idea of economic regions is a methodical consideration as to whether the economic regions have an objective existence. Many geographers and economists feel that geographers tend to assume not that the regions are there but that they have to be created. On the other hand, economists generally believe that regions are there and have only to be discovered by an analyst... I have the feeling that the idea of non — existence of economic region is losing its impact in modern geography. Nowadays the view of many geographers in Canada and the United States is rather in agreement with that of the economists” [148, s. 184].

istotnych związków rzeczy i prowadzi do tego, że przedmiot poznania jest ostatecznie tworem umysłu poznającego. Jeśli zresztą w pracach naukowych zawarte są logiczne konstrukcje tworzone przez poszczególne osoby, to przynajmniej całkowicie otwartą pozostaje kwestia, czy konstrukcja ta jest w jakimś związku z przedmiotem, który należy badać, czy jest ona dostosowana do jego istoty, czy odpowiada jego właściwościom, albo czy go fałszuje, wypacza, wkłada w zupełnie obcą formę.

Na ten właśnie fakt, zwraca uwagę K. D z i e w o Ń s k i, który pisze: „Pojęcie regionu jako narzędzia analizy geograficzno-ekonomicznej, jako elementu ustalonego przez badacza zależnie od potrzeb (a więc mniej lub więcej dowolnie), ma charakter formalny. Wykorzystanie pojęcia regionu jako narzędzia analizy sprowadza się w praktyce do terytorialnego grupowania zaobserwowanych faktów. Można stwierdzić, że albo zastosujemy poprawne grupowanie faktów, tj. uchwycimy prawidłowo zjawiska zachodzące w rzeczywistości (a wówczas region umowny stanie się odzwierciedleniem faktu przestrzennego — regionu gospodarczego istniejącego w rzeczywistości), albo grupowanie będzie odbiegać od rzeczywistości i wówczas otrzymamy układ dający silnie zdeformowany lub zgoła fałszywy obraz stanu istniejącego. Ograniczenie roli pojęcia regionu wyłącznie do narzędzia analizy doprowadziłoby zatem do subiektywizmu badawczego, oderwanego od rzeczywistości, względnie do agnostycyzmu, nie zapewniającego należytych przesłanek do krytycznej oceny naszych poglądów, a paraliżującego badania naukowe przez zakwestionowanie ich możliwości i celowości” [59, s. 722].

Zgodnie z przyjętym przez komisję Whittlesey'a założeniem, regionalizacja „sprowadza się do klasyfikowania i grupowania danych według określonych kryteriów”. Charakter owych kryteriów określa każdy badacz indywidualnie, zależnie od swego wycucia wagi ich znaczenia. Systemów regionalnych może być tyle, ile jest zagadnień, zasługujących na to aby się nimi zająć. Pogląd ten rzutuje na proponowaną klasyfikację regionów, którą D. Whittlesey konstruuje w oparciu o ilość cech uwzględnianych w danej regionalizacji.

Wszystkie regiony, niezależnie od ich wewnętrznej treści, komisja Whittlesey'a dzieli na trzy typy:

- 1) regiony proste (single-feature), wyznaczone na podstawie jednej cechy i przedstawiające zawsze rozmieszczenie jakiegoś jednego zjawiska;
- 2) regiony złożone (multiple-feature regions), wyznaczone na podstawie kombinacji lub zgrupowań cech;
- 3) regiony całkowite — „compages”, które wyróżniane są „na podstawie całkowitej treści wykorzystania obszaru przez człowieka (human occupance of area)... Region taki jest zgrupowaniem wzajemnie powiązanych cech przyrodniczych i społecznych, wybranych z jeszcze bardziej złożonej całości ze względu na przekonanie o ich doniosłości dla studiów geograficznych” [221].

Przytoczona klasyfikacja nie jest jedyną klasyfikacją proponowaną przez D. Whittlesey'a. Wszystkie regiony, niezależnie od kryteriów wyróżniania (dokładniej — od ilości cech uwzględnionych w trakcie ich wyróżniania), dzielone są w omawianym sprawozdaniu jeszcze według tzw. charakteru ich wewnętrznej spójności (związków) i struktury. W tym celu wykorzystano używany jeszcze przez R. Platta [164, s. 153—174] a obecnie szeroko rozpowszechniony w literaturze schemat, według którego związku między poszczególnymi elementami rozmieszczonymi na powierzchni Ziemi można sobie wyobrazić w dwojaki sposób — jako stosunek równoległy jednostek podobnego typu i jako serię wzajemnych powiązań ogniskujących się w określonych punktach pomiędzy niepodobnymi do siebie elementami. Zgodnie z tym schematem wszelkiego rodzaju regiony mogą być sklasyfikowane jako jednolite (uniform), albo też jako węzłowe (nodal) [221].

Obie klasyfikacje komisji Whittlesey'a mają wybitnie formalny charakter ponieważ omijają zagadnienie istoty badanych zjawisk. W pierwszej z nich znajduje jednocześnie odzwierciedlenie, właściwe dla geografii burżuazyjnej lekceważenie jakościowej odrębności zjawisk, zwłaszcza odrębności zjawisk przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych. Klasyfikacja ta traktuje o regionach w ogóle, nie uwzględniając ustalonej przez naukę marksistowską jakościowej odrębności regionów przyrodniczych i regionów ekonomicznych a podtrzymując bezpłodną, w świetle współczesnych doświadczeń, ideę całościowych regionów geograficznych.

Na tej klasyfikacji, jak zresztą w ogóle na całej koncepcji Whittlesey'a, ciąży hettnerowskie ujęcie przedmiotu geografii. Dla A. Hettnera celem badań geograficznych było nie poznanie określonych przedmiotów i zjawisk rozmieszczonych na powierzchni ziemi, ale poznanie powierzchni ziemi na której rozmieszczone są przedmioty i występują zjawiska. Zamiast badania związków przyczynowych szukał on jedynie przestrzennej zgodności oddzielnych, wypełniających poszczególne ziemie elementów, sprowadzając treść geografii do opisu tzw. chorosów. Tymi ostatnimi zaś mogą być dowolnie konstruowane jednostki przestrzenne, tworzące pewną całość, która obejmuje wszystkie elementy przyrodnicze i związane z człowiekiem [81].

Formalny charakter drugiej z przedstawionych klasyfikacji polega przede wszystkim na tym, że jednolitość i węzłowość występują w niej jako abstrakcyjne stosunki przestrzenne, pozbawione konkretnej treści. Jej zastosowanie w ujęciu proponowanym przez D. Whittlesey'a prowadzi niechybnie do usunięcia z pola widzenia badacza problemu rozwoju procesów regionotwórczych, ich istoty, powoduje zamianę treści zjawiska przez jego formę zewnętrzną. Omawiana klasyfikacja nie odzwierciedla ponadto realnych współzależności i powiązań kształtujących się w ramach określonego terytorium, sztucznie absolutyzując rozszcze-

pienie całościowej formy procesu regionotwórczego na poszczególne nie związane z sobą części.

W realnej rzeczywistości tzw. strefowe powiązania (jednolitość) znajdują się zawsze w określonej genetycznej współzależności z tzw. powiązaniem węzłowymi. W strukturze każdego przestrzennego ugrupowania gospodarczego znajdują się cechy strefowe i węzłowe. „Te typy powiązań — jak słusznie podkreśla P. Ałampijew — występują obiektywnie w każdym regionie razem i jednocześnie, chociaż nie przejawiają się zwykle w stopniu jednakowym” [17, s. 53]. Dlatego przy kompleksowej analizie regionalnej można mówić jedynie o dwóch aspektach procesu kształtowania się regionów, natomiast rozdzielne traktowanie węzłowości lub strefowości może być stosowane tylko w wypadku analizy pewnych wybranych elementów (aspektów) rzeczywistości gospodarczej.

Obie przedstawione wyżej klasyfikacje cieszą się obecnie dużą popularnością wśród geografów niemarksistowskich. Stanowią one punkt wyjścia dla wielu prac z dziedziny regionalizacji ekonomicznej. Na podstawie pierwszej z nich określa się zwykle stopień złożoności realizowanego podziału regionalnego, druga zaś wykorzystywana jest jako podstawa do określenia struktury i wyznaczania granic zewnętrznych wszelkiego rodzaju jednostek regionalnych — zaczynając od podziałów odzwierciedlających proste rozprzestrzenienie poszczególnych elementów życia społeczno-gospodarczego, badanych z punktu widzenia węzłowości czy strefowości (jednolitości) ich powiązań, a kończąc próbami zaliczanymi do integralnej (kompleksowej) regionalizacji całokształtu zjawisk społeczno-ekonomicznych występujących na określonym terytorium. Chcąc krytycznie ustosunkować się do takiego sposobu ujęcia problemu integralnej regionalizacji ekonomicznej, należy bardziej szczegółowo przeanalizować istotę i treść tzw. regionów strefowych i regionów węzłowych.

REGIONY STREFOWE (JEDNOLITE)

„Regiony strefowe — według definicji komisji Whittlesey'a — mają ten sam charakter na całym swym obszarze” [221, s. 36]. W innym miejscu swego sprawozdania komisja podkreśla, iż tego typu region „jest homogeniczny, ponieważ wszystkie jego części charakteryzuje cecha lub cechy, którymi był określany” [221, s. 42]. Próbując nieco rozszerzyć pojęcie jednorodności, Whittlesey traktuje go w sposób elastyczny; pisze on, iż „...jednolitość ta nie jest jednak całkowita, gdyż zawsze występuje zróżnicowanie cech, dopuszczone w ramach przyjętych kryteriów, zaś różnice nieistotne zostają pominięte. Jednakże w granicach wyznaczonych przez kryteria regiony tego rodzaju są jednolite” [221, s. 36—37].

Zgodnie z tymi sformułowaniami tzw. regionem strefowym może być

po prostu każdy dowolny wycinek powierzchni Ziemi różniący się od wycinków sąsiednich jakąś cechą lub zespołem cech, uznanych przez badacza za istotne w stosunku do celu badania. Postulat jednorodności elementów wyczerpuje w tym ujęciu całą definicję regionu. Tak też ujmuje to pojęcie klasyczne już określenie A. F o r t u n a t o w a, które mówi, że „regionem należy nazywać dokładnie wyznaczoną na mapie część powierzchni Ziemi, różniącą się od innych części jakimikolwiek cechami” [74, s. 1]. Możliwość określenia na mapie arealów, pokazujących przestrzenne rozmieszczenie przedmiotów i zjawisk od dawna przyciągała zainteresowanie wielu geografów, dlatego światowa literatura geograficzna obfituje w tego rodzaju podziały⁴.

Metodyka wyodrębniania regionów strefowych jest na ogół bardzo prosta. Sprowadza się do techniki wykrycia wzajemnych podobieństw i różnic zachodzących pomiędzy poszczególnymi jednostkami odniesienia. W przypadku gdy regiony wyróżniane są na podstawie określonych wartości jakiejś cechy o charakterze ciągłym — problem delimitacji polega głównie na doborze odpowiednich przedziałów liczbowych; natomiast w przypadku gdy regiony wyznaczane są na podstawie cech nieciągłych, decydujące znaczenia nabiera fakt występowania lub braku danej cechy albo cech uznanych za kryterium. Wybór cech — kryterium oraz ich gradacje ustalane są zależnie od subiektywnych doświadczeń danego badacza. Dlatego też siatka regionów na jednym i tym samym terytorium, przy badaniu jednego i tego samego problemu, może być różna.

Przy wyodrębnianiu regionów strefowych — jednolitych pod względem ekonomicznym — jako kryterium delimitacji wykorzystywane są bardzo różnorodne cechy życia gospodarczego jak: gęstość zaludnienia, udział ludności zawodowo czynnej w przemyśle, w rolnictwie i innych działach gospodarki narodowej, dalej stopień, struktura i długo-trwałość bezrobocia, poziom średnich dochodów ludności, wartość produkcji globalnej lub czystej, plony upraw roślinnych itd. itp. Czasami prace te bazują na jednym kryterium (regiony proste), najczęściej jednak analizowane są kombinacje rozmaitych wskaźników (regiony złożone), a ilość ich jest niekiedy bardzo duża⁵. W niektórych przypadkach,

⁴ Polskie prace geograficzne z okresu międzywojennego używały najczęściej terminu „region gospodarczy” w tym pojęciu. Najbardziej znanym przykładem jest praca J. Piekałkiewicza i S. Rutkowskiego [163]. Droga poszukiwania jednorodności gospodarczej szedł również W. Ormicki [155], a także S. Cezak [40], J. Ernst [69], J. Czyżewski [51] i wielu innych autorów zajmujących się zagadnieniami regionalizacji zjawisk gospodarczych. W okresie powojennym tego typu prace w geografii polskiej właściwie zanikły zupełnie. Należy jednak pamiętać, że właściwie każdy kartogram jest w pewnym sensie obrazem właśnie takich regionów jednorodnych.

⁵ Na przykład w znanej monografii Donalda J. Bogue i Calvina L. Beale [36] analizie poddano 83 wskaźniki dotyczące ludności, przemysłu i charakteru do-

przy tego rodzaju analizie, stosowane są złożone metody analizy statystycznej.

Najbardziej znane systemy złożonych regionów strefowych (np. „regionów rolniczych” lub „regionów przemysłowych”), wbrew zamierzeniom ich autorów w rzeczywistości nigdy nie obejmują integracji elementów. „Są to — jak słusznie podkreśla R. Hartschorne tylko opisowe generalizacje mierników ilościowych jednego lub wielu elementów zmieniających się niezależnie na danym obszarze. Ponieważ liczba możliwych kombinacji wzrasta w postępie geometrycznym wraz z dodaniem każdej niezależnej zmiennej, jest prawie niemożliwe połączenie serii klas wynikających z większej ilości niż dwóch czynników bez stworzenia nadmiernie wielkiej ilości regionów⁶. Jeśli względne znaczenie takich niezależnych czynników jest różne, a tak się zwykle dzieje, to wszelka pozornie logiczna hierarchia regionów i subregionów pozostanie w konflikcie z rzeczywistością”⁷.

Każdy system regionów strefowych oparty na klasyfikacji jednej lub większej liczby niezależnych cech charakterystycznych jest — według R. Hartschorne — tylko „formą opisu, odzwierciedlającą subiektywne a nawet dowolne określenie jakie stopnie zmienności są istotne”⁸. Dlatego też sugeruje on, aby podziały przestrzenne tego typu nazywać nie „regionami” lecz po prostu „obszarami pewnego typu” [78, s. 312—313]. Ale i ten termin wprowadza zdaniem R. Hartschorne w błąd sugerując, że wszystkie punkty danego obszaru są w pewien sposób typowe i że dlatego obszar ten ma charakter jednorodny. „W rzeczywistości... omawiane określenie sprowadza się do ustalenia, że rozpiętość zmienności danych zjawisk w ramach regionu odpowiada pewnemu ogólnemu przedziałowi zmienności tych samych zjawisk w skali całego świata. Nie wynika z tego zupełnie, że każda z części regionu jest bardziej podobna do innych części danego regionu aniżeli do części innych regionów⁹.

Wyznaczanie regionów strefowych ma statystyczny charakter i nie się w sobie pewien ładunek subiektywizmu, gdyż opiera się na wskaźnikach często dowolnie lub przypadkowo zestawianych. Wielu geografów

chodów oraz 75 wskaźników o charakterze rolniczym. Na tej podstawie całe terytorium USA rozdzielono na tzw. obszary ekonomiczne „wewnątrz których poziom życia i cechy społeczno-ekonomiczne są prawie jednakowe” [76]. W polskiej literaturze najbardziej jaskrawym przykładem takiej wielocехowej regionalizacji jest wspomniana już (przypis 4) praca J. Piekałkiewicza i S. Rutkowskiego.

⁶ Fakt ten w naszej literaturze podkreślał bardzo mocno W. W a k a r, który pisał: „Jeżeli stopień jednorodności oznaczymy możliwie najwyżej, przyjdziemy w rezultacie albo do niezliczonej ilości okręgów albo jakieśmy to wyżej stwierdzili, do stref i archipelagów, a nie do zwartych terytorialnie okręgów” [220], s. 94.

⁷ R. Hartschorne [79], cyt. wg tłum. pols., PZLG, z. 3, 1962, s. 158—159.

⁸ R. Hartschorne [79], cyt. wg tłum. pols., PZLG, z. 3, 1962, s. 159—160.

⁹ R. Hartschorne [79], cyt. wg tłum. pols., PZLG, z. 3, 1962, s. 160.

przywiązuje jednak do nich duże znaczenie. Na przykład, znany geograf amerykański Ch. D. Harris pisze, że „jeśli ekonomicznie jednorodne obszary charakteryzują się wysokim stopniem wewnętrznej spójności (tzn. jeśli one są terytorialnie zwarte), a ich granice są stosunkowo wyraźne, to można je traktować jako jednorodne regiony ekonomiczne” [76, s. 129]. Inni geografowie wiążą z wydzieleniem tego typu regionów większe nadzieje sądząc, iż wydzielenie tzw. regionów strefowych prowadzi do wyodrębnienia obiektywnie istniejącego systemu integralnych regionów ekonomicznych. O ile punkt widzenia Ch. Harrisa można przyjąć pod warunkiem, że regionalizację ekonomiczną będziemy traktowali jako wyodrębnienie wszelkich jednostek przestrzennych opartych na analizie cech ekonomicznych o różnym znaczeniu, to drugie stanowisko nie wydaje się być uzasadnione.

W realnej rzeczywistości nie ma zupełnie jednorodnych obszarów pod względem gospodarczym. Tkanka ekonomiczna każdego zagospodarowanego przez człowieka mniej lub bardziej obszernego wycinka powierzchni kuli ziemskiej stanowi prawie zawsze złożony spłot różnorodnych, ale wzajemnie uwarunkowanych przedmiotów i zjawisk znajdujących się w bezustannym ruchu. Dlatego też tkanka ta nie składa się z identycznych cząsteczek, a różnice między poszczególnymi miejscami nie sprowadzają się jedynie do różnic o charakterze ilościowym. Tkanka ta stanowi nader złożony spłot bardzo różnych elementów i dlatego nie może być poznana i objaśniona przy pomocy metod czysto statystycznych. Geografowie, którzy z określonych powodów wyodrębniają tzw. jednorodne obszary są w stanie przedstawić tylko proste rozprzestrzenienie pewnych wyizolowanych komponentów (elementów), w żadnym zaś przypadku nie są w stanie pokazać ani odwzorować — jakościowego przestrzennego zróżnicowania całej rzeczywistości gospodarczej.

Ażeby odtworzyć ekonomiczne zróżnicowanie jakiegoś terytorium potrzeba spojrzeć nań nie jak na przestrzeń zapełnioną zbiorowiskiem rozmaitych rzeczy, ale jako na realnie istniejącą organizację gospodarczą, a nawet organizm gospodarczy, którego poszczególne części terytorialne są jakościowo zróżnicowane i spełniają odrębne funkcje. Dalej, ażeby określić jakościową ekonomiczną swoistość określonych obszarów w ramach większych całości przestrzenno-gospodarczych, należy badać je nie w aspekcie ich jednorodności, lecz od strony wypełnianych przez nie funkcji. Tylko taka droga stwarza możliwość zrozumienia, wykrycia i objaśnienia, a na tej podstawie — oceny praktycznej specyficznych właściwości każdego obszaru na ziemi¹⁰.

¹⁰ Zwracał na to również uwagę K. Dziewoński, który podkreślał, iż podstawowym warunkiem postępu w zakresie badań regionów strefowych jest odpowiednie określenie kryteriów regionów ekonomicznych. Kryteria te według K. Dziewońskiego „muszą być związane z typologią kompleksowego zagospodarowania, z określeniem funkcji pełnionych przez poszczególne regiony — strefy w gos-

Jest rzeczą oczywistą, że wydzielane na podstawie rozmaitych wskaźników statystycznych regiony strefowe różnić się będą często od tych jednostek terytorialnych, których powstanie i rozwój wiązać będziemy z funkcjonalizacją gospodarczą przestrzeni. Koncepcja regionu jednolitego heterogenicznego, różni się bowiem zasadniczo od ujęcia regionu jako części funkcjonalnej większej całości. Tak zwany region strefowy łączy miejsca, które razem wzięte pod jakimś względem różnią się od innych miejsc — i ta ich cecha jest w tym przypadku podstawowa. Regiony strefowe tworzą miejsca złączone jednakową wielkością danych statystycznych. Natomiast drugi typ regionu charakteryzuje nie jednorodność wskaźników statystycznych lecz wspólnota (jedność) życia gospodarczego. Ta wspólnota przejawia się w tym, że dany obszar zajmuje określone miejsce i wypełnia określone funkcje w systemie całego gospodarczego organizmu kraju. Wymaga to, aby przy wyodrębnianiu tego typu jednostek zwracać przede wszystkim uwagę na funkcje.

W ramach koncepcji obszaru jednorodnego zasada zwartości i spójności regionu nie musi być przestrzegana. Natomiast w tym drugim rozumieniu region ekonomiczny jest organizmem gospodarczym, którego cechuje zarówno wyraźne odgraniczenie zewnętrzne, jak i silnie rozwinięta więź wewnętrzna. Znajduje to dobitny wyraz we współdziałaniu wszystkich elementów rodzajowych i części terytorialnych regionu w wypełnianiu podstawowej funkcji gospodarczej wspólnej dla niego jako całości. Stąd też granice między tak pojętymi regionami przebiegają nie tam, gdzie ulegają zmianie ilościowe wielkości wskaźników statystycznych, lecz tam, gdzie wewnątrznie zróżnicowany ale funkcjonalnie jednolity układ przestrzenno-gospodarczy jest zastąpiony przez układ innego rodzaju.

REGIONY WĘZŁOWE (NODALNE)

Regiony węzłowe (nodalne) występują w literaturze pod różnymi nazwami; niekiedy są one nazywane regionami funkcjonalnymi [39, 41], jądrowymi (nuklearnymi) [127], polaryzacyjnymi [38], wektorowymi¹¹, lub też obszarami ciężenia [156]. Ich istnienie poszczególni autorzy wiążą zwykle z występowaniem określonego współdziałania między miastami i obszarami, które są przez nie obsługiwane. Stąd też główną cechą rozpoznawczą tych regionów są powiązania ogniskowe, koncentrujące się w ośrodkach centralnych określonych obszarów.

podarce narodowej [59, s. 725]. Należy jednak rozważyć, czy spełnienie tego rodzaju wymagań jest możliwe w ramach koncepcji tzw. regionów strefowych i czy praktyczna realizacja wysuniętego postulatu nie oznacza odejścia od tej koncepcji.

¹¹ Nazwę tę po raz pierwszy zastosował K. Dzięwoński w przemówieniu na posiedzeniu w Londynie w 1964 r. Por. S. Leszczycki [127, s. 281].

„Regiony węzłowe — pisze D. Whittlesey — są jednolite ze względu na swą wewnętrzną strukturę lub organizację. Istotnymi elementami tej struktury są: ognisko (focus) względnie ogniska i otaczający je obszar powiązany z ogniskiem liniami krążenia... Wewnętrznie regiony węzłowe charakteryzuje różnorodność funkcji, znacznie przekraczająca zakres niewielkiego stosunkowo zróżnicowania dopuszczalnego w regionach jednorodnych. Podstawowym atrybutem regionów węzłowych jest krążenie osób i dóbr, powiązania komunikacyjne i inne aspekty ruchu... ich granice przebiegają tam gdzie występuje zanik bądź też osłabienie związków z własnym ogniskiem na rzecz jakiegoś innego ogniska” [221].

Pojmowanie regionu jako obszaru wzajemnego oddziaływania miasta i otaczającego go terytorium w literaturze geograficznej znane jest od dawna. Przy czym zarysowało się ono niezależnie w różnych krajach i w różnych szkołach geograficznych¹². Bazuje ono na empirycznie ustalonych faktach ciężenia różnych miejscowości do produkcyjnych, handlowych, finansowych, kulturalnych, administracyjnych i innych ośrodków, wiążących w jedną całość, a jeśli mowa o warunkach społeczeństwa antagonistycznego — podporządkowujących sobie życie społeczno-gospodarcze mniej lub bardziej rozległego obszaru. Badania naukowe już dawno pokazały, poczynając od prac J. Thunena [211], że życie gospodarcze na poszczególnych terenach wiąże się wyraźnie z ośrodkami miejskimi, które stanowią aktywny, twórczy i organizujący element życia gospodarczego. Stwierdzono, że miasta nie tylko wiążą ze sobą w pewne całokształty przyległe do nich obszary, ale że związek ten staje się tym silniejszy, im bardziej powiązania jakiegoś obszaru ogniskują się w jakimś historycznie ukształtowanym ośrodku miejskim, im bardziej produkcja tego ośrodka zaspakaja potrzeby okolicznych obszarów i na odwrót. Stwierdzono również, że siła oddziaływania ośrodków miejskich w sensie przyciągania do siebie otaczających obszarów jest tym silniejsza, im bliżej obszary te położone są w stosunku do miast.

¹² Do pierwszych prac, w których traktowano regionalizację ekonomiczną jako wykrycie stref wpływu poszczególnych ośrodków ciężenia, należy zaliczyć studium pt. „Handel i przemysł Rosji europejskiej w ujęciu regionalnym”, opublikowane w 1911 r. pod redakcją N. Sztruppa, W. Siemionowa-Tianszańskiego i K. Gołubkowa [214]. W pracy tej, opierając się na wynikach spisu ludności 1900 roku, terytorium Rosji podzielono — na podstawie analizy ciężarów poszczególnych obszarów do ośrodków handlowych — na 1065 regionów, połączonych w 46 grup, które z kolei ujęte zostały w 12 stref przemysłowo-handlowych. W literaturze zachodniej jedną z pierwszych prób tego rodzaju podjął w 1917 r. C. B. Fawcett [71], który wyodrębnił „prowincje Anglii” jako obszary zorganizowane wokół ośrodków metropolitalnych. Jego kontynuatorem w Wielkiej Brytanii był przede wszystkim R. E. Dickinson. W Niemczech podobne próby podejmował już w 1923 r. M. Sidaritsch [199], a w Stanach Zjednoczonych Ameryki — R. Mc Kenzie [97] i R. Platt [164]. W Polsce poszukiwania na tej drodze zapoczątkował w okresie międzywojennym znany ekonomista W. Wakar [220].

Spoleczno-gospodarcze oddziaływanie miast na otaczające ich terytoria i ogniskowanie przez nie określonych więzi gospodarczych nie może być zakwestionowane. Węzłowe układy ciężów kształtujące się wokół ośrodków centralnych stanowi bez wątpienia jedną ze stron złożonego systemu przestrzennych powiązań gospodarczych występujących we współczesnej rzeczywistości. Dlatego też zagadnienie ośrodków miejskich i zasięgów ich oddziaływania nie może być wyeliminowane z rozważań dotyczących regionalnych podziałów ekonomicznych. Jednakże stwierdzenie to nie pozwala jeszcze zidentyfikować pojęcie regionu węzłowego z integralnymi regionami ekonomicznymi¹³. Problem, który wymaga wyjaśnienia polega więc nie na tym, czy można uznać strefę oddziaływania miasta za określony element rzeczywistości, lecz na określeniu stosunku tych stref do tzw. integralnych regionów ekonomicznych.

Próby teoretycznego uzasadnienia koncepcji regionów węzłowych, jako kompleksowych jednostek terytorialnych o charakterze ogólnogospodarczym, podejmowało wielu naukowców. Znajdujemy ją m.in. w pracach niemieckiego geografa W. Christallera, w jego znanej teorii sieci ośrodków centralnych (Zentrale Orte).

Istota teorii sieci ośrodków centralnych polega na tym, że jej twórca traktuje miasta jako epicentra rozwoju ekonomicznego. „Główną funkcją miasta, względnie jego główną cechą charakterystyczną jest to — pisze Christaller — że stanowi ono centralny punkt jakiegoś obszaru” [44, s. 14]. Na miano ośrodka centralnego zasługuje jego zdaniem miejscowość, która spełnia rzeczywiście funkcje centralne, tzn. której mieszkańcy wykonują pracę czy zawody związane z potrzebami otaczającego terenu. Tego rodzaju zawody nazywa on „zawodami centralnymi”, a dobra i usługi wytwarzane lub świadczone w tych ośrodkach, a wykorzystywane w wielu punktach rozproszonych definiuje jako „dobra centralne”. Wszelkie dobra centralne dzieli z kolei na dobra centralne wyższego rzędu, produkowane i sprzedawane tylko w centralnych ośrodkach wyższego rzędu, oraz dobra centralne niższego rzędu, które są produkowane i sprzedawane w ośrodkach centralnych niższego rzędu, ale równocześnie także w ośrodkach wyższego rzędu.

¹³ Przykładem takiego podejścia może być stanowisko R. Dickinsona, który definiuje region ekonomiczny jako „obszar o wzajemnie powiązanych czynnościach, wspólnych interesach i organizacji. Jest on jednością ludzkich stosunków przestrzennych, zachodzących przez układ sieci komunikacyjnej i centra miejskie. Region taki obejmuje więc kompleks ściśle współzależnych powiązań, na które składa się zarówno przepływ dóbr materialnych, jak i rozdział usług, wiadomości i idei” [53, s. 11]. Również E. Ullman utożsamia pojęcie regionu ekonomicznego z pojęciem regionu węzłowego. W materiałach pierwszego zebrańia ogólnego Komisji MUG w Utrechcie pisze on w sposób następujący: „...nodal regions are the real human regions of the earth. This is a contribution that students of economic regionalisation can make to the practice of regional geography” [216, s. 94—95].

W rozważaniach W. Christallera miasto rozpatrywane jest przede wszystkim jako ośrodek koncentracji instytucji handlowo-rozdziałczych oraz wszelkiego rodzaju usług gospodarczych i pozagospodarczych, gdyż one rzeczywiście przywiązane są na ogół do tzw. ośrodków centralnych. Natomiast silnie związaną z nimi produkcję materialną odsuwa na drugi plan¹⁴. Stąd też problem hierarchii miast i określenia tzw. stopnia ich centralności rozstrzyga pomijając funkcje produkcyjne. Chcąc ponadto funkcje różnej jakości przedstawić przy pomocy jednorodnych i wymiernych, szuka wskaźnika syntetycznego. Tym wskaźnikiem są — jego zdaniem — zamiejskowe rozmowy telefoniczne, sumujące w jednej wielkości różnorodne funkcje miast jako ośrodków centralnych.

Na podstawie czysto abstrakcyjnego rozumowania, eliminującego przestrzenne zróżnicowanie zjawisk rzeczywistości, Christaller formułuje swój model idealnej sieci ośrodków centralnych. Według tego modelu miasta są równomiernie rozmieszczone w przestrzeni i tworzą hierarchiczny system. Hierarchii miast odpowiada hierarchia i rozmiary związanych z nimi regionów ciężenia, nazywanych przez Christallera obszarami uzupełniającymi. Przy tym funkcje miast i ich hierarchiczne podporządkowanie zależą od stopnia ich centralności, którą Christaller traktuje nie w sensie geograficznym, lecz w sensie geometrycznym, co doprowadziło go do stworzenia heksagonalnego układu systemu regionów (obszarów uzupełniających).

Koncepcja W. Christallera była przyjęta przez wielu naukowców zachodnich za podstawę ich rozważań w zakresie regionalnych podziałów ekonomicznych. Między innymi była ona wykorzystana, a nawet znacznie rozbudowana, przez A. Lōscha, jednego z najbardziej znanych burżuazyjnych teoretyków regionalizacji.

Opracowując swoją teorię regionów ekonomicznych, A. Lōsch, podobnie jak Christaller, zakłada istnienie idealnie homogenicznej przestrzeni. Na tym tle analizuje pewne elementy rzeczowe gospodarki w płaszczyźnie ich skupienia i rozproszenia. Jedynym mechanizmem zasługującym na uwagę jest u Lōscha mechanizm rynkowy. Dlatego też stworzony przez niego model przestrzenny działalności gospodarczej składa się z systemu różnego rodzaju i wielkości rynków, otaczających ośrodki koncentracji produkcji i konsumpcji. Nakładanie się na siebie

¹⁴ „Jeżeli chodzi o produkcję — pisze W. Christaller — to dobra centralne, tj. takie dobra, które najkorzystniej produkowane są w ośrodkach centralnych, są stosunkowo rzadkie, ponieważ najczęściej korzyści wynikające z produkcji w takich ośrodkach — przede wszystkim minimalne koszty dostawy gotowych produktów do konsumentów — wyrównywane są z nadwyżką przez straty, wynikające z wyższych kosztów produkcji” [44, s. 19—20]. Wniosek, który formułuje na tej podstawie, brzmi następująco: „W gruncie rzeczy — nie tyle chodzi o produkcję, ile o podaż towarów i usług, która przywiązana jest do ośrodków centralnych” [44, s. 20].

zespołu rynków tworzy według Löscha samowystarczalny układ gospodarczy nazywany krajobrazem albo regionem ekonomicznym. Regiony ekonomiczne są więc w tym ujęciu po prostu funkcją odległości, produkcji masowej oraz konkurencji, a ich granice zmieniają się wraz ze zmianą zysków. Posługując się systemem rozwiązań analitycznych i wykreślnych, Lösch dochodzi do wniosku, że najbardziej racjonalnym kształtem obszaru rynków jest układ przypominający plaster miodu, tj. układ heksagonalny. Figura ta minimalizuje odległość od centrum do wszystkich punktów wewnątrz wieloboku toteż sześciokąt foremny uznaje on również za najbardziej racjonalną formę regionu ekonomicznego [131].

Abstrakcja i schematyzacja stanowią niezbędny element w badaniu naukowym zjawisk społeczno-ekonomicznych. Abstrakcje i schematyzacje nie mogą jednakże stanowić dowolnych konstrukcji, lecz muszą być w syntetycznej formie odbiciem zjawisk zachodzących w rzeczywistości. Abstrakcja nie jest bowiem fikcją metodologiczną, ale czynnością myślową, która polega na przechodzeniu od zmysłowych cech danego przedmiotu, zjawiska, czy zespołu zjawisk do stosunków występujących między przedmiotami lub zjawiskami. Przy pomocy abstrakcji wyzwalamy się od balastu szczegółów, wydzielając to co ogólne i typowe, nie możemy jednak abstrahować od tego, co dla danego zjawiska (zespołu zjawisk) istotne, czy też zastępować istotne związki fikcjami, opartymi na przypadkowych domniemaniach¹⁵.

Teorie Christallera i Löscha nie uwzględniają jednak tych podstawowych wymagań metodologicznych i abstrahują od nader istotnych cech i właściwości rzeczywistości stron. Ogólnych prawidłowości procesu regionotwórczego szukają nie w prawach życia społeczno-ekonomicznego, ale w modelach „idealnej przestrzeni”. Sprowadzenie całości kształtu życia ekonomicznego w sposób uproszczony do jakiegoś mecha-

¹⁵ „Naukowe pojęcie modelu jest rzecz jasna nader odmienne od potocznego pojmowania modelu jako wzorca, makiety lub miniatURY jakiegoś obiektu. W nauce pod pojęciem modelu rozumie się realną lub myślową konstrukcję jakiegoś obiektywnego procesu lub zjawiska, która odzwierciedla najbardziej istotne i charakterystyczne cechy danej obiektywnej rzeczywistości. W modelu wszelkie drugorzędne i uboczne właściwości i cechy są odrzucone. Przy naukowej budowie każdego modelu ważnym jest, aby uniknąć zarówno nadmiernego upraszczania realnej rzeczywistości, jak również zbędnej detalizacji i skomplikowania. Matematyk amerykański Bellman dobrze wyraził tę myśl, przestrzegając badaczy przed „pułapką zbytniego uproszczenia i błotem zbytniego komplikowania”.

Model naukowy powinien być adekwatny realnej obiektywnej rzeczywistości, odzwierciedlając zarówno ważniejsze ogólne cechy modelowanych realnych procesów i zjawisk, jak też podstawowe cechy odrębności, pozwalających w sensie jakościowym odróżnić dany typ procesu lub zjawiska od wszelkich innych, nawet zewnętrznie podobnych... Model ekonomiczny powinien posiadać te same podstawowe funkcje i wyróżniać się tym samym typem zachowania się, które właściwe są dla realnego prototypu”. W. Niemczynow [151, s. 76].

nizmu wymiany różnorodnych dóbr i usług powoduje, że najważniejsze aspekty życia gospodarczego pozostają poza zasięgiem ich modeli.

Chociaż więc zarówno Christaller jak i Lössch mówią o zgodności swych teorii z zasadami ekonomicznymi, rzeczywistość gospodarcza rozwija się nie według stworzonych przez nich schematów [150, 169]. Zresztą Lössch przyznaje się do tego zupełnie wyraźnie. W swej znanej pracy „Die Räumliche Ordnung der Wirtschaft” pisze, iż układy rzeczywiste różnią się od idealnego krajobrazu ekonomicznego w jednym ważnym punkcie: nie są samowystarczalne” [131, s. 228]. Nie trzeba chyba uzasadniać, że fakt ten sam w sobie już podważa wartość całej koncepcji. Zresztą wnioski wyciągnięte z tego faktu przez samego Lösscha nie są również zachęcające. „Wyraźnie określony krajobraz ekonomiczny — pisze on — jest raczej dziełem przypadku niż naturalną częścią państwa”. Dlatego też uważa, że „jakkolwiek regionalny punkt widzenia może być właściwy dla wielu obszarów, niemniej jednak podejmowanie próby całkowitego podziału wielkiego kraju na krajobrazy ekonomiczne byłoby trudne i niecelowe [131, s. 230].

Inne uzasadnienie teoretyczne koncepcji regionu węzłowego znajdujemy w pracach amerykańskiego geografę A. Philbricka, w jego teorii tzw. funkcjonalnej organizacji przestrzeni [162]. Rozpatrując życie społeczno-gospodarcze jako sumę działalności poszczególnych jednostek skupionych we wszelkiego rodzaju zakładach i instytucjach, Philbrick formułuje szereg zasad, w których próbuje zawrzeć pewne ogólne prawidłowości przestrzennej organizacji społeczeństwa. Pierwsza z tych zasad głosi, że wszelka działalność człowieka posiada ogniskowy charakter; druga mówi o tym, że każda instytucja lub zakład, tworzące w sumie system rozsiedlenia, zajmują indywidualny ściśle zlokalizowany wycinek (działkę) terytorium, dlatego pewne instytucje zajmują bardziej korzystne położenie i są w wyniku tego ważniejsze niż inne; trzecia zasada podkreśla, że współzależność instytucji jest przyczyną istnienia różnorodnych jednostek organizacji przestrzennej.

Przestrzenną organizację społeczeństwa A. Philbrick proponuje rozpatrywać jako wyrastającą ze związków funkcjonalnych, istniejących pomiędzy poszczególnymi instytucjami i jednostkami osadniczymi. Owe jednostki zbudowane są jego zdaniem hierarchicznie i tworzą coraz większe i organizacyjnie bardziej złożone ugrupowania przestrzenne, które koncentrują swe związki w określonych ogniskach — ośrodkach węzłowych. W każdym ośrodku węzłowym wyższego rzędu zbiegają się najważniejsze powiązania wszystkich podporządkowanych mu węzłów niższego rzędu. „Obszary wyższego rzędu organizacji funkcjonalnej składają się z sumy ich funkcjonalnie skojarzonych jednostek przestrzennych niższego rzędu” [162]. Skład terytorialny kształtujących się na tej bazie jednostek określony jest, zdaniem A. Philbricka, przez zasięg przestrzenny funkcji zlokalizowanych w określonym ośrodku węzłowym.

Dlatego istota proponowanego przez tego autora schematu badania funkcjonalnej organizacji sprowadza się do rozpatrywania powiązań ośrodków miejskich z otaczającymi miejscowościami.

Koncepcje teoretyczne bazujące na mniej lub bardziej dokładnym poznaniu powiązań istniejących między miastami i otaczającymi je terytoriami, prowadzą do pojmowania regionów jako pewnego rodzaju funkcjonalnie powiązanych całości, których poszczególne części mogą a nawet powinny być niepodobne do siebie. Zamiast wyszukiwania różnic i podobieństw, jako cech świadczących o jakościowej odrębności i gospodarczej jedności badanych obszarów, koncepcje te wysuwają na pierwszy plan zadanie poznania określonych związków przestrzenno-gospodarczych. I na tym polega pozytywna strona tego typu badań. Niestety, istota jedności ekonomicznej określonych obszarów i sił kształtujących tę jedność w pracach zwolenników koncepcji regionu węzłowego jest jednostronna.

Przesłanką wyjściową wszystkich koncepcji regionu węzłowego jest przypisywanie miastu podstawowych funkcji regionotwórczych. W istocie rzeczy zwolennicy tej teorii uważają, że tylko miasto tworzy region ekonomiczny. Poza tym czynnikiem nie widzą żadnej innej siły mającej istotny wpływ na proces kształtowania się regionów ekonomicznych. Badanie powiązań przestrzennych — jak podkreśla Z. Chojnicki — ograniczają do powiązań zachodzących pomiędzy punktem ogniskowym, a jego obszarem ciężarów czy zapleczem, akcentując przy tym jako podstawę wyznaczania regionu zasięg funkcji centralnych miast. Stąd też podziały regionalne zwolennicy tej koncepcji opierają na mniej lub bardziej dokładnym wyznaczeniu terytorialnego zasięgu wpływów miast, utożsamiając pojęcie regionu ekonomicznego z pojęciem regionu miejskiego [42, s. 15]. Stanowisko takie nie znajduje jednak dostatecznie przekonującego potwierdzenia w faktach rzeczywistości.

Miasta rzeczywiście odgrywają istotną rolę w procesie regionotwórczym i faktu tego negować niepodobna. Doświadczenie historyczne pokazuje jednak, że samo istnienie jakiegoś miasta i związanego z nim obszaru uzupełniającego nie przesądza jednoczesnego występowania procesu regionotwórczego. Miasta i związane z nimi obszary zaplecza powstały historycznie znacznie wcześniej niż regiony ekonomiczne. Miasta powstają na tym etapie rozwoju, kiedy społeczny podział pracy powoduje oddzielenie rzemiosła i handlu od rolnictwa, tzn. w okresie przejścia od wspólnoty pierwotnej do ustroju niewolniczego czy feudalnego. Powstanie regionów ekonomicznych, pojmowanych jako funkcjonalne części określonych organizmów społeczno-gospodarczych, wiąże się z innym zupełnie, znacznie późniejszym okresem. Regiony ekonomiczne — zgodnie z ustaleniami W. Lenina [122] — kształtują się wraz z rozwojem kapitalizmu, w procesie rozwoju gospodarki towarowej i powstania jednolitego rynku kapitalistycznego w skali państwowej i ogólnosiwiatowej.

W rzeczywistości samo istnienie jakiegoś miasta nie przesądza procesu regionotwórczego, gdyż nie ono jest podstawowym motorem tego procesu. Główną siłą, która dzieli kraj na poszczególne niepodobne do siebie pod względem ekonomicznym części, a zarazem siłą cementującą owe części powiązaniem ekonomicznymi w określony system gospodarczy, jest społeczny terytorialny podział pracy. Jedynie dzięki istnieniu określonej formy społecznego terytorialnego podziału pracy, ogarniającego swym zasięgiem całość gospodarki narodowej, odpowiednie obszary, wraz ze swymi ośrodkami, nabywają określone wyspecjalizowane funkcje i stają się przez to pewnymi zwartymi całościami przestrzenno-gospodarczymi, nazywanymi regionami ekonomicznymi. Proces kształtowania się każdego regionu tysiącami nici związany jest rozwojem pozostałych regionów, które, razem wzięte, tworzą zróżniczkowane części jednego systemu (całości). Regionu ekonomicznego nie można sobie wyobrazić poza tym systemem, jako określonym organizmem gospodarczym. Z tego samego powodu nie można go rozpatrywać jako zjawiska zrodzonego jedynie przez określone warunki lokalne, jako kategorii, której powstanie można tłumaczyć wyłącznie wpływem lokalnych czynników i warunków¹⁶.

Z tego wynika, że region ekonomiczny nie może być uznany za produkt własnego wyłącznie ośrodka centralnego. Sytuacja kształtuje się w sposób bardziej skomplikowany. Generalnie biorąc, można zaryzykować twierdzenie, że nie ośrodek, lecz charakter rozwoju całego regionu, funkcja, którą on wypełnia w systemie terytorialnego podziału pracy warunkują w znacznym stopniu zarówno kierunek rozwoju poszczególnych ośrodków, jak też zakres terytorialny ich gospodarczego oddziaływania. Nie oznacza to oczywiście zepchnięcia miasta do roli biernego elementu w procesie regionotwórczym. Mamy tutaj bowiem do czynienia niewątpliwie z typowym przykładem procesów „kołowych”, w których przyczyny stają się skutkami, a skutki — przyczynami, gdzie działają

¹⁶ To samo zresztą dotyczy miast, bowiem rozwój współczesnych ośrodków miejskich nie zawsze wynika bezpośrednio z ich regionalnych funkcji. O wielkości współczesnych miast na ogół nie decydują skupione w nich usługi dla potrzeb okolicy, lecz pełnione funkcje o charakterze ponadregionalnym, zwłaszcza funkcje przemysłowe. Przemysł zaś — jak wiadomo — rozmieszczony jest nierównomiernie. Jego zaplecze często straciło łączność przestrzenną z miejscem produkcji. Zanika również bezpośrednio powiązanie produkcji przemysłowej z obszarem zbytu. „Można przyjąć jako regułę — podkreśla E. Neef — że tylko te spośród starych ośrodków centralnych rozwinęły się w nowoczesne centra o dużym znaczeniu w których nałożyły się jednocześnie funkcje centralne i „jednostkowe”, przy czym ogólne znaczenie i całokształt warunków życiowych miejscowości zależą bardziej od funkcji centralnych, natomiast wielkość ośrodka — mierzona liczbą ludności — bardziej od funkcji jednostkowych” [150, s. 93—94]. Słuszność tej tezy potwierdza przykład Śląsko-Dąbrowskiego Zespołu Miejskiego, Łodzi, Krakowa lub Gdańska.

sprężenia zwrotne. Miasta, jako ośrodki skupiające w sobie najważniejsze elementy życia gospodarczego i ogniskujące główne związki gospodarcze, są istotnymi elementami procesu regionotwórczego, działającymi jednak w ramach zakreślonych przez siłę nadrzędne, tzn. w ramach zakreślonych przez charakter i formy społecznego terytorialnego podziału pracy. Dlatego też rzeczywistą rolę miast w procesie kształtowania regionów ekonomicznych można określić jedynie poprzez wyjaśnienie ich stosunku do terytorialnego podziału pracy, rozwijającego się w danych warunkach miejsca i czasu.

Ciążenie ekonomiczne różnych miejscowości do określonych ośrodków gospodarczych znajduje źródło w istnieniu określonej formy społecznego podziału pracy, między miastem a otaczającymi go osiedlami wiejskimi. „W ten sposób — jak pisze P. Ałampijew — w ekonomicznym ciężeniu miast widzimy specyficzny przejaw regionotwórczego oddziaływania terytorialnego podziału pracy” [17, s. 52]. Jeśliby terytorialny podział pracy sprowadzał się tylko do tej prostej formy, wtedy powiązania miast z ich najbliższym otoczeniem odgrywałyby rolę czynnika wiodącego w kształtowaniu przestrzennej ekonomicznej struktury danego kraju. Wtedy każde miasto razem ze związanym z nim obszarem uzupełniającym stanowiłoby jedną wzajemnie powiązaną, chociaż zamkniętą całość. Jednakże w tych warunkach nie można by jeszcze mówić o istnieniu systemu regionów ekonomicznych, pojmowanych jako funkcjonalne części jednolitego organizmu gospodarczego, ale o prostym zróżnicowaniu danego kraju składającego się z szeregu odrębnych systemów gospodarczych.

Społecznego terytorialnego podziału pracy nie można jednakże sprowadzać obecnie wyłącznie do podziału pracy między miastem i otaczającymi go obszarami wiejskimi, podobnie jak nie można uważać wymiany między miastem i wsią za podstawowy typ powiązań przestrzenno-gospodarczych. Tego rodzaju sytuacja istniała w warunkach gospodarki przedkapitalistycznej. W owych czasach życiowo ważne powiązania zamykały się w ramach rynków lokalnych, tzn. były na ogół realizowane między każdym z miast i tymi obszarami wiejskimi, które ku nim ciążyły. Powiązania między rynkami różnych miast były wówczas słabo rozwinięte, a każde państwo składało się z szeregu produkcyjnie autonomicznych jednostek terytorialnych, gospodarczo prawie samowystarczalnych, a więc rzeczywiście odosobnionych.

Wraz z rozwojem ekonomicznym terytorialny podział pracy i związane z nim powiązania gospodarcze uległy skomplikowaniu. Produkcja na rynek lokalny dawno już została uzupełniona przez produkcję dóbr na obszerny rynek ogólnopaństwowy¹⁷. Te dalekie powiązania gospodarcze

¹⁷ Charakteryzując ten proces N. Barański pisał w jednej ze swych prac: „Podział pracy między miastem i wsią, który Marks nazwał „podstawą każdego

okazały się w wielu przypadkach równie ściśle, jak te, które istniały dawniej wewnątrz rynków miejskich. Powstanie rynku ogólnopanstwowego, nie tylko rozszerzyło terytorialne ramy wymiany, ale spowodowało wytworzenie się wyspecjalizowanych produkcyjnie obszarów, wypełniających określone funkcje gospodarcze, w skali całego kraju. W następstwie tego terytorialne powiązania gospodarcze uległy znacznemu skomplikowaniu i przejawiają się nie tylko w prostym współdziałaniu miasta z obszarami wiejskimi, ale przede wszystkim i głównie we współdziałaniu między powstałymi na tej bazie regionami ekonomicznymi, jako wyspecjalizowanymi częściami jednego ogólnopanstwowego organizmu gospodarczego. Związki między poszczególnymi regionami ekonomicznymi stały się nie mniej ściśle, niż te, które istniały dawniej, wewnątrz rynków lokalnych. Wszystko to rozszerzyło również ramy terytorialne gospodarczego oddziaływania poszczególnych miast i spowodowało, iż w wielu wypadkach nawet bardzo odległe od siebie miasta są silniej powiązane między sobą niż z terenami bezpośrednio je otaczającymi.

Powiązania gospodarcze ośrodków miejskich są współcześnie bardzo skomplikowane. Koncentrując rozmaite funkcje, miasta rozwijają się dzięki powiązaniom z obszarami mniej lub bardziej rozległymi. Oddziaływanie miast jest więc konkretnym faktem i na ogół im większe jest miasto, tym większe terytorium jego oddziaływania¹⁸. Ale oddziaływanie to jest wielorakie, przy czym każdemu rodzajowi oddziaływania odpo-

rozwiniętego, uwarunkowanego wymianą towarową, podziału pracy został odtworzony obecnie w skali światowej [24, s. 59]. Można dodać, że podział ten odtworzony został niemniej wyraźnie w skali każdego kraju.

¹⁸ Rozważając zagadnienie należy pamiętać, że powiązania społeczno-gospodarcze miasta z otaczającymi go obszarami mogą mieć dwojaki charakter: po pierwsze, może to być system mniej lub bardziej trwałych powiązań lokalnych, obejmujących ograniczone terytorium rozciągające się dookoła miasta; po wtóre, powiązania mogą być bardziej szerokie w sensie terytorialnym, nie ograniczające się do najbliższego otoczenia miasta, a często przekraczające granice regionu czy nawet kraju. Powiązania typu ekonomicznego mogą być zarówno powiązaniem lokalnymi (zwłaszcza w zakresie sieci handlowo-wymiennej), a mogą też mieć zasięg ogólnokrajowy. Duże miasta lub aglomeracje miejskie przyciągają ku sobie ładunki z całego kraju, same zaś wytwarzają z kolei nadzwyczaj wydłużone przewozy. Natomiast powiązania w zakresie nadbudowy (np. administracyjne, kulturalno-oświatowe itp.) mają najczęściej zasięg lokalny. Te ostatnie powiązania wraz z powiązaniem ekonomicznymi typu lokalnego decydują o intensywności więzi miasta z bezpośrednim jego otoczeniem; one również decydują o wielkości strefy tzw. bezpośredniego oddziaływania miasta.

Wszystkie ośrodki miejskie, z punktu widzenia ich więzi z otoczeniem można podzielić na trzy podstawowe kategorie: 1) miasta — ogniska więzi lokalnych (gospodarczych, kulturalno-oświatowych, administracyjnych itp.), które obejmują swym wpływem mniej lub bardziej obszerne terytorium bezpośrednio otaczające dany ośrodek; 2) ośrodki miejskie dla których więzi lokalne nie mają istotnego znaczenia, gdzie decydującą rolę odgrywają powiązania ekonomiczne w skali ponadregionalnej. Są to przede wszystkim liczne ośrodki przemysłowe lub komunika-

wiada inny zasięg, co praktycznie uniemożliwia ułożenie ich w jednolite ramy przestrzenne. „Rzecz w tym — jak pisze B. Malisz — że zasięgi te, jeśliby nawet dały ustalić się na podstawie odpowiednich badań, bynajmniej nie pokrywałyby się ze sobą. Różnice ich wielkości i kształtu mogą być tak znaczne, że nie można nawet próbować ich wyśrodkowania. Każdy bowiem taki wyśrodkowany zasięg byłby w istocie fikcją, która... zniekształca rzeczywistość” [134, s. 15].

Przedstawione fakty świadczą o słabości koncepcji regionu węzłowego, jako integralnej przestrzenno-ekonomicznej kategorii. Jednakże zwolennicy tej koncepcji są innego, jak się wydaje, zdania. Próbuując znaleźć potwierdzenie dla przyjętych założeń teoretycznych szukają takich elementów, które są zgodne z ich schematami. Dlatego ze złożonego splotu więzi gospodarczych miasta biorą pod uwagę nie główne istotne powiązania produkcyjne lecz — drugorzędne, które w mniejszym lub większym stopniu nakładają się wzajemnie a ich zakres przestrzenny jest ograniczony¹⁹. Są to w pierwszym rzędzie różnego rodzaju usługi i drugorzędne powiązania produkcyjne zamknięte w ramach stosunkowo niewielkich obszarów.

Metoda ustalania regionów węzłowych sprowadza się zwykle do dość

cyjno-handlowe, które pracują dla szerokiego rynku ogólnopaństwowego. Posiadają one na ogół niezbędną sieć instytucji usługowych, przy czym dość często ich szkoły, szpitale, sklepy itp., obsługują również przylegające do nich miejscowości; mimo to przy dużej często liczbie mieszkańców obszar ich wpływów na otaczające tereny jest bardzo ograniczony. Wiele miast należących do tej kategorii jest niemal w ogóle pozbawionych tzw. funkcji centralnych; 3) miasta posiadające mniej lub bardziej wyraźnie zarysowaną strefę ciężenia ale których rozwój w znacznie większym stopniu uwarunkowany jest różnego rodzaju powiązaniem z lokalnymi, nie ograniczonymi ramami otaczającego ich bezpośrednio obszaru. Są to na ogół ośrodki o najbardziej złożonej strukturze funkcjonalnej, w których przemysł, komunikacja, administracja łączą się z szeroko rozbudowaną skalą usług, co powoduje ich wielką atrakcyjność dla obszernego przylegającego do nich terytorium. Rozbudowane funkcje specjalne powodują, iż mają one jednocześnie nader silnie rozbudowane powiązania ponadregionalne.

¹⁹ Przykładem tego rodzaju podejścia może być zalecenie S. Berzowskiego, który podkreśla wprawdzie olbrzymie znaczenie produkcji materialnej w życiu gospodarczym lecz jednocześnie traktuje kategorie zaopatrzenia i zbytu (wymiana) jako najprostsze i najlepsze wyznaczniki granic regionów ekonomicznych. Widząc jednak, że nie wszystkie powiązania tego typu bilansują się w obrębie względnie niewielkich obszarów położonych wokół głównych ośrodków miejskich kraju, proponuje, aby przy delimitacji regionów gospodarczych „oprzeć się głównie na rolnictwie, na niektórych działach przemysłu lekkiego, ze szczególnym uwzględnieniem zakładów przemysłu terenowego. Wyraźniej regionalizują się — lub też regionalizować się powinny — pisze dalej — działy przemysłu rolno-spożywczego tudzież produkcji podstawowych mineralnych materiałów budowlanych, którymi w Polsce są produkty ceramiki czerwonej. Problem rejonizacji zaopatrzenia surowcowego tych działów wytwórczości, oraz uwzględnienie zbytu, to zagadnienia mające duże znaczenie dla określenia granic podstawowych regionów gospodarczych” [27, s. 139].

prostych operacji statystyczno-kartograficznych, przy których najważniejsze znaczenie mają ilościowe pomiary i oceny. Cała praca rozpoczyna się od ustalenia ośrodków węzłowych danego terytorium; w charakterze takich ośrodków zazwyczaj wybierane są punkty o najbogatszym zestawie rozmaitych instytucji i zakładów, przede wszystkim nieprodukcyjnych. Następnie analizowane są powiązania zewnętrzne wybranych zakładów i instytucji danego ośrodka węzłowego. Rozpatrywane są m.in. takie zagadnienia, jak źródła zaopatrzenia miasta w żywność, miejsca zbytu wytwarzanych w nim produktów, miejsca zamieszkania osób korzystających z instytucji medycznych, pocztowych, oświatowych, rekreacyjnych, rozrywkowych i innych, a dalej problem pochodzenia wkładów bankowych, rozprzestrzenienie wydawanych w danym ośrodku gazet, powiązania telefoniczne itd. itp.

Wszystkie tego rodzaju obliczenia i pomiary, odzwierciedlające stan niektórych powiązań miasta z jego otoczeniem, przenosi się na mapę. Prowadzący badania otrzymuje w rezultacie serię różnych zasięgów, nazywanych regionami węzłowymi, wyodrębnionych w każdym poszczególnym przypadku na podstawie pojedynczej cechy. Zrozumiałe jest, że tego rodzaju regiony tylko w bardzo nielicznych przypadkach pokrywają się wzajemnie, bowiem zasięg każdego rodzaju usługi czy wymiany jest na ogół odmienny. Dlatego naniesienie ich na wspólną mapę nie daje możliwości wykreślenia integralnego regionu węzłowego.

Niektórzy geografowie, zdając sobie sprawę z niemożliwości przezwyciężenia tej trudności, proponują zastąpić poznanie złożonego współdziałania elementarnych powiązań węzłowych, badaniem jednego elementu, który ich zdaniem, może spełnić rolę wskaźnika syntetycznego. Inni natomiast proponują stosować przeliczanie poszczególnych powiązań elementarnych przez wprowadzenie tzw. jednostek umownych i odpowiednich współczynników. Nietrudno się domyślić, że w pierwszym przypadku poszukiwanie kompleksowych regionów węzłowych sprowadza się do poznania zasięgu oddziaływania jednego tylko elementu, w drugim zaś — może dać obraz niezgodny z rzeczywistością.

Inni naukowcy po prostu nie zauważają tych trudności i cały problem wyodrębnienia integralnych regionów węzłowych sprowadzają do prostego zsumowania regionów elementarnych. „W istocie rzeczy — pisze np. geograf amerykański H. M. Mayer — ten złożony region składa się z wielu rozmaitych regionów prostych (jednocechowych)... Po zastosowaniu odpowiednich kryteriów i naniesieniu wyników na mapę, okazuje się, że poszczególne granice mogą mieć wiele ze sobą wspólnego, jednakże rzadko się pokrywają. W wąskiej strefie, w obrębie której granice rozmaitych regionów jednocechowych pokrywają się, przeprowadza się granice tej strefy, na którą miasto wywiera wpływ” [146].

Autor wyżej cytowany zdaje sobie oczywiście sprawę z tego, że gospodarcze, kulturalne i inne powiązania poszczególnych miejsc są bar-

dzo różnorodne w sensie ich terytorialnego ukierunkowania oraz że w rzeczywistości można zaobserwować krzyżujące się wpływy konkurujących ze sobą ośrodków miejskich, co powoduje istnienie specyficznych pasów krzyżowania się wpływów sąsiadujących ośrodków węzłowych. W takich przypadkach granice regionów węzłowych należy zdaniem H. Mayera prowadzić „w miejscu gdzie ciężenie jednego miasta równa się mniej więcej wpływom ośrodka konkurującego” [146]. W tym celu należy określić rubieże równoważnego ciężenia. W praktyce owe rubieże wyznaczane są czysto mechanicznie — drogą wykreślenia izolunii, pokazujących w stosunku procentowym (50%, 70% itd.) poziom zewidencjonowanych powiązań danego terytorium z tym lub innym ośrodkiem węzłowym.

Wydaje się być oczywiste, że przedstawione wyżej i tym podobne metody nie dają możliwości wykrycia tzw. integralnych regionów węzłowych. Proponowane sposoby są tylko ustalaniem stopnia korelacji pomiędzy różnorodnymi elementarnymi układami węzłowymi. Nałożenie na siebie wielu elementarnych układów może wprawdzie pomóc w uchwyceniu pewnych korelacji przestrzennych, ale nie daje możliwości wyznaczenia jakichkolwiek regionów integralnych.

Posługując się tą metodyką można w najlepszym przypadku pokazać zakres i kierunkowe zróżnicowanie intensywności więzi miasta z obszarami je otaczającymi. Bowiem to, co niektórzy autorzy traktują za integralne regiony węzłowe jest tylko sumą nałożonych na siebie zasięgów wybranych funkcji miasta. Ponieważ każda funkcja ma zazwyczaj inny zasięg, stąd zbudowanie na ich podstawie jednostki są w rzeczywistości pozbawione określonych linii rozgraniczających. Są to więc regiony o określonych granicach, lecz raczej pewne układy przestrzennych powiązań, które koncentrują się w miastach lub aglomeracjach miejskich i obejmują obszary coraz luźniej z nimi związane, w miarę oddalania się od nich [226, s. 23]. Nie potrzeba tego uzasadniać, że pojęcie regionu bez granicy jest nieprzydatne.

PRÓBY ZESPOLENIA REGIONÓW STREFOWYCH I WĘZŁOWYCH

Regiony węzłowe i regiony strefowe, wyodrębniane w różnych opracowaniach geograficznych, są rozpatrywane przez niektórych autorów jako równoległe występujące samodzielne układy terytorialne, które zwykle nie pokrywają się i tworzą odrębne jednostki ze względu na swój układ przestrzenny. Zgodnie z takim punktem widzenia oba szeregi jednostek mogą mieć równorzędne znaczenie; zarówno pierwsze jak i drugie mogą być traktowane jako kompleksowe przestrzenne jednostki gospodarcze, a ich badanie posiada samodzielne znaczenie. Próby połączenia regionów węzłowych i strefowych w jakiś jeden system jednostek tery-

torialnych prowadzą — zdaniem niektórych autorów — do tworzenia wybitnie spekulatywnych konstrukcji.

Takie stanowisko zajmuje na przykład R. Hartschorne, który oświadcza: „Nie możemy... oczekiwać zgodności pomiędzy regionami formalnymi i funkcjonalnymi. Wręcz przeciwnie, w pewnym stopniu musimy oczekiwać braku takiej zgodności, ponieważ obszary różniące się rodzajem produkcji bywają ściśle powiązane wymianą produktów. Stąd jeśli dany uczyony łączy różne układy regionów formalnych i funkcjonalnych, aby uzyskać jednolitą siatkę jednostek przestrzennych jako ram dla swego studium, zmuszony jest czynić wiele **kompromisów** (podkreśl. B. R.) między nieporównywalnymi układami²⁰. Wprawdzie Hartschorne dopuszcza możliwość tego rodzaju kompromisów, niemniej jednak uważa, że są one pozbawione realnych podstaw²¹.

Obok takich poglądów można spotkać w literaturze geograficznej próby zespolenia siatek regionów węzłowych i strefowych. Tego rodzaju zespolenie według zamierzeń realizujących go autorów winno być dokonane celem wyodrębnienia tzw. integralnych regionów ekonomicznych, obejmujących całokształt zjawisk społeczno-ekonomicznych występujących na określonym terytorium. Najczęściej tego rodzaju próby sprowadzają się do nakładania na siebie schematów regionalizacji węzłowej i strefowej. W innych przypadkach mamy do czynienia z próbami połączenia jednostek węzłowych i strefowych w jeden system na zasadzie ustalenia ich wzajemnych stosunków i stwierdzeń względnej dominacji lub przeważania. Ten właśnie sposób został zastosowany m.in. przez K. Dziewońskiego i A. Wróbla, którzy wykorzystali go do badania regionalnego podziału ekonomicznego Polski.

Uzasadniając swoją koncepcję regionalizacji ekonomicznej poprzez badanie regionów jednorodnych i węzłowych, K. Dziewoński i A. Wróbel wprowadzają do literatury pojęcie tzw. gospodarczej struktury regionalnej, która stanowi sumę regionów ekonomicznych istniejących aktualnie na pewnym obszarze, różnej wielkości i charakteru, o określonej (choć zmiennej w czasie) współzależności. „W pojęciu tym — jak pisze A. Wróbel — zawarte jest nie tylko uznanie w zasadzie istnienia pewnego hierarchicznego systemu regionów różnych rzędów, lecz również ustalenie charakterystycznych właściwości poszczególnych części składowych tego systemu oraz rodzaju i siły łączących je wzajemnie stosunków” [227, s. 13—14].

²⁰ R. Hartschorne [79], cyt. wg tłum. pols. PZLG, z 1962, s. 174—175.

²¹ „Kompromisy ocen, w oparciu o które regiony te zostały zbudowane, zależą i powinny zależeć od punktu widzenia danego uczonego oraz od celu danego studium. Można zakładać, że podziały te będą użyteczne tylko dla niego i dla jego studium. Opracowania takiego podziału nie można uważać jako takiego, za osiągnięcie naukowe, jakkolwiek może być ono użyteczne i konieczne jako pewna faza studium danego obszaru” [79, s. 176].

Przyjęte założenia wymagają przede wszystkim poznania podstawowych elementów gospodarczej struktury regionalnej danego terytorium. Autorzy oddają pierwszeństwo zewnętrznej formie związków przestrzennych i uważają, że głównymi elementami tej struktury są regiony węzłowe i regiony strefowe. „W ramach struktury regionalnej — pisze K. Dziewoński — występują elementy o charakterze strefowym (jednorodność gospodarki na danym obszarze) oraz o charakterze węzłowym (powiązanie i organizacja życia społecznego, zwłaszcza gospodarczego). Pomiędzy powyższymi elementami istnieją pewne zależności (a nawet przeciwstawności) dialektyczne” [62]. Podstawowy problem integralnej regionalizacji ekonomicznej sprowadza się więc do tego, aby zestawić a następnie określić, który spośród dwóch głównych elementów gospodarczej struktury regionalnej — jednorodność czy węzłowość — jest elementem tworzącym dany region. Zależnie bowiem od czasu (etapu rozwoju) i przestrzeni oraz miejsca danego regionu w hierarchii regionów ekonomicznych — różne elementy mogą dominować w jego strukturze oraz określać jego charakter.

Omawiana koncepcja znalazła swój konkretny wyraz w referatach przygotowanych na XIX Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Sztokholmie przez K. Dziewońskiego i A. Wróbla. Pierwszy z nich poświęcił swoje studium analizie tzw. gospodarczej struktury regionalnej Polski, drugi natomiast rozpatruje tę strukturę w ramach województwa warszawskiego [60, 228]. W obu wskazanych pracach gospodarczą strukturę regionalną tworzą dwa rodzaje regionów — węzłowe i strefowe. Wyodrębnione przez autorów regiony strefowe łączą obszary jednorodne z punktu widzenia kryteriów różnicujących, tzn. jednolite w sensie morfologicznym; natomiast granice regionów węzłowych w obu przypadkach zbudowane są na zasadzie nałożenia stref wpływu niektórych instytucji usługowych skupionych w dużych ośrodkach miejskich.

Wydaje się, że pojmowana w ten sposób regionalna struktura ekonomiczna badanych obszarów nie obejmuje całokształtu zjawisk życia gospodarczego w ich aspekcie terytorialnym. Co więcej, w różnorodnej treści tak pojmowanej gospodarczej struktury regionalnej wśród masy rozmaitych zagadnień nie zostały uwypuklone pierwiastki najważniejsze, a mianowicie główne funkcje produkcyjne badanych obszarów. Fakt ten pozbawia możliwości rozpatrzenia rzeczywistych form kształtowania się podstawowych związków przestrzenno-ekonomicznych. Bowiem jakościowa odrębność ekonomiczna określonych obszarów powstaje nie na bazie ich jednorodności morfologicznej i nie na bazie powiązań w zakresie wymiany dóbr lub usług; potrzeba się jej doszukiwać przede wszystkim w sferze działalności produkcyjnej, jako w podstawowej dziedzinie gospodarczej działalności człowieka²².

²² Zresztą takie stanowisko reprezentuje również K. Dziewoński. Według niego regiony ekonomiczne, mimo że reprezentują typ regionu wysoce złożone-

Konfrontacja układów strefowości i węzłowości zgodnie z założeniami wstępnymi, winna była doprowadzić do wykrycia systemu integralnych regionów ekonomicznych. Taki właśnie cel stawiali przed sobą wymienieni autorzy wprowadzając koncepcję gospodarczej struktury regionalnej. W rzeczywistości jednak konfrontacja strefowości i węzłowości jakkolwiek prowadzona drogą ukazuje jedynie skalę zbieżności obu układów. I to nie tylko dlatego, że w różnorodnej treści tych układów zacierą się podstawowa rola regionotwórcza produkcji materialnej, ale po prostu dlatego, że te dwa typy układów nie sposób sprowadzić do jakiegoś wspólnego mianownika.

Jednostki węzłowe i strefowe, wyodrębnione w omawianych pracach, niosą w sobie zupełnie odmienną treść. Ich konfiguracja i współzależność kształtują się niezależnie, zgodnie ze specyficznymi prawidłowościami rozwoju tych zjawisk, na podstawie analizy których zostały one zbudowane. A całość — jak wiadomo — jest układem, który ma własną prawidłowość działania niezależną w pewnym stopniu od elementów, z których się składa. Odrębne właściwości i sposób działania całości — jak podkreśla O. Lange — nie da się wyprowadzić z samych tylko właściwości i sposobu działania jej poszczególnych elementów²³.

Koncepcja gospodarczej struktury regionalnej nie uwzględnia tej okoliczności. Dlatego nie może udzielić odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób z różnorodnych komponentów, podporządkowanych odmiennym prawidłowościom rozwoju, kształtuje się jednolity region ekonomiczny. Ta sama okoliczność warunkuje również i ten fakt, że owa gospodarcza struktura regionalna w omawianych pracach jest pozbawiona jakichkolwiek wiążących ją nici wewnętrznych i rozpada się na poszczególne części (elementy). Zamiast kompleksowej regionalizacji ekonomicznej mamy właściwie zestawienie różnego typu szczegółowych regionalizacji.

Powyższe uwagi pozwalają, jak się zdaje, wyciągnąć wniosek, że początkowo bardzo sugestywna droga analizy tzw. gospodarczej struktury regionalnej pozwala jedynie odwzorować i zestawić pewne elementy życia społeczno-ekonomicznego w ich zróżnicowaniu przestrzennym, ale nie prowadzi i nie zastępuje integralnej regionalizacji ekonomicznej. Rezultaty badania gospodarczej struktury regionalnej prowadzą właści-

go, stanowiącego syntezę całokształtu zjawisk życia gospodarczego, są jednością przede wszystkim produkcyjną. Tak w każdym bądź razie, głosi definicja regionu ekonomicznego, którą autor formułuje w następujący sposób: „An economic region is... a spatial grouping cause of time and finds its lasting expression in the character of development and land use a given area [60, s. 115].

²³ „Materializm dialektyczny stwierdza istnienie układów materialnych, których elementy powiązane są łańcuchami zależności przyczynowo-skutkowych. Układy takie mają właściwości odrębne od właściwości elementów, z których się składają, odznaczają się także własną prawidłowością działania, która nie da się wyprowadzić z samych tylko praw działania ich elementów. Takie układy nazywamy całościami” [119, s. 9].

wie z powrotem do punktu wyjściowego — do stwierdzenia faktu samodzielnego, odosobnionego istnienia regionów węzłowych i regionów strefowych. Fakt ten zaś oznacza chyba pełną negację potrzeby i możliwości integralnej regionalizacji ekonomicznej.

Logicznym następstwem uzyskanych wyników byłoby odejście od omawianej koncepcji albo też wyrzeczenie się pojęcia integralnego regionu ekonomicznego jako obiektywnie istniejącego zjawiska, nadrzędnego w stosunku do różnych regionalnych podziałów częściowych. Tę drugą drogę wybrał A. Wróbel, który w jednej ze swych ostatnich prac pisze, iż „dokonanie podziału kraju na obiektywnie istniejące regiony ekonomiczne” ...jest niemożliwe do spełnienia, gdyż regiony takie po prostu nie istnieją”²⁴. Istnieją tylko różnorodne związki przestrzenne i zadaniem naukowców jest określić, które z nich należy wybrać, żeby stworzyć potrzebne dla określonych celów analitycznych regiony. Takie regiony są zdaniem autora jedynie instrumentem analitycznym, „pojęciem intelektualnym”, które nie ma odpowiednika w rzeczywistości w postaci konkretnego obszaru. Nie trzeba udowadniać, że taki punkt widzenia nie tylko pozwala na dowolne traktowanie zagadnień, ale praktycznie eliminuje region jako obiekt badań naukowych.

*

Krytyki koncepcji regionalizacji ekonomicznej lansowanych we współczesnej literaturze zachodniej, zawartej w tym rozdziale, nie należy oczywiście traktować jako próby przekreślenia wszelkich wartości prac analitycznych na nich opartych. Badanie określonych obszarów z punktu widzenia jednorodności gospodarczej lub powiązań węzłowych wzbogaca niewątpliwie nasze poznanie, gdyż pozwala uwypuklić wiele cech rzeczywistości oraz przedstawić pewne właściwe jej związki i współzależności, które w innym ujęciu pozostają nie ujawnione. Przewodzenie tego typu badań oraz asymilacja metod i narzędzi badawczych stosowanych w tej dziedzinie przez naukowców zachodnich jest więc dla określonego typu prac jak najbardziej wskazana. Zupełnie inaczej

²⁴ A. Wróbel [229, s. 39]. Należy tutaj zaznaczyć, że jeśli ostrze krytyki zachodnich naukowców negujących obiektywny charakter regionów skierowane jest wyłącznie przeciwko koncepcjom powstałym w ramach geografii burżuazyjnej, to A. Wróbel rozszerza tę negację również na pojęcie regionu ukształtowane przez naukę marksistowską. Jego krytyka nie jest jednak przekonująca a zastosowany sposób dowodzenia w ogóle nie do przyjęcia. Zwrócił na to uwagę A. Fajferek, który pisze o tym następująco: „Wychodzi on mianowicie od podania jednej z wielu definicji (w tym przypadku chodzi o definicję Ałampijewa) regionu, a następnie konkluduje, iż żadne z tych trzech twierdzeń (elementy definicji — wyjaśnienie moje) nie znajduje pełnego pokrycia w rzeczywistości. Jeśli — rozumuje autor — rzeczywistość nie odpowiada definicji (teorii), to rzeczywistość ta nie istnieje” A. Fajferek [70, s. 40].

ma się rzecz, jeśli idzie o możliwości wykorzystania omawianych koncepcji dla celów integralnej regionalizacji ekonomicznej.

Reasumując dotychczasowe rozważania prowadzone na tle sformułowań komisji Whittlesey'a należy podkreślić, że nieprzydatność teorii regionalizacji ekonomicznej proponowanych przez naukę burżuazyjną ma w swoim założeniu i rozwiązaniu wiele przyczyn.

Po pierwsze, wynika ona z charakteru ogólnej postawy badawczej właściwej całej nauce burżuazyjnej, która polega na oderwaniu badań procesów regionotwórczych od analizy stosunków produkcji. Teorie te na ogół pomijają procesy społeczno-ekonomiczne określające powstawanie, kształtowanie i rozwój przestrzennego zróżnicowania życia gospodarczego w skali makroekonomicznej.

Po drugie, postulowane przez te teorie badania koncentrują się na poznaniu zjawisk zachodzących w większości przypadków w sferze wymiany a nie w zakresie produkcji. Badacze koncentrują uwagę na poznanie zewnętrznych form, które często rozpatrują w oderwaniu od wyrażanej przez nie treści, co nie stwarza możliwości pogłębionego poznania rzeczywistości.

Po trzecie, wynika to z częstego nieuwzględniania odmiennego charakteru prawidłowości kształtujących regiony przyrodnicze i ekonomiczne. Zwolennicy poglądów reprezentowanych przez komisję Whittlesey'a, traktującą kategorię regionu jako pojęcie, które służy do precyzowania i wyostrenia metod badawczych geografii, wykazują tendencję do łączenia elementów przyrodniczych z elementami o charakterze społeczno-gospodarczym. Stąd też postulują możliwość konstruowania tzw. ogólnogeograficznych regionów.

Po czwarte, koncepcje teoretyczne regionalizacji ekonomicznej proponowane przez naukę burżuazyjną koncentrują uwagę badacza na wyławianiu tych elementów, które świadczą o możliwie największym odseparowaniu danego obszaru od obszarów sąsiednich. Tymczasem „regionalizacja polega nie tyle na ustaleniu różnic, na rozczłonkowaniu, ile na ustaleniu przestrzennej struktury kraju, związków między jego częściami, na wykryciu określonego wzajemnie uwarunkowanego systemu jednostek terytorialnych” [188, s. 397].

Inny zupełnie charakter ma teoria regionalizacji ekonomicznej rozwijana przez naukowców marksistowskich. W odróżnieniu od teorii burżuazyjnych cechują ją: historyczne podejście do badanych zjawisk, skupianie uwagi na poznanie treści i istoty procesów regionotwórczych uwzględniając przy tym odrębność jakościową zjawisk społecznych i zjawisk przyrodniczych. Stąd też w naszym przekonaniu jej ustalenia teoretyczne pozwalają w bardziej właściwy sposób charakteryzować i selekcjonować poszczególne wartości, które należy badać celem pomyślnej realizacji praktycznych zadań regionalizacji ekonomicznej.

II. OBIEKTYWNE PODSTAWY REGIONALIZACJI EKONOMICZNEJ

Punktem wyjścia każdego poznania naukowego jest, a przynajmniej być powinna, konkretna rzeczywistość. „Świat — jak pisał W. Lenin — jest prawidłowym ruchem materii, a nasze poznanie, będące najwyższym wytworem przyrody, może jedynie odbijać tę prawidłowość” [123, s. 191]. Podstawą wszelkiej regionalizacji powinny być tedy fakty i procesy, występujące w obiektywnej rzeczywistości, a głównym kryterium oceny każdego regionalnego podziału ekonomicznego powinna być jego zgodność z rzeczywistością. Inaczej mówiąc, pojęcie regionu ekonomicznego nie może być jakąś dowolną konstrukcją umysłu ludzkiego. Aby pojęcie to mogło tworzyć podstawę naszego poprawnego wnioskowania, musi ono stanowić odbicie realnych stosunków istniejących w obiektywnym świecie.²⁵ Takie stanowisko reprezentuje marksistowska teoria regionu ekonomicznego, co zgodnie podkreślają wszyscy jej przedstawiciele.

Podkreślenie obiektywności procesu poznania regionów nie oznacza oczywiście negacji subiektywnych w nim momentów. Moment subiektywności polega tutaj na tym, że zasięg, głębia i stopień wierności, z jaką odzwierciedla się rzeczywistość, zależny jest zarówno od osobistego doświadczenia i żywości umysłu jednostki poznającej jak i od aktualnego szczebla rozwoju materialnego życia ludzkości. Chodzi jednak o to, że poznanie jest subiektywnym odbiciem obiektywnej rzeczywistości i że między nim a tą obiektywną rzeczywistością zachodzi obiektywnie — niezależnie od czyjejkolwiek opinii i woli — stosunek zgodności lub niezgodności [197, s. 45—46].

²⁵ Stwierdzenie obiektywnego charakteru procesów regionotwórczych i bytu rzeczywistego kształtujących się na ich bazie regionów ekonomicznych ma nader istotne praktyczne znaczenie. Oznacza ono zarazem przyznanie istnienia obiektywnych wewnętrznych prawidłowości powstawania, kształtowania i rozwoju regionów. Prawidłowości te, zgodnie z marksistowską teorią poznania, mogą być badane i poznawane, co pozwala nie tylko wyjawic z określonym stopniem dokładności rzeczywisty przebieg granic regionów, poznać ich strukturę oraz określone kierunki ich rozwoju, ale również wpływać aktywnie na ten rozwój, wspomagając tendencje postępowe i walcząc z wpływami niekorzystnych dla pożądanego kierunku rozwoju czynników.

Region jest bytem rzeczywistym, zaś regionalizacja ekonomiczna stanowi mniej lub bardziej adekwatne jego odwzorowanie. Tak można krótko sformułować podstawową tezę metodologiczną marksistowskiej teorii regionalizacji ekonomicznej. Teza ta wymaga jednak dodatkowego uściślenia, bowiem z dotychczasowych rozważań wynika, że nie każda regionalizacja, która bazuje na faktach rzeczywistości, może być uważana za poprawną naukowo. Każde odwzorowanie cech lub właściwości analizowanej rzeczywistości może być wprawdzie z jakiegoś punktu widzenia uzasadnione, jednakże zawsze istnieje możliwość przesadnej oceny własności przedmiotu, obojętnych dla jego wartości, jako jego cech. A przecież nawet najbardziej dokładne i prawdziwe odwzorowanie mało znamiennych cech nie daje istotnego poznania naukowego.

Rzeczywistość nie może być ujmowana w sposób czysto empiryczny, należy ją rozpatrywać genetycznie i z uwzględnieniem rządzących nią prawidłowości. Warunkiem poprawnej regionalizacji jest przede wszystkim ujęcie przedmiotu w jego obiektywnych, istotnych właściwościach, a więc takie ujęcie, które nie tylko odwzorowuje pewne zjawiska, ale które jednocześnie pozwala uchwycić właściwości zjawisk w tej hierarchii, w jakiej tkwią one w nich samych. Stąd też przed przystąpieniem do badania struktury przestrzennej procesów ekonomicznych należy przede wszystkim uzyskać rozeznanie jakościowej strony problemu, tzn. określić istotę badanego zjawiska oraz wagę i charakter poszczególnych jego elementów składowych.

Istota regionalizacji ekonomicznej leży niewątpliwie w sferze zjawisk społeczno-ekonomicznych, obejmując wszystkie momenty obiegu dóbr materialnych i usług w toku złożonego procesu ich wytwarzania, podziału, przemieszczania i konsumpcji. Stąd też tylko pełna analiza całego tego procesu, zwanego procesem działalności gospodarczej lub gospodarowania, stanowić może dostateczną podstawę prowadzonych w tym zakresie badań. Proces gospodarowania odbywa się w czasie i przestrzeni. Jako świadoma i celowa działalność ludzka, jest on prowadzony przy pomocy materialnych środków służących zaspokojeniu określonych potrzeb społecznych. W swoim konkretnym wyrazie przestrzennym proces ten daje się sprowadzić do rozsznanych na danym obszarze miejsc produkcji i konsumpcji dóbr i usług oraz dróg, którymi one przebiegają.

Miejsca produkcji i konsumpcji wraz z urządzeniami i instytucjami niezbędnymi dla zapewnienia należytego funkcjonowania procesu gospodarowania tworzą w sumie złożony system materialny. System ten składa się z różnorodnych elementów rodzajowych, zmiennych przestrzennie, charakteryzujących się określonymi stosunkami wzajemnymi w poszczególnych miejscach oraz wzajemnymi powiązaniem pomiędzy różnymi miejscami. Wzajemne powiązania i stosunki wykazują bardzo różny stopień nasilenia. Powoduje to istotne różnice w stopniu zespolenia poszczególnych elementów w danym miejscu, jak również w stopniu zespo-

lenia różnych miejsc, co w konsekwencji pozwala wyodrębnić bardziej silne integracje od mniej istotnych lub zupełnie słabych. Te integracje zmiennych przestrzennie elementów procesu gospodarowania są realną rzeczywistością naszego świata i one właśnie winny stać się przedmiotem badań naukowych.

Podjmując badania struktury przestrzennej życia gospodarczego umysł ludzki staje wobec ogromu zjawisk i stosunków. Dlatego też powstaje pytanie, czy ten złożony proces działalności gospodarczej, w którym można wyróżnić wiele stron i elementów, da się wyczerpać w postaci tylko jednego systemu integracji przestrzennych. Wydaje się, że ze względu na wielką liczbę różnego rodzaju elementów składających się na treść tego systemu oraz ze względu na zmienność stopnia ich wzajemnego powiązania, niezależnie od ich rodzajowego podobieństwa lub braku podobieństwa, można studiować ich zmienność przestrzenną na różnych poziomach złożoności oraz w różnorodności ich kombinacji, odzwierciedlając rozmaite strony, elementy czy aspekty badanej rzeczywistości.

REGIONY PRODUKCJI MATERIALNEJ

Podstawową sferą działalności ludzkiej, określanej mianem procesu gospodarczego, jest produkcja. Jako działalność wytwórcza zmierzająca do zaspokojenia potrzeb społecznych składa się ona z rozmaitego rodzaju czynności, które określamy mianem pracy. „Proces produkcji — jak pisze O. Lange — jest to przekształcenie przedmiotów pracy przez pracę ludzką przy zastosowaniu środków pracy.” [118, s. 11]. Zgodnie z teorią pracy produkcyjnej i nieprodukcyjnej, sformułowaną przez angielską klasyczną ekonomię polityczną i rozwiniętą przez K. Marksa²⁶, wszystkie rodzaje produkcji można podzielić na dwie wielkie grupy: produkcję materialną i produkcję niematerialną. Do pierwszej z nich należą te rodzaje wytwórczości, których efektem są dobra materialne; natomiast te rodzaje wytwórczości, których efektem nie są dobra materialne, lecz tzw. usługi niematerialne, należą do sfery produkcji niematerialnej [132, s. 20—37].

Podstawą istnienia każdego społeczeństwa jest produkcja materialna, która jest działalnością przystosowującą zasoby i siły przyrody do potrzeb ludzkich. Sfera produkcji niematerialnej może się rozwijać tylko o tyle, o ile warunki dla jej istnienia stwarza sfera produkcji materialnej, dostarczając dóbr materialnych niezbędnych dla zaspokojenia potrzeb pracowników nieprodukcyjnych oraz niezbędnych dla wykonywania prac nieprodukcyjnych. Stąd też dynamika produkcji dóbr materialnych uważana jest za podstawowy, a zarazem najbardziej ogólny miernik efektów użytkowych działalności wytwórczej społeczeństwa.

²⁶ Por. zwłaszcza K. M a r k s [140, t. I, rozdz. XIV] oraz [141, cz. I].

Każda produkcja jest zawsze produkcją społeczną. Ludzie, wytwarzając dobra materialne oraz niematerialne środki służące do zaspokojenia swoich rozmaitych potrzeb, współpracują ze sobą i pracują wzajemnie dla siebie. W ten sposób praca każdej jednostki jest częścią pracy społecznej. Współpraca ludzi w procesie wytwarzania odbywa się poprzez specjalizację poszczególnych jednostek w pewnych rodzajach pracy oraz kooperację ich pracy, co łącznie stanowi istotę tzw. społecznego podziału pracy. „Jak daleko rozwinęły się siły wytwórcze jakiegoś narodu, na to wskazuje najoczywściej stopień, do którego rozwinął się w nim podział pracy. Każda nowa siła wytwórcza, o ile nie jest wyłącznie ilościowym poszerzeniem się już przedtem znanych sił wytwórczych... pociąga za sobą dalszy rozwój podziału pracy” [139, s. 47]. Przytoczone zdanie doskonale charakteryzuje znaczenie społecznego podziału pracy w rozwoju gospodarczym.

Produkcja jest nierozzerwalnie związana z obszarami, na których prowadzi się tę produkcję. Obszary te nazywane są miejscami produkcji [94, s. 59]. Poszczególne miejsca produkcji jedynie w rzadkich przypadkach występują w sposób odosobniony. Najczęściej zbliżają się przestrzennie do siebie, tworząc złożone zgrupowania, które w wielu wypadkach cechują się silnie rozbudowanymi wewnętrznymi więzami gospodarczymi. Ugrupowania te różnią się między sobą nie tylko wielkością i charakterem elementów składowych, ale również całokształtem warunków naturalnych i ekonomicznych predysponujących rozwój ich sił wytwórczych, w określonych kierunkach.

Pomiędzy poszczególnymi miejscami produkcji lub ich zgrupowaniami istnieje podział pracy, który nazywany jest terytorialnym (lub geograficznym) podziałem pracy. Terytorialny podział pracy cechują obie właściwe każdemu podziałowi pracy cechy, tzn. specjalizacja i kooperacja produkcji. Jednocześnie podział ten ma własną specyfikę, uwarunkowaną przede wszystkim szczególnym charakterem jego podmiotu. Uczestnikami terytorialnego podziału pracy nigdy nie są poszczególne indywidualne osoby fizyczne, lecz określone produkcyjno-terytorialne zespoły ludzkie i ta właśnie cecha decyduje o jakościowej odrębności tego podziału.

Terytorialny podział pracy jest procesem specjalizacji i kooperacji produkcyjnej pojedynczych i zespolonych miejsc produkcji, procesem funkcjonalizacji produkcyjnej poszczególnych obszarów. „Ten proces specjalizacji — pisał W. Lenin w swym dziele *Rozwój kapitalizmu w Rosji* — który oddziela od siebie rozmaite rodzaje przetwarzania produktów, tworząc coraz większą liczbę gałęzi przemysłu — występuje również w rolnictwie, tworząc specjalizujące się regiony rolnictwa (oraz systemy gospodarki rolnej), wywołując wymianę nie tylko między produktami rolnictwa i przemysłu, lecz również między różnymi produktami gospodarki rolnej” [122, s. 29].

Z powyższego wynika, że funkcjonalizacji produkcyjnej obszarów nie

można utożsamiać z prostym zróżnicowaniem przestrzennym produkcji. Niezbędnym warunkiem społecznego terytorialnego podziału pracy, a zarazem niezbędnym warunkiem funkcjonalizacji produkcyjnej określonych obszarów jest praca jednych miejsc produkcji dla drugich, a więc sytuacja, w której wytwór pracy jest przemieszczany z jednego miejsca na inne, a miejsca produkcji nie pokrywają się z miejscami konsumpcji. Siłą napędową tego procesu są określone korzyści ekonomiczne, a zewnętrznym wyrazem jego rozwoju jest stały wzrost przepływów dóbr materialnych pomiędzy różnymi miejscami produkcji.

Każde miejsce produkcji rozpatrywane w systemie terytorialnego podziału pracy powinno być analizowane z uwzględnieniem wszystkich związków i wzajemnego usytuowania z innymi miejscami produkcji. Współzależne i wewnątrznie powiązane ugrupowania miejsc produkcji, odznaczające się odrębnością wykonywanych funkcji produkcyjnych (w danym systemie terytorialnego podziału pracy), stanowią pewne względnie odosobnione całości przestrzenno-produkcyjne, dalej nazywane regionami produkcji. Podstawą jakościowej odrębności tych regionów jest ich funkcjonalizacja produkcyjna, która w związku z tym stanowi ich naczelną cechę. Regiony produkcji tworzą zawsze pewien wzajemnie uwarunkowany system, dlatego też w wyspecjalizowanych funkcjach produkcyjnych regionu wyraża się stosunek danego regionu do regionów innych, a zarazem przejawia się oblicze regionu w sensie jego własnych sił wytwórczych. Funkcjonalizacja produkcyjna wyraża formę związku między częściami składowymi sił wytwórczych, zwartość ekonomiczną obszaru regionu, jego ekonomiczną jednolitość.

Regionalizacja produkcji (czyli wyodrębnienie regionów produkcji) jest odwzorowaniem przestrzennej struktury produkcji rozpatrywanej jako całość. Powszechnie jednak wiadomo, że treść i formy, które przyjmuje produkcja materialna, są nadzwyczaj różnorodne. Zupełnie inny charakter ma na przykład proces produkcyjny w rolnictwie, gdzie zasadniczą rolę odgrywają czynniki o charakterze biologicznym, a wytwarzanie rozwija się w sposób ciągły na znacznych przestrzeniach, niż proces produkcyjny w przemyśle, w którym czynniki biologiczne nie odgrywają bezpośrednio istotnej roli, a intensywne wytwarzanie koncentruje się na stosunkowo niewielkich przestrzeniach.

„Produkcja — jak pisze K. Marks — jest zawsze szczególną gałęzią produkcji, np. rolnictwem, hodowlą, manufakturą etc. — albo jest ich całością” [142, s. 228]. Oznacza to, że produkcja materialna mimo swej jednolitości jest zróżnicowanym wewnątrznie systemem, wymagającym ujęcia syntetycznego, który zarazem uwzględnia wszystkie składające się na ten system elementy. Dlatego też w celu osiągnięcia właściwego obrazu rzeczywistości, obok poznania prawidłowości kształtowania się struktury przestrzennej produkcji materialnej jako całości, pierwszorzędne znaczenie ma równoległe poznanie różnorodnych warunków

i związanych z nimi prawidłowości rozmieszczenia poszczególnych elementów składowych produkcji, aż do bardzo drobnych włącznie.

Współcześnie przyjęte klasyfikacje dzielą produkcję materialną na wiele rozmaitych działów i gałęzi, które tworzą grupy przedsiębiorstw lub innych jednostek, wykonujących identyczne albo zbliżone funkcje produkcyjne, wynikające ze społecznego podziału pracy. Podział produkcji materialnej na działy — przemysł wydobywczy i przetwórczy, rolnictwo, budownictwo, transport — stanowi odwzorowanie ogólnego podziału pracy, natomiast podział na gałęzie tego typu, jak np. hutnictwo, energetyka, hodowla itp., jest odwzorowaniem szczegółowego społecznego podziału pracy. Pojęcie „dział” lub „gałąź” produkcji stanowi więc uogólnienie realnych elementów produkcji materialnej, co umożliwia jej poznawanie jako jednolitego, a równocześnie zróżnicowanego wewnątrznie systemu.

W każdym dziale i gałęzi produkcji występuje nawarstwienie prawidłowości rozwoju o rozmaitym zasięgu oddziaływania i o rozmaitym powiązaniu wzajemnym. Działają w nich prawa wspólne całej produkcji materialnej, wynikające z niektórych wspólnych właściwości wszystkich działów i gałęzi produkcji. Obok tego działają również specyficzne dla danego działu (gałęzi) produkcji prawidłowości, jako wyraz specyficznych warunków i właściwości danego działu (gałęzi) produkcji. One to właśnie powodują, że proces społecznego terytorialnego podziału pracy w każdym dziale i gałęzi produkcji ma swój specyficzny charakter. Prowadzi to w rezultacie do pozostawania w ramach każdego działu i gałęzi produkcji określonych struktur przestrzennych, stanowiących materialną tkankę specjalnych, rodzajowych regionów produkcji.

Tak więc obok kompleksowych regionów produkcji kształtują się rodzajowe regiony produkcji. Powstają one jako nieunikniony rezultat społecznego podziału pracy i związanego z nim wyodrębniania się działów i gałęzi produkcji, rozwijających się w określonych warunkach czasu i przestrzeni [11, s. 17]. Ich treść tworzą zespolone w określonym porządku miejsca produkcji jakiegoś jednego działu lub gałęzi produkcji. Podobnie jak kompleksowe regiony produkcji, stanowią one określony kompleks zjawisk rzeczywistości, wyrażają pewne wewnętrzne związki zachodzące między poszczególnymi elementami produkcji, są więc realną cechą rzeczywistości, tzn. mają obiektywny charakter.

Wielkiej różnorodności działów i gałęzi produkcji odpowiada wielorakość rodzajowych regionalnych układów produkcji. Każdy dział czy gałąź produkcji ma swój własny system regionalny, który jako obiektywnie istniejący może znaleźć mniej lub więcej adekwatne odwzorowanie w odpowiedniej rodzajowej regionalizacji. Jest samo przez się oczywiste, że rodzajowa regionalizacja produkcji w odróżnieniu od kompleksowej regionalizacji produkcji jest bardziej selektywna. Stanowi ona odwzorowanie pewnych tylko elementów produkcji materialnej

w określonym wyborze. Krótko mówiąc, rodzajowa regionalizacja produkcji jest odzwierciedleniem struktury przestrzennej miejsc produkcji jakiegoś jednego działu lub gałęzi produkcji, odzwierciedleniem warunków jej rozwoju.

Nazwa „rodzajowe regiony produkcji” obejmuje bardzo różnorodne pod względem treści i formy ukształtowania przestrzenno-gospodarcze. Obok regionów, stanowiących odwzorowanie struktury przestrzennej głównych działów produkcji, obejmuje ona również regiony odzwierciedlające strukturę przestrzenną poszczególnych gałęzi, występujących wewnątrz każdego działu produkcji. Geneza wszystkich tego typu regionów wiąże się wprawdzie z działaniem jakościowo jednolitych sił, ale prawidłowości ich rozwoju są zupełnie odmienne. Regiony przemysłu są inne niż regiony rolnictwa, zaś te ostatnie różnią się od regionów budownictwa itd. Podobnie ma się rzecz w przypadku regionów kształtujących się w ramach poszczególnych gałęzi produkcji. Nie ulega przecież wątpliwości, iż prawidłowości rozwoju przemysłu chemicznego czy też energetyki muszą jako całość różnić się od prawidłowości występujących w hutnictwie, włókiennictwie lub innych gałęziach przemysłu. To samo dotyczy poszczególnych gałęzi rolnictwa i innych działów produkcji materialnej.

Najbardziej złożonym typem rodzajowych regionów produkcji są niewątpliwie regiony kształtujące się w ramach głównych działów produkcji, przede wszystkim przemysłu i rolnictwa. Każdy z tych działów obejmuje szeroki krąg produkcyjnej działalności człowieka, dlatego ich struktura przestrzenna jest zazwyczaj nader skomplikowana. Ponadto różnice pomiędzy układami regionalnymi poszczególnych działów produkcji są o wiele bardziej istotne niż między regionami poszczególnych gałęzi w ramach jednego działu produkcji. Wynika to po prostu z faktu działania w ramach każdego działu produkcji pewnych wspólnych prawidłowości, które wyznaczają główne procesy rozwoju całego danego działu. Nadaje to wszystkim regionom gałęziowym określonego działu produkcji pewne cechy podobieństwa, a zarazem i odrębności w stosunku do regionów innych działów produkcji²⁷.

²⁷ Charakteryzując specyfikę procesów regionotwórczych w poszczególnych działach produkcji M. Żyrmuński pisze, że kształtowanie regionów produkcji przemysłowej odbywa się w procesie rozwoju najprostszej formy rozmieszczenia przemysłu — punktu przemysłu — i jej konsekwentnego przerastania w formy coraz bardziej skomplikowane. W rezultacie niejednakowych warunków i zróżnicowania wymagań lokalizacyjnych ze strony poszczególnych zakładów przemysłowych określone rodzaje przemysłu wiążą się z pewnymi punktami tworząc w rezultacie określone formy przestrzennych ugrupowań przemysłu. Powstają one skutkiem współdziałania sił ekonomicznych, z których jedne działają na rzecz koncentracji przemysłu — inne zaś — na rzecz jego rozproszenia. Przy czym samo ich powstanie stanowi przejaw dominacji tendencji do przestrzennej koncentracji produkcji przemysłowej.

Istnienie dwóch odrębnych typów rodzajowych regionów ekonomicznych wymaga stosowania odpowiednio zróżnicowanego nazewnictwa. Rodzajowe regiony produkcji związane z poszczególnymi działami produkcji można określić nazwą regionów działowych i definiować zgodnie z nazwą działu produkcji (na przykład regiony przemysłu, regiony rolnictwa, regiony budownictwa). Tę samą zasadę należy stosować do regionów kształtujących się w ramach poszczególnych gałęzi produkcji. Jako pojęcie ogólne tego typu regiony powinny nosić nazwę regionów gałęziowych, natomiast ich nazwa rodzajowa w każdym przypadku powinna wiązać się z nazwą odpowiedniej gałęzi produkcji (na przykład regiony energetyki, regiony przemysłu chemicznego, regiony hodowli itp.). Liczba odmian regionów gałęziowych nie jest wielkością stałą, jak nie jest stałą liczba gałęzi produkcji, która zmienia się nieprzerwanie wraz z rozwojem produkcji społecznej.

* *
*

Z dotychczasowych rozważań wynika, że rozmaite strony czy aspekty struktury przestrzennej produkcji materialnej znajdują swój wyraz w dwóch zasadniczych typach układów regionalnych — kompleksowym, który obejmuje produkcję materialną jako całość, oraz rodzajowym (działowym i gałęziowym) obejmującym jedynie pewne elementy struktury przestrzennej produkcji w określonym wyborze. Adekwatne odzwierciedlenie tych układów również może być dokonane tylko przy pomocy dwóch różnych typów regionalizacji, a mianowicie kompleksowej i rodzajowej. Kompleksowa regionalizacja produkcji i rodzajowa regionalizacja produkcji mogą być realizowane niezależnie od siebie lub równocześnie, gdyż obie one mają samodzielne znaczenie, przeprowadzone są odrębnymi metodami i wypełniają odmienne zadania praktyczne.

Podział regionalizacji produkcji na kompleksową i rodzajową zakłada istotne różnice między tymi kategoriami. Różnice te wynikają chociażby z faktu niejednakowego rozmieszczenia zjawisk podległych analizie w odpowiedniej regionalizacji. O ile bowiem na obszarach zagospodarowanych przez człowieka nie ma praktycznie takiego miejsca, gdzie by

W rolnictwie terytorialny podział pracy i związane z nim formy rozmieszczenia produkcji mają inny niż w przemyśle charakter. Ta odrębność spowodowana jest przede wszystkim tym, że podstawowym środkiem produkcji rolniczej jest sama ziemia. Dlatego rozmieszczenie rolnictwa rozpoczyna się nie jak w przemyśle od lokalizacji pojedynczego zakładu tej czy innej gałęzi w określonym punkcie geograficznym na terytorium kraju, lecz od produkcyjnej specjalizacji poszczególnych gospodarstw, która warunkuje użytkowanie przynależnej im ziemi. W odróżnieniu od przemysłu, w którym społeczno-terytorialny podział pracy oddziela od siebie poszczególne rodzaje przetwarzania produktów, w rolnictwie w wyniku naturalnej współzależności jego podstawowych gałęzi ich oddzielenie od siebie staje się niemożliwe. Por. M. Ż y r m u ł s k i [240, s. 35—60]; ciekawy pogląd w tej sprawie przedstawia również P. M. A ł a m p i j e w [15].

nie występowały określone procesy produkcji materialnej ujmowanej w całości, to jednak poszczególne działy i gałęzie produkcji rozmieszczone są nierównomiernie i nie w sposób ciągły. Fakt ten istotnie różnicuje poszczególne rodzaje procesów regionotwórczych, co w rezultacie znajduje swoje odbicie również w metodach przeprowadzania odpowiedniej regionalizacji.

Przy wyodrębnianiu regionów rodzajowych (szczególnie gałęziowych) realne fakty rzeczywistości pozwalają dzielić badane terytorium na wyraźnie zaznaczone na mapie układy oraz na pozostałe obszary, które w danej regionalizacji pozostają nieokreślone. Natomiast w przypadku kompleksowej regionalizacji produkcji jest to niemożliwe. System kompleksowych regionów produkcji obejmuje w sposób wyczerpujący cały badany obszar. Jeśli bowiem przyjmujemy, że procesy produkcyjne obejmują swym zasięgiem całość terytorium danego kraju i że każda jego część wypełnia w tym procesie określone funkcje gospodarcze (bierze udział w społecznym terytorialnym podziale pracy), to jednocześnie całe terytorium tego kraju musimy całkowicie podzielić na regiony produkcji.

W obu przypadkach obowiązuje natomiast ciągłość terytorialna regionu. Zarówno region kompleksowy, jak i rodzajowy są zawsze jednostką terytorialnie zwartą. Wynika to z zasady wewnętrznej organizacji regionu, z pojmowania regionu jako pewnego obszaru o wewnętrznym powiązaniu swoich elementów rodzajowych i przestrzennych części składowych.

Poszczególne systemy regionów rodzajowych tworzy sieć miejsc produkcji danego działu lub gałęzi produkcji. Nakładając pojedyncze systemy regionów rodzajowych jeden na drugi można się przekonać, że najmniejszą zgodność wykazują niższe ogniwa tych systemów. Bowiem małe osiedla odznaczają się daleko posuniętą specjalizacją funkcji produkcyjnych (np. osiedla rolnicze, osiedla kopalniane itp.), co powoduje ich przynależność nawet do jednej tylko niezależnej sieci. Natomiast już w osiedlach średniego rzędu występuje często „zrastanie się” rozmaitych funkcji i to powoduje ich przynależność do różnych rodzajowych układów regionalnych. W ośrodkach wyższego rzędu zrastanie się funkcji ulega jeszcze większemu nasileniu; jednocześnie ośrodki te, chociaż nie spełniają wielu funkcji produkcyjnych o profilu wąskiej specjalizacji, mają rozbudowane funkcje organizacyjno-gospodarcze, przez co spełniają rolę pewnego rodzaju węzłów ogólnogospodarczych, które łączą poszczególne ogniwa różnych sieci [169, s. 128—133].

Fakty te dowodzą, że pojedyncze systemy regionów rodzajowych wzięte oddzielnie mogą nie wypełniać całego analizowanego terytorium. Jednocześnie różnego rodzaju regiony rodzajowe mogą się wzajemnie nakładać na siebie. Pewien wycinek kraju może być na przykład częścią regionu hodowli i regionu hutnictwa czy też energetyki. Oczywiście

cie możliwe są przypadki identycznego przebiegu granic rozmaitych typów regionów rodzajowych, chociaż bardziej powszechny wydaje się brak zbieżności między regionami wyróżnianymi na podstawie różnych elementów produkcji społecznej. Rozbieżność w przebiegu granic poszczególnych regionów rodzajowych, przecinających dane terytorium w różnych kierunkach, ogromnie utrudnia proces kompleksowej regionalizacji produkcji, której zadanie polega m.in. na określeniu głównych granic ekonomicznych, tj. tych granic, które rejestrują jakościową zmianę całokształtu funkcji produkcyjnych danego obszaru.

Granice kompleksowych regionów produkcji mogą oczywiście w różnych przypadkach na pewnych odcinkach pokrywać się z granicami regionów rodzajowych, ale rzadko może zachodzić całkowita zgodność granic kompleksowej regionalizacji produkcji z jednym rodzajem regionów rodzajowych. Najbardziej możliwa zgodność granic jakiegoś kompleksowego regionu produkcji z granicami regionu rodzajowego występuje wówczas, gdy specjalizacja tego regionu kompleksowego jest w swej treści zgodna z charakterem odpowiedniej rodzajowej regionalizacji. Na przykład, jeśli specjalizacja produkcyjna danego regionu ma wybitnie rolniczy charakter, to granice tego regionu stanowić mogą niejako powtórzenie granic odpowiedniego regionu rodzajowego.

Żadna gałąź produkcji nie może pretendować do roli podstawowego czynnika regionotwórczego w procesie kształtowania się kompleksowych regionów produkcji. Materialną bazą tego procesu w każdym poszczególnym przypadku są te funkcje, które dany region wypełnia w ramach określonego organizmu gospodarczego i które w każdym konkretnym przypadku mają odmienny charakter. W wypadku regionu specjalizującego się w zakresie produkcji przemysłowej najważniejsze znaczenie w procesie kształtowania jego granic ma struktura przestrzenna przemysłu, w regionie zaś o rolniczej specjalizacji — struktura przestrzenna rolnictwa itp. Ponieważ struktura przestrzenna każdej z tych gałęzi jest różna, należy się spodziewać, że granice odpowiednich kompleksowych regionów produkcji przetną jednolite układy w zakresie gałęzi nie wchodzących w zakres specjalizacji produkcyjnej danego regionu.

Stwierdzenie, że kompleksowa regionalizacja produkcji nie pokrywa się w całej rozciągłości z poszczególnymi układami regionalizacji rodzajowej na żadnym ze swych stopni — nie oznacza jednak, że rozmaite rodzaje regionalizacji szczegółowej nie mogą być pomocne przy wyodrębnianiu kompleksowych regionów produkcji. Wprost przeciwnie. Regionalizacja rodzajowa, będąc samodzielnym procesem badawczym, stanowi jednocześnie etap przygotowawczy do przeprowadzenia kompleksowej regionalizacji produkcji. Pozwala ona bowiem w sposób szczegółowy wykryć układy przestrzenne kształtujące się w ramach poszczególnych działów lub gałęzi produkcji, co z kolei — po przeanalizowaniu wagi i znaczenia poszczególnych działów i gałęzi produkcji na danym

obszarze — pozwala uzyskać pewien całościowy obraz powiązań przestrzenno-gospodarczych w określonym aspekcie²⁸.

Kompleksowa regionalizacja produkcji nie może jednak w żadnym wypadku polegać na prostym zestawieniu czy zsumowaniu regionalizacji rodzajowych. Tego rodzaju podejście byłoby niesłuszne i niemożliwe do zrealizowania, albowiem właściwości i prawidłowości struktury przestrzennej produkcji jako całości nie są wyłącznym rezultatem właściwości struktury przestrzennej poszczególnych elementów, z których składa się całość. Odrębne właściwości i sposób działania całości nie da się — jak podkreślono wyżej — wyprowadzić z samych tylko właściwości i sposobu działania jej poszczególnych elementów. Stąd też znajomość sposobu działania każdego elementu z osobna nie wystarcza dla zrozumienia zachowania całego układu.

REGIONY WYMIANY

Istota terytorialnego podziału pracy tkwi w specjalizacji poszczególnych miejsc (obszarów) produkcji. Terytorialny podział pracy i związana z nim specjalizacja miejsc produkcji stwarza jednak potrzebę przenoszenia produktów z jednego miejsca na drugie, tj. czyni konieczną wymianę między poszczególnymi miejscami lub obszarami produkcji. Specjalizacja bez wymiany traci swój sens; bez wymiany określone obszary przekształciłyby się w zamknięte całości gospodarcze wyrwane z ogólnopaństwowych powiązań. Dlatego wymianę między poszczególnymi miejscami produkcji należy traktować — według określenia N. Barańskiego [24, s. 55] — jako swoisty znak rozpoznawczy terytorialnego podziału pracy.

²⁸ Istotne uwagi o wzajemnym stosunku regionalizacji rodzajowej i regionalizacji kompleksowej wypowiada L. G. Czertow: „Procesy kształtowania regionów gałęziowych są nierozzerwalnie związane z kształtowaniem się kompleksowych (integralnych) regionów ekonomicznych. Powstanie i rozwój regionów gałęziowych odbywa się zgodnie ze specyficznymi prawidłowościami im właściwymi. Jest to jednak tylko względnie samodzielny proces... W czym przejawia się wpływ właściwości regionów integralnych na gałęziowe procesy regionotwórcze? Na skutek odmiennych podstaw regionotwórczych granice regionów gałęziowych z reguły nie są identyczne z granicami integralnych regionów lub podregionów ekonomicznych. Jednakże podział tego czy innego terytorium na regiony gałęziowe w znacznym stopniu związany jest ze strukturą kompleksów produkcyjno-terytorialnych stanowiących o istocie integralnych regionów i podregionów... Perspektywy rozwoju gałęzi, skala jej produkcji, a zatem również i proces regionotwórczy są w sposób bezpośredni uzależnione od sytuacji integralnego regionu ekonomicznego w systemie regionów ekonomicznych kraju... Z drugiej strony, względnie autonomiczny proces kształtowania się regionów gałęziowych również wywiera bezpośredni i wielostronny wpływ na strukturę i podstawowe problemy rozwoju produkcyjno-terytorialnego kompleksu regionalizacji integralnej”. [45, s. 15—16].

Pogłębienie terytorialnej specjalizacji produkcji powoduje równoczesny wzrost rozmiarów i zakresu międzyregionalnej wymiany wytwarzanych dóbr. We współczesnej gospodarce ogromne ilości towarów wędrują stale od ośrodków wytwarzających do miejsc konsumpcji. Współczesna technika pozwala osiągnąć wydajność pracy, umożliwiającą zaopatrywanie przez jednego pracownika-wytwórcę kilkuset, a nawet czasem kilkanaście tysięcy konsumentów. Stąd też drogi, jakie poszczególne dobra przebywają stają się coraz dłuższe, a ich układy w przestrzeni bardziej skomplikowane²⁹. W rezultacie prowadzi to do wzrostu kosztów związanych z przemieszczeniem wytworzonych dóbr. Jest to swego rodzaju ceną, którą społeczeństwo płaci za rozwój społecznego terytorialnego podziału pracy, a więc za możliwość uzyskania większej wydajności pracy związanej z terytorialną koncentracją określonej wytwórczości.

Wymiana dóbr materialnych, podobnie jak i wszystkie pozostałe momenty reprodukcji społecznej, ma swój aspekt geograficzny. Między krańcowymi niejako punktami procesu obiegu dóbr materialnych, tzn. między poszczególnymi miejscami produkcji a miejscami konsumpcji, istnieją przecież określone powiązania przestrzenne i to właśnie pozwala mówić o możliwości regionalizacji obrotu dóbr materialnych w toku procesu ich podziału, wymiany i użytkowania. Chodzi po prostu o ustalenie regionu zbytu lub — jeśli odwrócić sytuację — w ustalenie regionów zaopatrzenia w określone produkty³⁰, o ile w pierwszym przypadku rozpatrzyć należy stosunki pomiędzy jednym producentem i wszystkimi konsumentami określonego produktu, to w drugim — między producentami różnych dóbr użytkowanymi przez jednego konsumenta zbiorowego.

Regionalizacja wymiany odzwierciedla ruch dóbr materialnych, przemieszczanie ich między różnymi, określonymi miejscami produkcji i konsumpcji. Jej istotą jest ustalenie dróg i zasięgów przebiegu towarów w przestrzeni, a więc ustalenie systemu powiązań między dostawcami i odbiorcami, lub odwrotnie — między odbiorcami i dostawcami określonych wartości. Celem praktycznym tej regionalizacji jest natomiast minimalizacja nakładów pracy i czasu, niezbędnych do przemieszczenia dóbr materialnych z miejsc ich produkcji do miejsc konsumpcji.

Nawet pobieżne zbadanie istoty regionów zbytu lub zaopatrzenia po-

²⁹ Według danych GUS w 1963 roku z ogólnej kwoty 260 135 tys. ton przewozów towarowych na liniach normalnotorowych PKP tylko 74 930 tys. ton (28,8%) skierowane zostało do stacji leżących w obrębie tego samego województwa co stacja nadania, natomiast 185 205 tys. ton (71,2%) do stacji położonych w innych województwach [175], s. 293, tabl. 10 [414].

³⁰ A. Lös ch, który w swej pracy *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft* [131, s. 16] szeroko rozważa problematykę przestrzenną wymiany, stosuje inną terminologię. Mówi on o obszarach podaży (regiony zaopatrzenia) i obszarach popytu (regiony zbytu), a obydwie te kategorie łączy w jednym pojęciu obszarów rynkowych (rynków).

zwala stwierdzić, iż są one układami odmiennymi od regionów produkcji. Ich podstawowymi elementami są: baza, pojęta jako środek koncentracji produkcji (w przypadku regionów zbytu) lub konsumpcji (w przypadku regionów konsumpcji), skąd rozpoczynają albo kończą swój bieg określone dobra materialne oraz ciężące do niej terytorium, nazywane strefą ciężenia lub zapleczem, ujętym w dynamicznym układzie zasięgów ruchu. Powiązania występujące wewnątrz tego typu regionów mają wyraźnie węzłowy charakter, toteż one właśnie w sensie formy stanowią typowy przykład regionów węzłowych.

Rozmieszczenie ośrodków produkcji i związanych z nimi stref rozprzestrzenienia poszczególnych dóbr jest zazwyczaj zróżnicowane. Wprawdzie w wielkiej ilości przypadków ten sam punkt osadniczy może być ośrodkiem produkcji dwóch lub więcej produktów, ale wówczas różna jest przeważnie wielkość obszaru objętego krążeniem poszczególnych produktów pochodzących z tego samego ośrodka. Stąd z reguły dobra o odmiennych cechach charakterystycznych będą miały różne obszary rynkowe o zmiennym wymiarze przestrzennym, a jednocześnie dobra o jednakowej właściwości i jakości produkowane w różnych punktach nie mogą być użytkowane na jednym i tym samym obszarze.

Wielkość obszaru zbytu ciężącego do miejsca produkcji jakiegoś produktu przy niezmiennym stopniu koncentracji konsumpcji jest określona z jednej strony przez charakterystykę transportową produktu, z drugiej zaś — przez korzyści ekonomiczne skali produkcji. Im niższy będzie koszt transportu produkcji i im większe korzyści skali produkcji, tym większa będzie strefa rozprzestrzenienia danego produktu. Krótko mówiąc, wielkość tego obszaru określona jest przez sumę bieżących kosztów produkcji i wkładu kapitałów związanych z produkcją i transportem odpowiedniego produktu do konsumenta. W tym wskaźniku znajdują swój wyraz również warunki przyrodnicze wpływające na zróżnicowanie przestrzenne w stopniu wydajności pracy społecznej, jak również zalety określonego rodzaju transportu i systemu dostaw [105, s. 244—245].

Regiony zbytu i zaopatrzenia podlegają szybkim zmianom; ich konfiguracja zmienia się pod wpływem postępu technicznego we wszystkich dziedzinach gospodarki narodowej, wdrożenia nowej technologii produkcji, zagospodarowania nowych źródeł surowców, paliw i energii, zastosowania bardziej wydajnych metod wydobycia i przeróbki surowców oraz produkcji gotowych wyrobów, a także pod wpływem postępującej rozbudowy sieci komunikacyjnej i udoskonalenia pracy transportu. Wpływ tych czynników na inwestycje i wielkość kosztów bieżących związanych z wytwarzaniem i transportem produkcji nie jest w poszczególnych przypadkach jednakowy i dlatego niejednakowa jest również szybkość, z jaką ulegają zmianie regiony zaopatrzenia i zbytu poszczególnych produktów.

Najkorzystniejszy obszar zbytu jest dla każdego produktu inny i przy tym jednoznaczny w określonym czasie. Nic więc dziwnego, że powiązania rynkowe poszczególnych jednostek osadniczych są współcześnie bardzo skomplikowane. Poszczególne ośrodki konsumpcji przyciągają ku sobie dobra z olbrzymich obszarów, a miejsca o wyspecjalizowanej produkcji wytwarzają z kolei nadzwyczaj wydłużone przewozy, czasem obejmujące cały kraj, a nawet wykraczające poza jego granice³¹. Różne rodzaje wymiany tworzą przy tym tak różnorodne i wzajemnie przecinające się strefy zbytu lub konsumpcji, że wszelkie próby ułożenia ich w jakieś jednolite ramy przestrzenne wydają się niemożliwe.

Ustaleniem regionów zaopatrzenia i zbytu poszczególnych produktów kończy się więc fazę podstawowych badań regionalnych prowadzonych w sferze wymiany produkcji. Wprawdzie w literaturze geograficznej można spotkać próby ustalenia kompleksowych regionów tego typu, ale nie przyniosły one, jak dotychczas, pozytywnych rezultatów. Proponowany sposób wyznaczania kompleksowych regionów zaopatrzenia i zbytu sprowadza się najczęściej do nakładania na siebie poszczególnych układów elementarnych związanych jedną wspólną dla każdego z nich bazą. Nałożenie na siebie wielu układów ciężenia może oczywiście pomóc w uchwyceniu pewnych korelacji przestrzennych w zakresie wymiany, lecz nie daje możliwości wyznaczenia jakichkolwiek regionów kompleksowych. Im więcej bowiem usiłuje się skorelować składników, tym większa prawdopodobnie będzie niezgodność poszczególnych układów elementarnych. Otrzymane tą drogą układy, chociaż obejmują określony zespół powiązań gospodarczych, w istocie pozbawione są ściśle określonych granic, tj. jednego z podstawowych znamion regionu.

Z powyższego wynika, że regiony zbytu i regiony zaopatrzenia stanowią odrębną kategorię w stosunku do regionów produkcji, mimo że zarówno pierwsze, jak i drugie odnoszą się w nadrzędnej klasyfikacji zjawisk do kategorii obszarów ekonomicznych. U podstaw regionów produkcji leżą terytorialne ugrupowania miejsc produkcji, natomiast u podstaw regionów zbytu i regionów zaopatrzenia — wymiana produktów, obrót towarowy, tzn. cyrkulacja. Wyznaczenie granic regionu produkcji opiera się na ocenie funkcji i kompleksu rozwijających się na tej bazie powiązań gospodarczych wewnątrz określonego obszaru, natomiast przy określeniu granic regionu zbytu czy zaopatrzenia najistotniejsze są powiązania zewnętrzne każdego oddzielnego miejsca produkcji z zaopa-

³¹ Charakteryzując ten proces W. Lenin jeszcze w końcu XIX wieku pisał: „...przedsiębiorstwo kapitalistyczne nieuchronnie przerasta granice wspólnoty gminnej, rynku miejscowego obwodu, a następnie i państwa” [122, s. 59]. Tendencja ta nie tylko nie przestała być aktualna, lecz przeciwnie — występuje coraz wyraźniej. Jest ona wyrazem historycznego procesu wynikającego z pogłębiającej się specjalizacji pracy i coraz większej koncentracji produkcji.

trywanym przezeń obszarem lub ośrodka konsumpcji z wszystkimi zaopatrującymi go producentami.

W każdym regionie produkcji kształtuje się złożony, podlegający nieustannym zmianom układ powiązań utworzony przez rozmaitego rodzaju i wielkości regiony zbytu i zaopatrzenia. Układ ten nie może być zamknięty granicami poszczególnych regionów produkcji, gdyż każdy z nich z uwagi na swoją specjalizację produkcyjną wytwarza więcej określonych dóbr, niż może wchłonąć jego rynek miejscowy; innych znów produkuje mniej lub wcale nie produkuje, co z kolei wymaga pokrycia określonej części jego zapotrzebowania w drodze wymiany z innymi regionami. Układ ten nie jest zamknięty nawet granicami państwowymi z uwagi na fakt istnienia wymiany międzynarodowej.

Ustalenie w planowaniu racjonalnych regionów zbytu i zaopatrzenia można osiągnąć jedynie na podstawie siatki regionów produkcji. Wymaga to sporządzenia bilansów produkcji i spożycia poszczególnych produktów według regionów produkcji oraz określenia najbardziej racjonalnych przebiegów poszczególnych produktów. Tylko tą drogą można ukształtować uporządkowaną całość, która będzie się rozwijała w myśl zasady dążenia do oszczędności nakładów pracy na wytwarzanie i przemieszczanie dóbr od miejsc produkcji do konsumentów. Wymagany porządek postępowania świadczy o wtórnym charakterze regionalizacji zaopatrzenia i zbytu w stosunku do regionalizacji produkcji.

REGIONY USŁUG

W procesie reprodukcji społecznej dużą rolę odgrywają różne formy działalności ludzkiej, należące do tzw. sfery produkcji niematerialnej. Przykładem tego typu działalności jest ochrona zdrowia, oświata, kultura, sztuka, nauka, gospodarka mieszkaniowa, administracja państwowa itp. dziedziny, które łącznie nazywane są usługami. Praca wydatkowana w tych dziedzinach wykazuje w perspektywie historycznej tendencje nieprzerwanego wzrostu nie tylko w sensie absolutnym, ale również relatywnie — w porównaniu z ogólnymi nakładami pracy społecznej [174, s. 107—113]. Stąd też w rozważaniach nad strukturą przestrzenną życia społeczno-ekonomicznego ich analiza ma istotne znaczenie.

Sfera produkcji niematerialnej obejmuje czynności, które w zasadzie mają charakter pracy nieprodukcyjnej. Zaspokajają one bezpośrednio lub pośrednio określone potrzeby ludzkie bez uprzedniego wytworzenia materialnych przedmiotów, czyli dóbr. Ich przedmiotem jest człowiek. Wykonywanie tych czynności wymaga jednak określonych przedmiotów materialnych, jak np. odpowiednich lokali, narzędzi, instrumentów, pomocy naukowych, nazywanych środkami świadczenia usług. Koncentrują się one w odpowiednich miejscach, które mogą być nazwane miejscami świadczenia usług.

Miejsca świadczenia usług mogą występować pojedynczo lub mogą tworzyć pewne przestrzenne ugrupowania. Ugrupowania te różnią się między sobą zarówno wielkością zajmowanego terytorium, stopniem koncentracji działalności usługowej, jak i charakterem składających się na nie elementów.

W niektórych przypadkach koncentracja usług jest tak duża, że znaczna część, niekiedy nawet większość zawodowo czynnej ludności określonych obszarów zajmuje się bezpośrednio lub pośrednio działalnością usługową (np. obszary lecznictwa balneologicznego i klimatycznego, ośrodki szkolnictwa specjalistycznego i in.). Taka koncentracja działalności usługowej powoduje nadmiar — w stosunku do lokalnych potrzeb — pewnych rodzajów usług, które w związku z tym muszą być oferowane odbiorcom zamieszkującym inne obszary. W tym wypadku mamy do czynienia z wyraźną funkcjonalizacją pewnych ośrodków i regionów w systemie terytorialnego podziału pracy oraz ich specjalizacją w zakresie funkcji usługowych często nawet na skalę ogólnokrajową.

Specjalizacja większych obszarów w zakresie funkcji usługowych jest jednak zjawiskiem stosunkowo rzadko spotykanym. W szerokiej sferze usług rzadko występuje sytuacja, przy której poszczególne regiony ograniczają swoją produkcję do wąskiego zakresu rodzajowego, zwiększając ją jednocześnie ilościowo, by móc zaspokoić potrzeby także innych regionów. Ogólnie biorąc, strukturę przestrzenną miejsc świadczenia usług cechuje wyraźne rozproszenie i — ujmując rzecz bardzo schematycznie — dostosowanie do ogólnego rozmieszczenia konsumentów usług, tzn. dostosowanie do rozmieszczenia ludności. Ta charakterystyczna cecha rozmieszczenia większości usług jest konsekwencją specyficznych właściwości wszelkich nieprodukcyjnych form działalności.

Rzecz w tym, że wydajność pracy w dziedzinie usług jest znacznie mniejsza niż w dziedzinie produkcji materialnej. Jeśli w produkcji dóbr materialnych współczesna technika umożliwia zaopatrywanie przez jednego wytwórcę zbiorowego kilkudziesięciu tysięcy, a nawet czasem kilku milionów konsumentów, to w dziedzinie usług o podstawowym znaczeniu dla ludności jest to zupełnie niemożliwe. Zbiorowisko ludzkie, korzystające z usług określonego miejsca ich świadczenia, ogranicza się bardzo często do kilkuset czy kilku tysięcy osób. Fakt ten wymaga lokalizacji miejsc świadczenia wielu identycznych usług niemal w każdej jednostce osadniczej.

Ponadto w dziedzinie produkcji materialnej możliwa jest rozbieżność pomiędzy początkową (wytwarzanie) i końcową (konsumpcja) lokalizacją dóbr. Natomiast w dziedzinie produkcji niematerialnej sprawa wygląda zupełnie inaczej, bowiem konsumpcji usług nie można na ogół oddzielić od samego procesu ich wytwarzania. Produkcja i konsumpcja usług złączone są niejako w jednym akcie. Z powodu braku rzeczowego efektu produkcji wykorzystanie nadmiaru usług nie może być zrealizo-

wane inaczej jak tylko w miejscu świadczenia usług. Skoncentrowane w tych miejscach środki świadczenia usług są dobrami konsumpcyjnymi stosowanymi i zużywanymi w toku zaspokojenia potrzeb ludzkich [118, s. 17] i ten właśnie fakt dodatkowo wiąże ich lokalizację z określonymi skupiskami ludności.

Każde miejsce świadczenia usług rozprzestrzenia swoją działalność na pewien zespół ludzi zamieszkujących określone terytorium. Ponieważ każdy konsument musi mieć możliwość swobodnego i szybkiego dotarcia do miejsc świadczenia usług, stąd potrzeby w zakresie produkcji niematerialnej są zaspokajane tym lepiej, im szerszy wachlarz usług oferowany jest w każdym skupisku ludności, tzn. im bardziej rozmieszczenie szkół i nauczycieli, szpitali i lekarzy, teatrów i kin, bibliotek itp. zgodne jest z ogólnym rozmieszczeniem ludności.

Ograniczony zasięg oddziaływania poszczególnych miejsc świadczenia usług oraz ogólnie dość równomierny charakter ich rozmieszczenia powodują, że funkcje usługowe w swej podstawowej masie nader rzadko uczestniczą w terytorialnym podziale pracy na szerszą skalę. Funkcje te mają często zasięg ściśle miejscowy nie wykraczający nawet poza obszar pojedynczej jednostki osadniczej. Mogą one oczywiście obejmować swym zasięgiem znacznie szersze terytorium. Na ogół jednak we wszystkich tych przypadkach, kiedy funkcje usługowe określonych miejsc łączą się z pewnymi funkcjami w zakresie produkcji materialnej, te ostatnie w sensie udziału w terytorialnym podziale pracy mają z reguły dominujące znaczenie.

Przedstawione fakty pozwalają, jak się wydaje, sformułować twierdzenie, że struktura przestrzenna sfery usług różni się w sposób dość istotny od struktury przestrzennej produkcji materialnej. Niemniej jednak również i w tej dziedzinie działalności gospodarczej kształtują się określone przestrzenne ugrupowania odznaczające się odrębnością wykonywanych funkcji i zajmujące określone miejsce w systemie terytorialnego podziału pracy na mniejszą lub większą skalę. Te właśnie ugrupowania ujęte selektywnie mogą być określone nazwą regionów wytwarzania usług.

Specyficzne właściwości sfery usług znajdują swój wyraz w układzie powiązań przestrzennych występujących pomiędzy miejscami świadczenia usług i miejscami zamieszkania korzystających z nich konsumentów. Każde miejsce świadczenia usług posiada swoją własną strefę oddziaływania, tzn. rozprzestrzenia swoje usługi na określone obszary. Tego rodzaju obszary razem z odpowiednimi ośrodkami mogą być w sensie geograficznym określone jako regiony świadczenia usług. Odzwierciedlają one dynamiczne zasięgi ruchu konsumentów korzystających z usług określonych miejsc ich wytwarzania.

Regiony świadczenia usług mają cechy identyczne z cechami regionów zaopatrzenia i zbytu, toteż żeby uniknąć powtórzeń, nie będą one

tutaj ponownie omówione. Warto jedynie podkreślić fakt, iż współczesne tendencje rozwojowe tych dwóch typów regionów wydają się jakby przeciwstawne. Nawet powierzchowna znajomość faktów pozwala stwierdzić, że wraz ze wzrostem ogólnego poziomu zagospodarowania poszczególnych obszarów zewężają się terytorialnie ciężenia usługowe, a rozszerzają ciężenia zaopatrzenia i zbytu. Dlatego poszczególne regiony świadczenia usług zajmują w większości wypadków stosunkowo niewielkie obszary. Sfera usług nie jest oczywiście jednolita pod tym względem, gdyż obejmuje bardzo różnorodne dziedziny działalności ludzkiej.

Wielkość regionów świadczenia usług uzależniona jest przede wszystkim od właściwości rozmieszczenia danego rodzaju usług. Najbardziej rozproszonym rozmieszczeniem odznaczają się tzw. usługi podstawowe pierwszej potrzeby, na które istnieje permanentne i powszechne zapotrzebowanie. Do nich zalicza się m. in. szkoły podstawowe, punkty biblioteczne, ośrodki ochrony zdrowia, apteki, pocztę itp. One też w obecnych warunkach wykazują najmniejsze zasięgi terytorialne swego oddziaływania.

Inne usługi, zwłaszcza te, których nie sposób wytworzyć bez poważnego zasobu wiadomości i umiejętności, bez wyspecjalizowanych środków świadczenia usług, występują o wiele rzadziej; jednocześnie wykazują one znacznie większą koncentrację przestrzenną i wewnętrzną specjalizację profilu wytwarzania. Wielką rolę odgrywają pod tym względem miasta, koncentrujące tego typu usługi zarówno ze względu na duży popyt na nie ze strony ludności miejskiej, jak i ze względu na to, że są one centralnymi ośrodkami świadczenia usług dla okolicznych miejscowości. Przy czym im większe jest miasto, tym na ogół większy jest zakres świadczonych usług i większy jest równocześnie obszar przez nie obsługiwany.

Najbardziej sporadycznym charakterem swego występowania (a równocześnie największą koncentracją przestrzenną) odznaczają się usługi o charakterze luksusowym lub o specjalnym przeznaczeniu oraz te, które z uwagi na swoje właściwości wymagają specjalnych społeczno-gospodarczych lub naturalnych warunków dla swojego rozwoju. Zależnie od okoliczności mogą one występować w wielkich ośrodkach miejskich albo też tworzyć punktowe lub przestrzenne aglomeracje w innych miejscach wykorzystując szczególnie sprzyjające warunki istniejące tam dla ich rozwoju.

Ogólnie biorąc, wielkość regionów świadczenia usług zwiększa się wraz ze stopniem specjalizacji usług i zmniejszeniem częstotliwości przestrzennej występowania. Obszar oddziaływania punktów bardziej wyspecjalizowanego obejmuje kilka mniejszych regionów obsługiwanych przez punkty mniej wyspecjalizowane. Obszary obsługiwane przez punkty świadczenia jednakowych usług są najczęściej rozgraniczone, niekiedy jednak nakładają się wzajemnie.

Wszelkie powiązania gospodarcze, jakie zachodzą pomiędzy różnymi obszarami, kształtują się na bazie społecznego terytorialnego podziału pracy. On określa charakter, kierunki i intensywność wymiany dóbr i usług pomiędzy poszczególnymi regionami. Materialnym środkiem realizacji, a równocześnie swoistym miernikiem wielkości tych powiązań jest odpowiedni system transportowy, którego funkcja, najogólniej biorąc, polega na przewyciężeniu przestrzennego odosobnienia poszczególnych miejsc produkcji i konsumpcji. Toteż bez odpowiednio rozbudowanego systemu transportowego nie do pomyślenia jest osiągnięcie odpowiednio efektywnej przestrzennej organizacji działalności gospodarczej.

Transport jest odrębnym działem produkcji materialnej. Jednakże w odróżnieniu od innych działów wytwarza on nie przedmioty istniejące po zakończeniu procesu produkcji, lecz usługi materialne w postaci translokacji. Fakt ten powoduje, że efekt wydatkowanej w transporcie pracy produkcyjnej może być zużytkowany wyłącznie w trakcie procesu przetwórczego. Jeśli translokacja służy potrzebom konsumpcyjnym, to wartość owej usługi materialnej ginie wraz z jej konsumpcją; jeśli natomiast służy potrzebom produkcyjnym, to wartość owej usługi przechodzi na wytwarzany produkt [140, s. 155]. Translokacja towarów i ludzi pełni w procesie reprodukcji te same funkcje co inne dobra materialne i to decyduje o przynależności transportu do sfery produkcji materialnej.

Będąc specyficzną gałęzią produkcji, transport jako taki należy do sfery wytwarzania. Niemniej jednak znaczną część swej działalności wykonuje on w sferze cyrkulacji dóbr. Fakt ten podkreśla K. Marks, który w *Kapitale* pisze o tym w sposób następujący: „Z jednej strony przemysł transportowy stanowi samodzielną gałąź produkcji... Z drugiej strony, wyróżnia się on tym, że występuje jako przedłużenie procesu produkcji w obrębie procesu cyrkulacji i dla procesu cyrkulacji” [132, s. 22].

Ten podwójny charakter transportu oznacza, że wśród czynników decydujących o jego kosztach, obok sprawnej organizacji i techniki posługiwania się środkami transportu, zasadnicze znaczenie ma także rozmieszczenie samej produkcji oraz organizacja obrotu towarowego. „Absolutna wielkość wartości, którą transport dołącza do towarów, jest — przy innych warunkach niezmiennych — odwrotnie proporcjonalna do siły produkcyjnej przemysłu transportowego i wprost proporcjonalna do odległości, którą przebywa towar” [140, s. 154]. Racjonalizacja powiązań gospodarczych związana jest więc z uporządkowaniem całej gospodarki przestrzennej we wszystkich sferach działalności gospodarczej.

Specyficzna rola i miejsce transportu w procesie reprodukcji społecznej znajduje — jak się wydaje — swoje odzwierciedlenie w równie specyficznym charakterze regionów, kształtujących się w ramach tego

działu gospodarki. Znajdując się na styku dwóch sfer działalności gospodarczej — produkcji i cyrkulacji — transport w swym układzie przestrzennym tworzy regiony, które mają zarówno swoiste cechy regionów produkcji, jak też cechy regionów sfery cyrkulacji. Pierwsze z tych cech tworzą miejsca koncentracji pracy transportowej wraz z odpowiednim wyposażeniem technicznym³², natomiast drugie związane są z realnym ruchem ładunków na określonym obszarze, stanowiącym strefę oddziaływania danego punktu (stacji, portu itd.) czy całego szlaku transportowego.

Próbując zdefiniować pojęcie regionu transportu należy uwzględnić tę dwoistość charakteru transportu jako działu gospodarki oraz wynikającą z tego dwoistość cech regionów kształtowanych przez tę dziedzinę gospodarki. Wydaje się, że w przybliżeniu sprostą tym wymaganiom takie sformułowanie: region transportu stanowi pewien ściśle ograniczony obszar odznaczający się jednością sieci transportowej oraz jednolitością wewnętrznych i zewnętrznych powiązań transportowych, których wyrazem jest struktura ruchu podstawowych rodzajów ładunków. Podstawową jednostką regionalną jest ośrodek transportowy z określonym obszarem jego powiązań gospodarczo-przewozowych.

* * *

Regionalizacje ekonomiczne w pełnej zbiorowości przedstawionych typów dają schemat społecznej reprodukcji w jej organizacji terytorialnej, obejmując cały obieg wartości w toku ich wytwarzania, przemieszczania i użytkowania (zarówno bezpośrednio produkcyjnego, jak też konsumpcyjnego niezbędnego dla rozszerzonej reprodukcji samej ludności). Schemat ten jest skomplikowany, ale bardziej skomplikowana jest sieć powiązań przestrzennych istniejących w ramach każdego organizmu gospodarczego. W rzeczywistości sieć tych powiązań jest nieprzerwalna, co niezmiernie utrudnia jej poznanie. Podany schemat próbuje rozłożyć tę skomplikowaną sytuację na części składowe odsłaniając niejako, przez wyodrębnienie poszczególnych typów układów regionalnych, „anatomię” przestrzennej struktury gospodarki.

Dzieląc integrację zjawisk na poszczególne części składowe, zdajemy sobie kolejno sprawę z rozmaitych właściwości tej integracji. Każdy z poszczególnych typów regionalizacji, stanowiąc odbicie tych lub innych przedmiotów i zjawisk rzeczywistości, jest wyraźnie selektywny w stosunku do całości; jest odwzorowaniem pewnych stron lub momen-

³² „Lokalizacja transportu — jak pisze I. Tarski — ma swoją specyfikę; obejmuje ona bowiem nie tylko umiejscowienie przedsiębiorstw transportowych, lecz przede wszystkim środków ich działalności, a więc konkretnie lokalizację sieci transportowej i punktów transportowych (stacji, portów) oraz technicznego zaplecza transportu (np. parowozowni, wagonowni, zajezdni, warsztatów remontowych, stacji obsługi samochodów itp.” [209, s. 10].

tów reprodukcji społecznej. Poszczególne zjawiska i procesy realnej rzeczywistości nie występują jednak nigdy osobno, lecz zawsze towarzyszą innym współwystępującym zjawiskom i procesom. Znajdują się one zawsze w pewnej sytuacji, w której biorą udział.

Stąd też mówiąc o samodzielnym istnieniu poszczególnych typów regionów ekonomicznych należy pamiętać, że ich odosobnienie ma charakter względny. Występując w obrębie określonej gospodarki narodowej nie istnieją one w sposób niezależny, krzyżując się przypadkowo. W swej zbiorowości stanowią one pewną całość, pewien wewnętrznie powiązany układ współistnienia charakterystyczny dla danego organizmu gospodarczego. Tego rodzaju układ można nazwać rodzajowym regionalnym układem gospodarczym danego organizmu gospodarczego. Obejmuje on całokształt powiązań przestrzenno-gospodarczych, ujętych w rozbięciu na poszczególne elementy reprodukcji społecznej.

POJĘCIE INTEGRALNEGO REGIONU EKONOMICZNEGO

Najbardziej skomplikowanym, a przy tym najważniejszym problemem poznawczym geografii ekonomicznej jest niewątpliwie problem integralnej (kompleksowej) regionalizacji ekonomicznej, polegającej na wyodrębnieniu z zagmatwanego pozornie obrazu rzeczywistości tzw. integralnych regionów ekonomicznych. Doniosłość tego problemu wynika wyraźnie z przedmiotu zainteresowań geografii ekonomicznej, która swymi badaniami obejmuje całokształt życia gospodarczego w jego przestrzennym zróżnicowaniu. Integralne regiony ekonomiczne, reprezentujące typ regionu najbardziej złożonego, winny właśnie — w postaci określonego systemu — stanowić syntezę przestrzenną całości życia gospodarczego, badanego terytorium.

Kompleksowy w swym dążeniu charakter integralnej regionalizacji ekonomicznej wymaga objęcia badaniami i uświadomienia sobie roli wszystkich podstawowych faktów i współzależności przestrzenno-gospodarczych występujących na badanym terytorium, tworzących złożone i dynamiczne systemy w jego obrębie. Każdy taki system obejmuje nie tylko określone zespoły ludzi z ich całą różnorodną działalnością gospodarczą, ale również w specyficzny sposób ukształtowane środowisko naturalne, które tworzy przyrodzone ramy i bazę procesów społeczno-gospodarczych na każdym obszarze. Badania w zakresie integralnej regionalizacji ekonomicznej winny więc ogarnąć całokształt więzi i współzależności obejmujących: środowisko naturalne — człowieka — produkcję — wymianę — konsumpcję.

Cała dotychczasowa praktyka regionalizacji wskazuje na nader skomplikowany charakter tego zadania. Z rozważań zawartych w poprzednich rozdziałach wynika, że poszczególne momenty procesu gos-

podarczego — produkcja, wymiana, konsumpcja — ujęte w aspekcie terytorialnym, dają układy bardzo niejednolite, które nie tylko nawzajem się nie pokrywają, ale są z reguły zupełnie rozbieżne, co nie pozwala właściwie na jakiegokolwiek mechaniczne ich zespolenie. Fakt ten nie uzasadnia jednak ani dowolności wszelkich kombinacji w sensie tworzenia integralnych regionów ekonomicznych, ani też istniejącego wśród pewnej grupy geografów przypuszczenia, że wszelkie próby integralnej regionalizacji ekonomicznej są pozbawione racji.

W celu prawidłowego określenia pojęcia integralnego regionu ekonomicznego należy w naszym przekonaniu posłużyć się sprzężonymi kategoriami istoty i zjawiska. Z punktu widzenia dialektyki marksistowskiej w każdym zjawisku występuje pewien spłot, związek różnorodności elementów i właściwych im struktur. Jednocześnie jednak w tym splocie elementów i struktur nie wszystkie mają znaczenie jednakowe; da się wśród nich wyodrębnić zarówno elementy decydujące jak i właściwą im strukturę, która decyduje o istnieniu i rozwoju danego zjawiska [208, s. 50—56]. Stąd też istotna jest sprawa wyboru grup decydujących w danym układzie. W rozważanym przypadku potrzebne jest ustalenie, czy objęty badaniami geograficznymi proces działalności gospodarczej, podzielony na mniejsze, ściślej zintegrowane całości, poszczególne rodzaje lub nawet pojedyncze elementy, da się usystematyzować według pewnego porządku ważności.

Według marksistowskiej teorii ekonomicznej cały proces działalności społeczno-gospodarczej można sprowadzić do następujących ściśle między sobą powiązanych momentów: produkcji *sensu stricto*, podziału, wymiany i konsumpcji. Wszystkie one składają się na jednolity proces reprodukcji społecznej, tworzą w swym całokształcie produkcję społeczną jako względnie jednolitą i niepodzielną całość. W tym jednolitym zjawisku rolę subordynującą i integrującą w stosunku do innych części odgrywa jednak sama produkcja. Produkcja, jako działalność ludzka przystosowująca zasoby i siły przyrody do potrzeb ludzkich, jest podstawowym źródłem narastania dóbr materialnych, przesłanką występowania wymiany i konsumpcji, a więc główną siłą całej reprodukcji społecznej³³. I ten właśnie zasadniczy element reprodukcji społecznej ujęty

³³ „Produkcja panuje zarówno nad sobą samą w całej przeciwstawności swoich określeń, jak też nad innymi momentami. Od niej każdorazowo proces rozpoczyna się na nowo. Ze wymiana i konsumpcja nie mogą mieć decydującego znaczenia — to zrozumiałe samo przez się. Dotyczy to również podziału jako podziału produktów. Natomiast w charakterze podziału czynników produkcji on sam stanowi moment produkcji. Określona produkcja warunkuje w ten sposób określoną konsumpcję, podział, wymianę oraz określone stosunki wzajemne istniejące pomiędzy różnymi momentami. Oczywiście również i produkcja w jej jednostronnej formie uwarunkowana jest innymi momentami... Pomiedzy różnymi momentami „istnieje wzajemne oddziaływanie”. K Marks, F. Engels, *Dzieła*, wyd. ros. T. 12, s. 725—726.

w aspekcie terytorialnym powinien być uważany za jedyną realną podstawę delimitacji integralnych regionów ekonomicznych.

Przyjęcie produkcji jako podstawy do określenia jakościowej odrębności gospodarczej poszczególnych obszarów nie tylko jest zgodne z zasadą prymatu produkcji, lecz równocześnie stwarza możliwość jednoznacznego określenia granic zewnętrznych regionów ekonomicznych. Pozwala również traktować wyodrębnione na tej podstawie obszary gospodarcze jako regiony ekonomiczne o charakterze integralnym. Produkcja bowiem jest tym czynnikiem, który określa funkcje gospodarcze danego obszaru oraz jego powiązania ekonomiczne z obszarami sąsiednimi, ona więc decyduje o obliczu regionu jako całości, tworzy podstawę jego wewnętrznej spójności i wpływa w sposób decydujący na układ jego granic zewnętrznych. Poza tym jedynie na bazie regionalizacji produkcji można w sposób prawidłowy ustalić wymianę i określić najbardziej korzystne dla rozwoju całej gospodarki narodowej formy przestrzenne wymiany.

Przyjęcie analizy struktury przestrzennej produkcji jako podstawy do określenia jakościowej odrębności integralnych regionów ekonomicznych oczywiście nie oznacza niedoceniań innych stosunków i współzależności przestrzenno-gospodarczych. Fakt ten wymaga jednak, aby układ integralnych regionów ekonomicznych wiązać przede wszystkim z funkcjonalizacją produkcyjną obszarów, tzn. z wykształceniem się określonych struktur przestrzenno-gospodarczych, odrębnych pod względem charakteru wytwarzanych produktów, a równocześnie powiązanych ze sobą silnymi więzami w pewien jednolity organizm gospodarczy. W takim ujęciu funkcjonalizacja produkcyjna nie jest niczym innym, jak materialnym wyrazem społecznego terytorialnego podziału pracy. Społeczny terytorialny podział pracy jest właśnie tą główną siłą, która dzieli określone terytoria na poszczególne odmienne od siebie pod względem gospodarczym części, stanowiące zarazem siłę, cementującą owe części powiązania ekonomicznymi w jednolite organizmy gospodarcze [11, s. 11].

Proces kształtowania się regionów ekonomicznych, będący wynikiem funkcjonalizacji produkcyjnej obszarów, nie jest zjawiskiem przypadkowym, jest historycznym procesem pozostałym na określonym etapie rozwoju sił wytwórczych i uwarunkowanych przez nie stosunków produkcyjnych. Może on wystąpić tylko w warunkach istnienia wymiany wartości użytkowych między poszczególnymi miejscami produkcji. Przy czym wymiana ta musi odgrywać istotną rolę w życiu gospodarczym, tzn. musi być prowadzona na większą skalę i cechować się systematycznością.

Ustanowienie w ramach określonego terytorium stosunków społecznego terytorialnego podziału pracy wymaga spełnienia wielu podstawowych warunków:

Po pierwsze — wymaga zróżnicowania profilu produkcyjnego poszczególnych obszarów. Wymiana jest przede wszystkim wynikiem zróżnicowania przestrzennego działalności produkcyjnej. Jednakże skupienie produkcji jednych wartości użytkowych w jednych miejscach, a innych wartości w innych miejscach nie oznacza jeszcze podziału pracy między nimi. W różnych częściach danego terytorium te same potrzeby mogą być niekiedy zaspokajane przy pomocy różnych wartości użytkowych. W takiej sytuacji nawet zróżnicowane pod względem charakteru produkcji obszary mogą nie prowadzić żadnej między sobą wymiany³⁴.

Po drugie — wymaga specjalizacji produkcyjnej poszczególnych obszarów. Wzrost produkcji określonych wartości użytkowych na jednym obszarze musi być połączony ze wzrostem produkcji innych wartości użytkowych na innych obszarach. Inaczej mówiąc, specjalizacja jednego regionu w jednym kierunku musi być połączona ze specjalizacją wszystkich innych regionów w jakichś kierunkach. Powyższy proces — jak pisze N. Barański — przejawia się w zwiększeniu „nadwyżek” i „niedoborów” w każdym z regionów — „nadwyżek” w zakresie towarów będących przedmiotem specjalizacji danego regionu, „niedoborów” w zakresie towarów, w których specjalizuje się nie ten, lecz jakieś inne regiony [24, s. 69].

Po trzecie — wymaga wzajemnego uzupełniania się profilu produkcyjnego poszczególnych obszarów. Wytwarzanie dóbr ponad własne potrzeby, a jednocześnie zaniedbanie produkowania innych niezbędnych dóbr ma sens tylko wtedy, gdy istnieje pewność otrzymania z zewnątrz brakujących dóbr. Dobra wytwarzane przez różnych wyspecjalizowanych wytwórców muszą więc nie tylko posiadać różne użyteczności (czyli mieć zdolność zaspokajania różnych potrzeb), ale muszą również cechować się właściwą komplementarnością, dzięki której zaspokojone zostaną wszystkie potrzeby każdego regionu mimo ich specjalizacji³⁵.

³⁴ Zwracając uwagę na błędne niekiedy utożsamianie różnorodności produkcji z terytorialnym podziałem pracy, N. Barański pisał: „W jednym kraju, na przykład, produkuje się żyto i len, a w drugim bawełnę i ryż. Różnorodność produkcji rzeczywiście tutaj występuje, jednakże do podziału pracy stąd jeszcze daleko. Jeżeli jeden kraj, dysponujący żytem i lnem, odżywia się żytem, a ubiera w len, natomiast drugi kraj, rozporządzający ryżem i bawełną, odżywia się ryżem i ubiera w bawełnę, to zaistnieje jedynie różnorodność produkcji naturalnej, odrębność tych konkretnych wartości użytkowych, które zaspokajają te same potrzeby. Nie zaistnieje natomiast żaden geograficzny podział pracy, ponieważ nie występuje tu w ogóle podział pracy i nie ma pracy jednego kraju dla drugiego”, [24, s. 55—56].

³⁵ Rozważając ten sam problem na przykładzie postępowania trzech wytwórców R. Peretiatkewicz pisze, że „nie będzie można uzyskać pełnej specjalizacji, jeśli osobnik I postanowił zająć się wyłącznie wytwarzaniem dobra A, a osobnicy II i III — dobra B. Wprawdzie decyzje produkcyjne dotyczące specjalizacji będą różne, lecz nie uzupełniające się. W wyniku faktycznego podziału pracy pojawi się na rynku nadmierna ilość dobra B, natomiast wystąpi zupełny brak

Po czwarte — wymaga niższych relatywnie kosztów wyspecjalizowanej produkcji. Specjalizacja ma sens tylko wtedy, gdy oznacza oszczędność pracy społecznej. Taniaść wyrobów jest potężnym orężem zdobywania rynków zewnętrznych, toteż im większa jest różnica pomiędzy cenami jednostki towarów w poszczególnych miejscach, tym szerszy i głębszy jest zakres terytorialnego podziału pracy. Przy czym różnice w kosztach produkcji są nie tylko wynikiem zróżnicowania przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych warunków poszczególnych miejsc, ale również funkcją oszczędności wynikających ze skali produkcji.

Po piąte — wymaga przenośności wyspecjalizowanej produkcji. Następstwem międzyregionalnej specjalizacji produkcji jest dodatkowy wkład pracy w transport wymienianych dóbr. Stąd też niezbędnym warunkiem powstania rzeczywistego podziału pracy między poszczególnymi obszarami jest przewaga oszczędności wynikających z jego realizacji nad dodatkowymi nakładami pracy żywej i uprzedmiotowionej na przewozy i składowanie dóbr. Koszty transportu pomiędzy miejscami produkcji a rynkami zbytu są więc istotnym czynnikiem wpływającym na rozwój i zasięg terytorialnego podziału pracy.

Tak więc, ujmując najogólniej, terytorialny podział pracy między poszczególnymi miejscami produkcji może powstać tylko pod warunkiem, że:

$$Q_w + \Sigma T_{wz} < Q_z$$

gdzie

Q_w — koszty własne produktu w miejscu jego wytwarzania,

Q_z — koszty własne tego samego produktu w miejscu zbytu,

ΣT_{wz} — koszty przemieszczenia produktu z miejsca produkcji do miejsca zbytu.

Przy czym korzyści wynikające z terytorialnego podziału pracy będą tym większe, im większa będzie różnica pomiędzy kosztami jednostki danej wartości użytkowej w poszczególnych punktach z jednej strony oraz im mniejsze są koszty przemieszczenia danej wartości użytkowej z miejsca produkcji do miejsca zbytu drugiej.

Stopień rozwoju i charakter więzi między poszczególnymi obszarami uwidacznia się najlepiej w obrazie przepływów wymienianych między nimi dóbr. Ujawniając wielkość, kierunki i rodzaj wymiany przepływy ukazują obraz terytorialnego podziału pracy, jaki wynika z funkcjonalizacji poszczególnych miejsc i obszarów produkcji. Stąd też, jak pod-

dobra C poszukiwanego przez wszystkich trzech osobników. Dlatego jeden z nich lub nawet wszyscy trzej będą musieli zrezygnować w pełni lub częściowo z podjętych specjalizacji i zająć się wytwarzaniem również dobra C. W rezultacie nastąpi zmiana specjalizacji jednego osobnika (co zawsze wymaga znacznych nakładów i dłuższego okresu), albo powrót do stanu specjalizacji częściowej (osobnik I zdecyduje wytwarzać mniejszą część czasu na produkcję dobra A, gdyż musi wytwarzać więcej potrzebnych mu produktów C itd.)". [160, s. 88].

kreśla Z. Chojnicki, uchwycenie wielkości przepływów między nimi pozwoli określić wzajemne uzależnienie tych obszarów, a zatem i stopień zróżnicowania i scalenia struktury regionalnej [42, s. 15].

Regiony ekonomiczne, jako terytorialne ogniwa społecznego podziału pracy, stanowią przede wszystkim wyspecjalizowane części określonych całości przestrzenno-gospodarczych. Każdy region ekonomiczny podobny jest do organu żywego organizmu, pełniącego w nim określoną funkcję. Organizm jako całość określa funkcje części w ich rozwoju, a specyficzne funkcje części zapewniają normalne funkcjonowanie organizmu jako całości.

Żaden region nie istnieje sam z siebie, poza określonym systemem regionów ekonomicznych. Istnieje on o tyle, o ile istnieje cały system, którego jest ogniwem. Dlatego też żadnego regionu ekonomicznego nie można ujawnić i zrozumieć jako wziętego oddzielnie, w izolacji od całego określonego systemu regionów ekonomicznych.

Konsekwencją tego stanu rzeczy jest głębokie wzajemne uwarunkowanie rozwoju poszczególnych jednostek przestrzenno-ekonomicznych, tworzących określony system regionalny. Każda istotna zmiana w jednym ogniwie danego systemu nieuchronnie powoduje zmiany również w pozostałych jego ogniwach, a zatem następują zmiany w systemie jako całości. Każda zaś istotna zmiana — jakościowa czy ilościowa całości, nie może nie odbić się w ten lub inny sposób na każdej z części składowych. Mechanizmem przenoszącym powyższe zmiany jest system terytorialnego podziału pracy.

Zgodnie z powyższymi rozważaniami integralne regiony ekonomiczne stanowią współzależne, ale jakościowo odrębne przestrzenne układy gospodarcze, wypełniające określone funkcje w ramach określonego systemu gospodarczego.

Podstawą jakościowej odrębności każdego regionu jest przede wszystkim jego specjalizacja produkcyjna. Bez specjalizacji produkcyjnej nie ma terytorialnego podziału pracy, a bez terytorialnego podziału pracy nie ma regionów ekonomicznych. Specjalizacja regionu oznacza wyrzeczenie się dążeń do zaspokojenia wszystkich wewnętrznych potrzeb regionalnych drogą własnego wytwarzania. Oznacza to stworzenie wewnątrz każdego regionu ekonomicznego produkcji określonych wyrobów dla zaspokojenia potrzeb pozaregionalnych. Wymiana między regionami jest więc warunkiem samego istnienia i rozwoju zarówno systemu regionalnego danego kraju jako całości, jak też i każdego regionu.

Jednakże nie tylko określona specjalizacja produkcyjna jest podstawą jakościowej odrębności; rodzi ją również współzależność różnorodnych elementów, składających się na treść danego regionu. Każdy z regionów ekonomicznych stanowi pewną jedność różnorodności, złożoną i względnie zharmonizowaną całość przestrzenno-gospodarczą. Znajduje to swój dobitny wyraz we współdziałaniu wszystkich elementów regionu przy

wypełnianiu podstawowej funkcji gospodarczej, wspólnej dla niego jako całości. Region ekonomiczny jest więc organizmem gospodarczym, który cechuje zarówno wyraźne ograniczenie zewnętrzne, jak i silnie rozwinięta więź wewnętrzna.

Integralny region ekonomiczny jest otwartą jednostką gospodarczą. W każdym z nich kształtuje się złożony, podlegający nieustannym zmianom układ powiązań utworzony przez rozmaitego rodzaju i wielkości regiony zaopatrzenia i zbytu. Układ ten nie może być zamknięty granicami poszczególnych regionów ekonomicznych, gdyż każdy z nich z uwagi na swoją specjalizację produkcyjną wytwarza więcej określonych dóbr, niż może wchłonąć jego rynek miejscowy, innych znów produkuje mniej lub wcale nie produkuje, co z kolei wymaga pokrycia określonej części jego zapotrzebowania w drodze wymiany z innymi regionami. Układ ten nie jest zamknięty nawet granicami państwowymi z uwagi na fakt istnienia wymiany międzynarodowej.

Układ powiązań w zakresie wymiany dóbr, jaki kształtuje się w ramach każdego integralnego regionu ekonomicznego, nie jest oczywiście obojętny dla charakterystyki jego rozwoju gospodarczego. Im większa część zapotrzebowania jakiegoś regionu ekonomicznego uzyskiwana jest z lokalnych źródeł, tym bardziej zauważalna jest jego spoistość gospodarcza. Szczególnie istotne znaczenie jako czynnik integrujący ma zbilansowanie w ramach jednego regionu ekonomicznego produkcji i zbytu w zakresie tych działów i gałęzi, które zapewniają prawidłową wewnątrzregionalną kooperację przedsiębiorstw w zakresie podstawowej specjalizacji produkcyjnej regionu i które zaspokajają podstawowe potrzeby konsumpcyjne ludności. Ostatnie dotyczy zwłaszcza tzw. rozproszonych rodzajów produkcji, które w wyniku określonych właściwości techniczno-ekonomicznych przejawiają na współczesnym etapie swego rozwoju tendencję do mniej lub bardziej równomiernego rozmieszczenia.

Wiążąc pojęcie regionu ekonomicznego z procesami terytorialnego podziału pracy, musimy zdawać sobie sprawę, że podział ten jest podziałem pracy między zamieszkującymi określone terytoria zespołami ludzkimi, jako „nosicielami” określonych funkcji produkcyjnych. „Praca — powiada K. Marks — jest przede wszystkim procesem zachodzącym między człowiekiem a przyrodą, procesem, w którym człowiek poprzez swoją działalność realizuje, reguluje i kontroluje wymianę materii z przyrodą... Rozwija drzemiące w niej moce i podporządkowuje grę tych sił własnej zwierzchności” [140, t. I, s. 188]. Ludzie są więc jedynym aktywnym elementem sił wytwórczych uczestniczących w określonych procesach produkcji, tzn. są podmiotem produkcji. Dlatego też każdy region ekonomiczny stanowi przede wszystkim określoną formę terytorialnej organizacji produkcyjnej działalności ludzi.

Poza tym proces produkcji charakteryzuje się zawsze jednością strony materialno-technicznej (siły wytwórcze) i społecznej (stosunki pro-

dukcji). Każdy region ekonomiczny jest więc nie tylko pewnym przestrzennym ugrupowaniem sił wytwórczych, lecz zarazem materialnym wyrazem stosunków istniejących między określonymi grupami ludzkimi. Wraz ze zmianą stosunków międzyludzkich zmienia się wzajemny stosunek elementów materialnych poszczególnych regionów. Te same elementy materialne regionu w odmiennym układzie stosunków międzyludzkich (systemie terytorialnego podziału pracy) mogą odgrywać odmienną rolę.

Z powyższego wynika, że region ekonomiczny jest przede wszystkim kategorią społeczno-ekonomiczną, kategorią historyczną. O jego obliczu decydują ludzie — o określonej liczebności i z określonym układem społeczno-ekonomicznym, wykonujący ściśle oznaczone funkcje i dla ich wypełnienia w odpowiedni sposób zagospodarowujący terytorium regionu. Nie należy jednak zapominać, że równocześnie region ekonomiczny należy do tzw. kategorii terytorialnych tego samego typu co miasto, wieś, osiedle czy strefa podmiejska. Jest on tworem społecznym tak nierozzerwalnie związanym z określoną przestrzenią, że bez uwzględnienia tego faktu nie sposób prawidłowo określić jego charakteru.

Próbując w bardzo ogólnej na razie formie zdefiniować pojęcie integralnego regionu ekonomicznego można stwierdzić, że w świetle dotychczasowych rozważań pod tym pojęciem należy rozumieć pewien realnie ukształtowany w procesie społecznego podziału pracy obszar, wewnątrznie różnorodny, ale stanowiący określoną jedność (całość) gospodarczą, będącą częścią określonego systemu gospodarczego i spełniającą w jego ramach określone funkcje produkcyjne.

Definicja ta nie wyczerpuje oczywiście całego bogactwa treści zawartej w pojęciu regionu ekonomicznego. Uogólnia ona jednak najbardziej istotne i trwałe cechy integralnego regionu ekonomicznego (specjalizacja produkcyjna i współzależność elementów), a równocześnie wskazuje na podstawową siłę jego regionotwórczą (społeczny terytorialny podział pracy). Mówi ona również o tym, jakie aspekty życia społeczno-ekonomicznego decydują o jakościowej odrębności regionów i jakie w związku z tym powinny być główne kryteria ich wyodrębniania. Ponadto, przytoczona definicja jest — jak się wydaje — zastosowalna we wszystkich warunkach ustrojowo-gospodarczych, w których występuje terytorialny podział pracy i w których w związku z tym ma miejsce proces kształtowania się regionów ekonomicznych. Sformułowanie tego rodzaju definicji regionu ekonomicznego wydaje się być w pełni uzasadnione, mimo że nawet najbardziej istotne cechy regionu w różnych warunkach miejsca i czasu zmieniają swój konkretny charakter.

III. SYSTEM TAKSONOMICZNY INTEGRALNYCH REGIONÓW EKONOMICZNYCH

Terytorialny podział pracy, przywiązując produkcję określonych dóbr i usług do określonych miejsc i obszarów, powoduje ich specjalizację i kooperację w ramach określonego systemu gospodarczego. Systemy te mają oczywiście charakter historyczno-dynamiczny i zmieniają się wraz z rozwojem sił wytwórczych.

Proces ewolucji historycznej regionalnych struktur produkcyjnych nie doczekał się jeszcze dokładnego zbadania. W świetle istniejących analiz historyczno-gospodarczych można jednak stwierdzić, że w formacjach przedkapitalistycznych nie było warunków do powstania terytorialnego podziału pracy na szerszą skalę. W dobie rozkwitu feudalizmu ścisłe i rzeczywiście trwałe związki produkcyjno-wymienne zamykały się z reguły w ramach miejskich rynków lub poszczególnych latyfundiów. Dopiero w warunkach kapitalizmu następują zmiany, których rezultatem było znaczne rozszerzenie zakresu trwałych i ścisłych przestrzennych więzi gospodarczych³⁶. Łamiąc ramy zamkniętych rynków lokalnych, kapitalizm stwarza rynek ogólnopaństwowy; równocześnie wychodzi poza ramy granic państwowych powodując powstanie rynku światowego. Terytorialny podział pracy staje się skutkiem tego podziałem wielostronnym i rozwija się równolegle w skali gospodarki narodowej oraz w skali gospodarki światowej.

Na obecnym etapie rozwoju historycznego terytorialny podział pracy nadal pozostaje w tych podstawowych formach przestrzennych, jakie

³⁶ Nader trafną charakterystykę tych zmian zawiera praca W. I. Lenina *Rozwój kapitalizmu w Rosji*. W pierwszym rozdziale czytamy: „W warunkach gospodarki naturalnej społeczeństwo składało się z masy jednorodnych jednostek gospodarczych (patriarchalnych rodzin chłopskich, prymitywnych wspólnot gminnych, majątków feudalnych) i każda taka jednostka wykonywała wszelkie rodzaje prac gospodarczych, poczynając od wydobywania różnych rodzajów surowca, a kończąc na ostatecznym przygotowaniu go do spożycia. W warunkach gospodarki towarowej tworzą się różnorodne jednostki gospodarcze. zwiększa się ilość odrębnych gałęzi gospodarki, zmniejsza się liczba gospodarstw wykonujących tę samą funkcję gospodarczą. Ten postępujący wzrost społecznego podziału pracy jest właśnie podstawowym momentem w procesie tworzenia się wewnętrznego rynku dla kapitalizmu” [122, s. 28].

wykształciły się wraz z rozwojem kapitalizmu, tzn. w formie terytorialnego podziału pracy w skali międzynarodowej (ogólnoświatowej) oraz w formie terytorialnego podziału pracy w skali gospodarki narodowej, a ściślej mówiąc gospodarki państwowej. Pomiędzy międzynarodowym podziałem pracy i podziałem wewnątrzpaństwowym istnieje głęboka organiczna więź³⁷. Jednakże równocześnie istnieją między nimi również istotne różnice, co pozwala traktować dwie wymienione wyżej formy terytorialnego podziału pracy jako odrębne, chociaż wzajemnie warunkowane systemy.

Istotna różnica pomiędzy międzynarodowym i wewnątrzpaństwowym podziałem pracy spowodowana jest przede wszystkim szczególnym charakterem państwa jako suwerennie rządzonego społeczeństwa zamieszkującego na jego terytorium. Każde państwo poprzez określony system ustawodawczy nie tylko kształtuje swój własny system organizacyjny gospodarki i normuje w określonym zakresie wewnętrzne stosunki ekonomiczne, ale również reguluje warunki i charakter stosunków gospodarczych z innymi państwami. Przy pomocy określonej polityki finansowej (ceny, kredyt, podatki, pieniądz), celnej, handlowej, migracyjnej itp. stwarza ono poważne ograniczenia dla przepływu dóbr, kapitałów i ludności między poszczególnymi państwami. Przy czym między państwowy ruch wymienny zależny jest zawsze od zgody suwerennego współpartnera, co stwarza dodatkowe w tym zakresie ograniczenia.

Sytuacja w obrębie jednego państwa kształtuje się zupełnie inaczej. Tutaj nie ma przeszkód administracyjnych w przekraczaniu granic regionu. „Region nie ma żadnego wpływu na przepływ lub odpływ ludności (jeśli pominąć wyjątkowe ograniczenia administracyjne w tej

³⁷ Wewnątrzpaństwowy podział pracy może wchodzić i wchodzi pośrednio w obręb podziału międzynarodowego jako jego część składowa lub jako jego przesłanka. Nietrudno bowiem stwierdzić, że międzynarodowy podział pracy może rozwijać się tylko pod warunkiem odpowiedniego rozwoju wewnątrzpaństwowego podziału pracy. Żeby określona dziedzina produkcji mogła systematycznie pracować na potrzeby rynku światowego, potrzeba, aby wewnątrzpaństwowy podział pracy doprowadził ją do określonego stopnia rozwoju. Przy czym dotyczy to nie tylko tych dziedzin, które bezpośrednio uczestniczą w międzynarodowym podziale pracy. Każda gospodarka narodowa stanowi — jak wiadomo — określoną całość, a poszczególne jej dziedziny są silnie między sobą powiązane. Żeby określone dziedziny mogły pracować na potrzeby rynku światowego, muszą one mieć możliwość uzyskania potrzebnych środków produkcji, a zatrudnieni w nich robotnicy — środki utrzymania. Specjalizacja pewnych gałęzi i regionów w zakresie produkcji eksportowej wymaga, aby szereg innych gałęzi i regionów pracowało bezpośrednio lub pośrednio na ich potrzeby. Z tego wynika, że w międzynarodowym podziale pracy mogą uczestniczyć nawet takie jednostki gospodarcze, które w ogóle nie wywożą swej produkcji za granicę. Tak więc postępujący rozwój międzynarodowego podziału pracy wymaga odpowiedniej dojrzałości wewnątrzpaństwowego podziału pracy.

dziejnie), na świadczenie usług poza jego granicami, na odpływ do innych regionów towarów wyprodukowanych na jego obszarze, a także na przesunięcie do innych regionów, mocą decyzji władz centralnych, środków kapitałowych dotychczas funkcjonujących na jego terytorium” [233, s. 83, por. także 207, s. 66—67].

W warunkach gospodarki socjalistycznej różnice sytuacji są jeszcze głębsze. Państwo rozporządza bowiem podstawowymi środkami produkcji, stanowiącymi własność ogólnonarodową i kieruje procesem produkcji i podziału w skali całego terytorium państwowego. Z tego powodu terytorialny podział pracy wewnątrz państw socjalistycznych realizowany jest między jednostkami gospodarczymi w większości będących własnością jednego właściciela — państwa. Natomiast międzynarodowy podział pracy zachodzi między różnymi właścicielami zbiorowymi — w ramach własności różnych suwerennych państw.

W tej sytuacji każda gospodarka narodowa tworzy pewien wzajemnie uwarunkowany względnie domknięty system ekonomiczny, wewnątrz którego dokonuje się określona część procesu reprodukcji społecznej, odpowiadająca pod względem materialnym poziomowi rozwoju i możliwościom danego organizmu polityczno-ekonomicznego. W obrębie państwa na ogół musi istnieć bezpośredni związek między tworzeniem i spożywaniem dochodu narodowego, akumulacją i spożyciem, uzyskiwanymi przez ludność dochodami a jej wydatkami.

Region natomiast jest jednostką otwartą. Nie zawsze może on również zapewnić swym mieszkańcom standard życiowy stosowny do wielkości produkcji czystej wytworzonej na jego obszarze. W wyniku stosowania przez władze państwowe mechanizmu redystrybucji dochodu narodowego³⁸, suwerenność gospodarcza regionów jest w praktyce bardzo ograniczona.

Wszystko to wskazuje na odmienność sytuacji państw i kształtujących się w ich ramach regionów ekonomicznych jako jednostek terytorialnego podziału pracy. Państwo jest jednostką w ramach określonej wspólnoty równorzędnych mu jednostek przestrzenno-gospodarczych. Natomiast region ekonomiczny nie jest — jak pisze W. Lissowski — równorzędnym kontrahentem w gronie innych kontrahentów (regionów), lecz kontrahentem podległym, dzielącym zależne stanowisko innych regionów [129, s. 141]. Jest to zasadnicza różnica, która nie tylko decyduje

³⁸ Mechanizm ten ma olbrzymie znaczenie gospodarcze. Jest bowiem rzeczą zrozumiałą, że w warunkach istnienia określonych cen narodowych nie jest możliwe wytworzenie w różnych regionach kraju jednakowych wielkości produkcji czystej. Jednakże fakt ten wcale nie musi odbić się na konsumpcji ludności różnych regionów. Tak jak w wyniku względnego zacofania pewnych regionów ponosi ubytek nie tylko jego ludność, tak też w przypadku względnego wyprzedzenia korzyści osiąga nie tyle dana grupa regionów, ile ludność kraju w całości. Priorytet mają interesy ogólnonarodowe.

o jakościowej odrębności tych dwu kategorii, ale świadczy również o zasadniczej roli państwa w przestrzennej organizacji gospodarczej współczesnego świata.

Terytorialny podział pracy na obecnym etapie rozwoju kształtuje się z uwzględnieniem granic państwowych. Granice ekonomiczne państwa jako jednostki regionalnej w systemie międzynarodowego podziału pracy pokrywają się z jego granicami politycznymi; zaś te są jednocześnie granicami zamykającymi wewnątrzpaństwowy system terytorialnego podziału pracy. Z tego wynika, że państwo jest zasadniczym węzłem odniesienia obu systemów, a granica państwowa w sensie ekonomicznym jest w większości przypadków znacznie ostrzejsza niż każda inna granica ekonomiczna.

* * *

Z dotychczasowych rozważań wynika, że każde suwerenne państwo stanowi samodzielny organizm gospodarczy, wewnątrz którego kształtuje się własny system terytorialnego podziału pracy i odpowiadający mu system regionów ekonomicznych. System ten w każdym przypadku jest inny — zarówno pod względem ilości składających się nań regionów i ich wielkości, jak też ze względu na intensywność wewnętrznych powiązań, które kształtują go jako całość. We wszystkich jednak przypadkach ma on jedną wspólną cechę, a mianowicie odznacza się wielostopniowością, która w tym się przejawia, że regiony ekonomiczne każdego systemu mogą być uszeregowane w hierarchii rzędów i stopni, tworząc pewien układ taksonomiczny.

Jest to zgodne z podaną wcześniej definicją, według której odrębnym regionem ekonomicznym może być właściwie każda miejscowość, jeśli tylko wyróżnia się właściwą sobie specyficzną funkcją gospodarczą. Odrębnym regionem będzie jednak również każdy zespół miejscowości sprzężonych ze sobą jednakowymi lub pokrewnymi funkcjami gospodarczymi i zajmujących określone miejsce w systemie terytorialnego podziału pracy. Stąd też regiony wyższego rzędu mogą być dzielone na jednostki niższego rzędu, a regiony niższego rzędu mogą być scalone — zgodnie ze zróżnicowaniem lub zintegrowaniem wykonywanych przez nie funkcji w systemie terytorialnego podziału pracy rozwijającego się w danym kraju.

Wielostopniowość systemu regionów ekonomicznych nie jest oczywiście wszędzie jednakowa. Ilość stopni układu taksonomicznego regionów ekonomicznych każdego kraju zależy od rozmiarów jego terytorium, od liczby ludności, specyfiki rozwoju historycznego oraz od istniejącego potencjału ekonomicznego, poza tym od stopnia intensywności i dynamiki społecznego terytorialnego podziału pracy. Inaczej mówiąc, wielostopniowość systemu regionalnego ma powszechny charakter — natomiast

układ taksonomiczny regionów jest w każdym przypadku indywidualny i niepowtarzalny³⁹.

Powyzsza okolicznosc powaznie komplikuje problem hierarchii i taksonomii regionow ekonomicznych nie tylko w znaczeniu teoretycznym, ale rowniez w sensie nastepstw praktyczno-badawczych. Niepowtarzalnosc i indywidualnosc charakteru ukkladu taksonomicznego kazdego panstwa uniemozliwia zbudowanie jednego, uniwersalnego systemu jednostek taksonomicznych, nadajacego sie dla kazdego kraju i okresu rozwoju. Wymaga ona przyjecia zasady, aby panstwo uznac jako punkt wyjscia dla taksonomii regionow ekonomicznych. Pozbawia to poszczegolne jednostki nalezace do roznych systemow bezposredniej porownywalnosc, gdyz w roznych systemach rozne cechy czy zespolu cech moga decydowac o zaliczeniu danej jednostki do okreslonego stopnia (rzędu) ukkladu taksonomicznego.

Wskazana trudnosc nie wyklucza mozliwosci okreslenia wspolnych zasad dla wszystkich przypadkow, wedlug ktorych kazdy indywidualny system taksonomiczny powinien byc zbudowany. Proby teoretycznego rozwiązania w tej dziedzinie moga — jak sie wydaje — byc owocne jedynie pod warunkiem, ze owe zasady pozwola zbudowac klasyfikacje, ktora bedzie odzwierciedlac podstawowe prawidlowosci procesu regionotwórczego, a zarazem bedzie konsekwentna z punktu widzenia praw logiki i ktora jednoczesnie pozwoli okreslic miejsce kazdej jednostki regionalnej w okreslonym systemie, tzn. pozwoli okreslic jego ränge taksonomiczna.

Najbardziej logiczna i najprostsza zasada opracowania ogólnego schematu ukkladu taksonomicznego bedzie zasada, ktora pozwoli klasyfikowac regiony wedlug jakiegoś jednego wspólnego dla wszystkich układow kryterium. Kryterium to powinno charakteryzowac region jako calosc, odzwierciedlac jego wlasciwosci wlasnie jako wlasciwosci okreslonej calosci i nie sprowadzac podstawy klasyfikacyjnej do odzwierciedlenia wlasciwosci pewnych jego czesci lub poszczegolnych tylko elementow. Zeby kryterium regionalnej hierarchizacji, wybrane zgodnie z powyzszymi zalozeniami, bylo w pelni adekwatne kategoriom realnych zjawisk, nalezy ponadto przestrzegac, aby bylo ono wspolne dla wszystkich stopni regionalizacji zarowno w sensie jego charakterystyki jakościowej, jak tez w sensie genetycznym.

Podstawa wielostopniowosci procesu regionotwórczego sa — naszym zdaniem — roznice skali terytorialnego podzialu pracy, totez one wlasnie winny byc uznane za podstawowe kryterium hierarchizacji kazdego gospodarczego systemu regionalnego, ksztaltujacego sie w ramach poszczegolnych suwerennych organizmow panstwowych.

³⁹ Zwracal na to uwage St. Leszczycki na konferencji miedzynarodowej geografow w Liblicach (Czechoslówacja) w 1957 roku. Por. O. A. Konstantinow [107, s. 70—84].

Współcześnie w ramach każdego państwa można niewątpliwie mówić o istnieniu terytorialnego podziału pracy, rozwijającego się w skali ogólnokrajowej, na którego bazie kształtują się bardzo obszerne całości przestrzenno-gospodarcze najwyższego I rzędu. Wewnątrz tych całości rozwijają się z kolei względnie odosobnione jednostki o silnie rozwiniętych powiązaniach, koncentrujących się często w dużych ośrodkach gospodarczych. Spełniają one określone funkcje, będące częścią funkcji regionów I stopnia, a równocześnie posiadają własny wewnętrzny system terytorialnego podziału pracy. Istnieją wreszcie mniejsze całości przestrzenno-gospodarcze o czysto lokalnych funkcjach i powiązaniach gospodarczych.

Odrębność skal procesu terytorialnego podziału pracy oraz odpowiadających im funkcji ekonomicznych, kształtujących się w ramach każdego organizmu państwowego, pozwala, jak się wydaje, mówić o trzech co najmniej podstawowych rzędach hierarchicznych w systemie taksonomicznym regionów ekonomicznych, odpowiadających różnicom w skali kształtujących ich typów terytorialnego podziału pracy. Skali pierwszego odpowiada rząd, który ogólnie można nazwać rządem makroregionów, skali drugiego — rząd mezoregionów, trzeciego zaś — mikroregionów. Wymienione trzy rzędy występują we wszystkich w zasadzie organizmach państwowych, natomiast ilość stopni wewnątrz każdego z nich jest w każdym przypadku inna i zależy od wielu najrozmaitszych czynników.

Najwyższą jednostką taksonomiczną systemu integralnych regionów ekonomicznych w każdym państwie stanowi podstawowy region ekonomiczny. Słowo „podstawowy” w odniesieniu do regionu ekonomicznego oznacza, że nie ma obiektywnie wyższych od niego hierarchicznie terytorialno-ekonomicznych całości, poza organizmem gospodarczym całego kraju. I dlatego każde państwo, bez względu na swoje rozmiary, jeżeli posiada terytorialny podział pracy, posiada podstawowe regiony ekonomiczne⁴⁰. Mogą one różnić się wielkością obszaru, ilością i stopniem rozwoju różnorodnych elementów składających się na materialną tkankę regionu. Każdy podstawowy region ekonomiczny musi jednak odznaczać się jedną ważną cechą — odgrywać istotną funkcję w ogólnopaństwowym systemie podziału pracy, przy czym jego specjalizacja gospodarcza powinna dotyczyć podstawowych dziedzin produkcji.

⁴⁰ Inne stanowisko w tej kwestii zajmują niektórzy geografowie, czego przykładem może być następujące sformułowanie: „W rzeczywistości konieczność generalnej regionalizacji ekonomicznej (tzn. podziału na podstawowe regiony ekonomiczne — B. R.) nie występuje w każdym kraju. W wielu krajach nie można wyodrębnić takich wielkich regionów ekonomicznych z powodu małych rozmiarów kraju. Generalna regionalizacja ekonomiczna, wydzielająca w postaci regionów wielkie obszary, z których każdy faktycznie jest całym krajem, potężnym w sensie gospodarczym, występuje jedynie w krajach o takiej skali jak Związek Radziecki czy Chińska Republika Ludowa” [11, s. 21]. Z podobnym twierdzeniem trudno jest

Podstawowe regiony ekonomiczne, jako najwyższa jednostka w systemie taksonomicznym regionów ekonomicznych każdego kraju, należą oczywiście do rządów makroregionów. W państwach małych mogą one być jedynymi jednostkami taksonomicznymi, zaliczanymi do tego rzędu. Natomiast w dużych państwach, odznaczających się poza tym wysokim stopniem zróżnicowania struktury przestrzennej gospodarki, rząd makroregionów może składać się z dwu lub kilku stopni taksonomicznych. Do tego typu państw zaliczyć należy przede wszystkim ZSRR i Stany Zjednoczone Ameryki, w których podstawowe regiony ekonomiczne można rozdzielić na makroregiony drugiego stopnia. Regionami tego stopnia będą prawdopodobnie poszczególne republiki radzieckie w składzie Zakaukazia lub Nowa Anglia w składzie północno-wschodniego regionu USA.

Przejście od makroregionów do rzędu mezoregionów związane jest z jakościową zmianą charakteru czynników regionotwórczych. Mezoregiony stanowią określone całości przestrzenno-gospodarcze rozwijające się w ramach makroregionów ekonomicznych i jako takie współdziałają przy wypełnianiu podstawowych funkcji gospodarczych właściwych dla danego makroregionu jako całości. Ich istnienie jest uwarunkowane wewnętrznym systemem podziału pracy rozwijającym się w ramach poszczególnych makroregionów i jak gdyby współistniejącym z systemem podstawowym. Mezoregiony wyróżniają się ponadto wysoko na ogół rozwiniętymi związkami gospodarczymi z określonym centralnym ośrodkiem lub aglomeracją miejską. Wszystko to nadaje regionom omawianego rzędu wyraźnie indywidualne cechy jakościowe.

Przejściu od mezoregionów do grupy tzw. mikroregionów towarzyszy drugi przełom jakościowy w charakterze czynników regionotwórczych. Przestają one być, jeśli chodzi o ich genezę, związane z podziałem pracy, który można określić jako podział wielokierunkowy; są one związane z podziałem dwubiegunowym, np. między miastem i wsią lub z podziałem pracy między poszczególnymi wzajemnie uzupełniającymi się przestrzennymi jednostkami gospodarczymi o czysto lokalnych funkcjach. Tego rzędu jednostki przestrzenno-gospodarcze mogą mieć charakter czysto wiejski lub czysto miejski. Ich poznanie wymaga stosowania odpowiedniej techniki badawczej, by umożliwić uwzględnienie wszystkich występujących szczegółów.

Rozpatrując problem podziału taksonomicznego, należy odpowiedzieć

się jednak zgodzić. Autor podszedł do określenia pojęcia „podstawowy region ekonomiczny” raczej z ilościowego punktu widzenia. Natomiast istota zagadnienia kryje się chyba w treści ekonomicznej rozważanej kategorii. W sensie funkcji podstawowe regiony ekonomiczne wszystkich krajów spełniają w zasadzie jednakową rolę. Pomiedzy podstawowymi regionami małych państw i podstawowymi regionami dużych państw istnieją oczywiście istotne różnice, ale są to różnice natury ilościowej, a nie jakościowej.

na pytanie, co stanowi elementarną jednostkę w systemie integralnej regionalizacji ekonomicznej⁴¹. Pytanie to ma duże znaczenie dla praktyki badawczej geografii ekonomicznej. Aby na nie odpowiedzieć, należy, jak się wydaje, wyjść przede wszystkim z określenia najmniejszej jednostki terytorialnego podziału pracy. Regionalizację ekonomiczną bowiem można prowadzić w dół jedynie do tego miejsca, gdzie występuje jeszcze terytorialny podział pracy. Przekroczenie tej granicy oznacza niewątpliwie wyjście poza ramy regionalizacji.

Należy również podkreślić, że każdemu regionowi ekonomicznemu właściwy jest pierwiastek wewnętrznej organizacji, toteż nawet najmniejszą jednostką regionalną tworzą określone organizmy gospodarcze, a nie poszczególne elementy tych organizmów. Nawet najmniejsza jednostka taksonomiczna regionalizacji winna zawierać w sobie wszystkie istotne cechy regionu ekonomicznego. Oczywiście, będąc najprostszą komórką struktury przestrzennej gospodarki zawiera wszystkie podstawowe cechy i sprzeczności, ale w słabo częstokroć rozwiniętej formie.

Istotą terytorialnego podziału pracy jest — jak wiadomo — podział pracy między różnymi miejscami produkcji i ich ugrupowaniami, który przekształca je w wyspecjalizowane i dlatego zależne od siebie ogniwa gospodarki. Najprostszym ogniwem terytorialnego podziału pracy jest każde poszczególne zbiorowe miejsce produkcji, tzn. każdy pojedynczy zakład produkcyjny — fabryka, kopalnia, warsztat rzemieślniczy, gospodarstwo rolne, leśnictwo itp. Są to najprostsze i w istocie najmniejsze komórki gospodarcze pozostające w określonych stosunkach przestrzenno-ekonomicznych z innymi jednostkami gospodarczymi. Wewnątrz tych jednostek istnieje wprawdzie podział pracy, ma on jednak inną treść niż w odniesieniu do stosunków między zakładami. Nie jest to bowiem podział terytorialny (geograficzny), lecz podział techniczno-ekonomiczny.

Tak więc każdy zakład produkcyjny stanowi pewną indywidualność przestrzenno-gospodarczą, zajmującą określone miejsce w systemie terytorialnego podziału pracy. Niemniej jednak nie może on — jak się wydaje — być uważany za elementarną jednostkę regionalną. Należy bowiem pamiętać, że każdy region ekonomiczny jest przede wszystkim pewnym określonym ugrupowaniem zespołów ludzkich, jako nosicieli określonych funkcji produkcyjnych. Ugrupowanie to winno obejmować nie tylko produkcyjny aspekt działalności tych zespołów, lecz również inne podstawowe aspekty, zapewniające prawidłową reprodukcję określonych zespołów ludzkich. Taką wszechstronną jednostką przestrzenno-

⁴¹ Pod pojęciem elementarnej jednostki regionalnej należy rozumieć najniższą w hierarchii jednostkę, która stanowi ostatni stopień regionalizacji (jeśli rozpatrywać cały system „od góry”) albo też jest początkowym jej stopniem (jeśli podejść do całego systemu „od dołu”).

gospodarczą na najniższym oczywiście szczeblu złożoności są w zasadzie wszystkie poszczególne jednostki osadnicze, wraz z przynależnymi do nich terenami produkcyjnymi, zarówno miejskie jak i wiejskie (wsie, miasta lub dzielnice miast), które też winny być uważane za elementarne (najniższe w hierarchii) jednostki regionalne.

Przedstawiony schemat układu taksonomicznego regionalizacji ekonomicznej, jak resztą każdy schemat, nie odzwierciedla oczywiście całego skomplikowanego charakteru badanej rzeczywistości w pełnej złożoności wszelkich form przejściowych i rozmaitych odchyłeń. Żeby taki cel osiągnąć, trzeba przeprowadzić badania empiryczne dla każdego państwa z osobna. Oparty na przesłankach teoretycznych daje on bardzo ogólny obraz wielostopniowości każdego systemu regionalnego. Pozwala on wszakże określić sens i charakter zasadniczych różnic między poszczególnymi rzędami taksonomicznymi.

Z przytoczonych rozważań wynikają ponadto ważne wskazania metodologiczne. Należy przede wszystkim podkreślić, że różnice między regionami ekonomicznymi poszczególnych rzędów mają nie tylko ilościowy, lecz i jakościowy charakter. Mając to na uwadze, nie można regionów niższych rzędów rozpatrywać jako zmniejszonych kopii regionów wyższych rzędów, nie zawsze da się również stosować identyczną metodykę przy ich wyodrębnianiu [11, s. 24]. Jakościowy, a nie ilościowy charakter różnic między poszczególnymi stopniami systemu taksonomicznego pozbawia także uzasadnienia wszelkie próby określania *a priori* dopuszczalnych rozmiarów terytorium zajmowanego przez regiony rozmaitych rzędów. Przynależność danego regionu do określonego rzędu systemu taksonomicznego nie mówi nic o rozmiarach jego terytorium. Możliwe są przypadki, iż regiony ekonomiczne wyższego rzędu będą obejmować mniejszy obszar niż region niższego rzędu, który oczywiście jest częścią składową innego regionu wyższego rzędu.

Wszystkie stopnie układu taksonomicznego stanowią ogniwa określonego systemu regionów ekonomicznych. Stosunki między regionami poszczególnych stopni z gospodarką narodową włącznie (państwo-makroregion-mezoregion-mikroregion) należy ujmować dialektycznie, jako stosunki pomiędzy całością a częścią. Dlatego też regiony wszystkich stopni taksonomicznych mogą i winny być rozpatrywane z dwóch punktów widzenia — zewnętrznego i wewnętrznego — jako część w stosunku do jednostki wyższego rzędu oraz jako całość w stosunku do jego części składowych (regionów niższych rzędów).

Specyfikę każdego regionu ekonomicznego można poznać dokładnie tylko wówczas, gdy wyjdziemy poza jego ramy, gdy określimy, do jakiej jednostki wyższego rzędu dany region należy i jakie w związku z tym bardziej ogólne zjawiska i procesy są dlań właściwe. Zasadnicze związki przestrzenne są uchwytnie tylko przy dużej generalizacji; w małej skali stają się trudne do ustalenia. Układ taksonomiczny określone-

go systemu regionów ekonomicznych należy więc konstruować nie drogą łączenia małych jednostek w większe, ale raczej dzieląc większe na drobniejsze. Podział na jednostki podstawowe ma zasadnicze znaczenie nie tylko ze względów praktycznych, ale również ze względów metodologicznych. Każda próba wyodrębnienia regionów niższych rzędów bez uprzedniego rozeznania w podziałach wyższych stopni, prowadzi do zagubienia podstawowych problemów, co w rezultacie uniemożliwia prawidłową regionalizację ekonomiczną.

IV. STRUKTURA INTEGRALNEGO REGIONU EKONOMICZNEGO

Materialną tkankę integralnych regionów ekonomicznych tworzą siły wytwórcze należące do rozmaitych dziedzin (działów, gałęzi itp.) produkcji materialnej i produkcji niematerialnej, a także określone warunki naturalne, które według sformułowania K. Marksa stanowią „podstawę geograficzną” [143, t. II, s. 481] wszelkiej produkcji. Każdy region ekonomiczny kształtuje się dzięki współdziałaniu wszystkich elementów, gdyż wszystkie one uczestniczą w procesach ekonomicznych, łącznie stanowią o obliczu gospodarczym regionu, decydują o jego miejscu i wzajemnych stosunkach z innymi regionami w ramach określonego ich systemu. Ta różnorodność elementów składowych stanowi charakterystyczną cechę integralnych regionów ekonomicznych, decydując o ich wewnętrznej złożoności.

Bogactwo i różnorodność elementów składowych w poszczególnych regionach ekonomicznych nie jest oczywiście jednakowa. W różnych bowiem regionach ekonomicznych elementy te występują w różnym zakresie i w różnych kombinacjach. Przy czym obok elementów stałych, powtarzających się we wszystkich niemal przypadkach w tym lub innym zakresie, istnieją elementy występujące sporadycznie lub nawet unikalnie. Można więc powiedzieć, że każdy region ekonomiczny posiada odmienny zestaw elementów składowych, tworząc pewien system materialny o indywidualnej budowie wewnętrznej.

O specyfice każdego z tych systemów decyduje jednakże nie tylko określony zestaw składających się nań elementów, ale również odpowiedni sposób więzi, jaki między nimi istnieje, a także sposób powiązania danego systemu elementów z innymi otaczającymi go systemami. Każdy integralny region ekonomiczny jest określonym systemem odznaczającym się własną indywidualną strukturą wewnętrzną i zewnętrzną. Struktura, tzn. specyficzna organizacja pewnych często nawet powtarzających się w rozmaitych indywidualnych przypadkach elementów, decyduje właśnie o istnieniu odmiennych jakościowo całości.

Zmienność form materialnych każdego regionu ekonomicznego, jak również wewnętrznego i zewnętrznego sposobu powiązania poszczególnych elementów składowych każdego z nich nie wyklucza oczywiście możliwości istnienia pewnych stałych elementów, ewentualnie pewnych

prawidłowości kształtowania się więzi między nimi, które by stanowiły o względnie jednolitym strukturalnym obliczu regionów. Wydobyć na jaw tego rodzaju elementów i prawidłowości jest zresztą konieczne z teoretycznego punktu widzenia, gdyż pytanie o strukturę regionu ekonomicznego jest pytaniem o jakieś stałe jego elementy i stałe między nimi stosunki. powtarzające się w rozmaitych indywidualnych przypadkach, tworzących odmienne jakościowo całości.

Aby prawidłowo określić strukturę regionu ekonomicznego, trzeba przede wszystkim zdać sobie sprawę z jego elementów specyficznych, najbardziej dla niego istotnych. Punktem wyjścia w prowadzonych rozważaniach powinien być naszym zdaniem wielokrotnie już podkreślany fakt, że integralny region ekonomiczny stanowi pewną wyspecjalizowaną całość przestrzenno-gospodarczą, którą cechuje zarówno wyraźne odgraniczenie zewnętrzne jak i silnie rozwinięta więź wewnętrzna. Można więc postawić pytanie — jaką rolę odgrywają poszczególne elementy regionu ekonomicznego w kształtowaniu tych podstawowych jego cech i jaki jest ich wzajemny związek.

Jest rzeczą oczywistą, że poszczególne elementy składowe regionu odgrywają w tym sensie niejednakową rolę i mają niejednakowe znaczenie. Z punktu widzenia miejsca zajmowanego w układzie gospodarczym regionu, wszystkie dziedziny działalności gospodarczej w nim reprezentowane dają się — oczywiście z mniejszą lub większą dokładnością — podzielić na trzy podstawowe sektory:

1) Sektor specjalizacji — obejmuje on te dziedziny działalności gospodarczej, które biorą bezpośredni udział w wymianie między regionalnej. Sektor ten niejako warunkuje miejsce danego regionu ekonomicznego w określonym systemie terytorialnego podziału pracy, dlatego też może być nazwany również sektorem regionotwórczym;

2) Sektor komplementarny (uzupełniający), który obejmuje dziedziny zapewniające odpowiednie warunki materialno-techniczne dla normalnego funkcjonowania grupy regionotwórczej (dostawy surowców, półfabrykatów, usługi transportowe itp.);

3) Sektor obsługujący, zaspokajający potrzeby konsumpcyjne ludności danego regionu w zakresie dóbr i usług powszechnego charakteru, nie wytwarzanych przez inne sektory. Ponieważ sektor ten nie bierze żadnego udziału w wymianie międzyregionalnej, może on być nazwany również sektorem lokalnym⁴².

⁴² Podobnego typu podział został zastosowany przez J. Fejgina jeszcze w 1954 roku. W swej znanej pracy *Razmieszczenie produkcji przy kapitalizmie i socjalizmie* pisał on: „W każdym regionie ekonomicznym można wyodrębnić trzy grupy gałęzi produkcji — gałęzie o znaczeniu ogólnozwiązkowym, gałęzie obsługujące nieprzerwalny rozwój gałęzi ogólnozwiązkowych i wreszcie gałęzie wytwarzające przedmioty i produkty lokalnej konsumpcji” [72, s. 285]. Obecnie ten trójczłonowy podział znajduje wielu zwolenników wśród geografów radzieckich, chociaż odnośnie składu poszczególnych grup istnieje duża rozbieżność stanowisk.

Każdy z wymienionych wyżej sektorów działalności wytwórczej obejmuje dziedziny charakteryzujące się odmiennymi ciążeniami lokalizacyjnymi. Sektor regionotwórczy obejmuje na ogół te dziedziny, które w literaturze nazywane są niekiedy „gałęziami” sporadycznymi” (*sporadic industries*) [2]. Dziedziny sektora komplementarnego ciążą z reguły do tych regionów, gdzie skoncentrowane są odpowiednie dziedziny sektora specjalizacji. Natomiast dziedziny sektora obsługującego przejawiają tendencję do bardziej równomiernego rozmieszczenia, zgodnego na ogół z rozmieszczeniem ludności, stąd też noszą one niekiedy nazwę dziedzin powszechnie spotykanych (*ubiquitous industries*).

Przedstawiony podział nie koresponduje rzecz jasna z tradycyjnymi klasyfikacjami rodzajowymi działalności gospodarczej. Żadna z dziedzin rodzajowych nie może być zaliczana do jednej tylko spośród trzech wymienionych grup. Jedna i ta sama dziedzina (grupa produkcyjna, gałąź lub dział) wytwórczości w różnych regionach może wchodzić w skład różnych sektorów; w jednym regionie może stanowić dziedzinę specjalizacji, w innych być dziedziną z sektora uzupełniającego, w innych znów należeć do sektora obsługującego. Klasyfikacja dziedzin rodzajowych ma w każdym regionie ekonomicznym indywidualny charakter i zależy od przeznaczenia dostarczanych przez daną dziedzinę produktów lub usług.

Analizując rolę poszczególnych sektorów w gospodarce określonych regionów ekonomicznych można je rozpatrywać z różnych punktów widzenia — np. według liczby zatrudnionych, wartości środków trwałych, udziału w wartości produkcji globalnej itp. Zróżnicowanie poszczególnych dziedzin działalności gospodarczej pod względem wyposażenia pracy żywej i kapitałochłonności domaga się niejako zastosowania wszystkich wskazanych sposobów, gdyż tylko na podstawie łącznej analizy i porównania można wyrobić sobie dokładny pogląd o skali rozwoju i o wzajemnych relacjach istniejących pomiędzy poszczególnymi sektorami.

SEKTOR SPECJALIZACJI

Podstawowym rdzeniem złożonego zespołu elementów tworzących region ekonomiczny są dziedziny sektora specjalizacji. W nich się wyraża stosunek danego regionu do regionów innych, a zarazem stosunek regionu do jego własnych sił wytwórczych [94, s. 77]. One decydują o charakterze i stopniu rozwoju sektora uzupełniającego, a także w znacznym stopniu są warunkiem, który decyduje o wielkości sektora lokalnego. Wokół nich i niejako na ich bazie kształtuje się całość gospodarki regionu, toteż one stwarzają podstawowe impulsy jej rozwoju. Określony stopień rozwoju poszczególnych dziedzin sektora specjalizacji oraz swoisty układ proporcji między poszczególnymi dziedzinami tego sektora nadają regionom właściwe im piętno indywidualności, co dodatkowo potwierdza ich „regionotwórcze” znaczenie.

Specjalizacja jest wyrazem specyficznego dla każdego regionu ekonomicznego wkładu do gospodarki ponadregionalnej. Stąd też sektor specjalizacji obejmuje dziedziny wytwarzające dobra i usługi przeznaczone dla zaspokojenia potrzeb nie tylko danego regionu, lecz również regionów innych, a więc dziedziny o ponadregionalnym zasięgu oddziaływania. Określając skład sektora specjalizacji należy każdą dziedzinę gospodarczej działalności regionu analizować z punktu widzenia stopnia towarowości na zewnątrz, tzn. z punktu widzenia udziału wywożonej poza obszar regionu produkcji gotowej w wartości produkcji globalnej wytworzonej w regionie przez daną dziedzinę produkcji; stosunek ten pozwala określić stopień specjalizacji każdej dziedziny produkcji.

Jeśli znana jest wielkość produkcji globalnej oraz ta jej część, która została skonsumowana poza obrębem danego regionu, to faktyczny stopień specjalizacji danej dziedziny produkcji można określić według wzoru:

$$W_{sp} = \frac{P_z}{P_g}$$

gdzie

W_{sp} — wskaźnik poziomu specjalizacji,

P_g — wielkość produkcji globalnej,

P_z — wielkość produkcji o przeznaczeniu ponadregionalnym.

Wartości wskaźnika poziomu specjalizacji mieszczą się w granicach od 0 do jedności. Jeżeli dana dziedzina w całości nastawiona jest na zaspokojenie potrzeb konsumpcji wewnętrznej regionu, to wartość wskaźnika będzie wynosiła 0, co nie pozwoli na zaliczenie tej dziedziny do sektora specjalizacji. Im większa część produkcji danej dziedziny wywożona jest poza obręb regionu, tym wartość wskaźnika będzie bliższa do jedności. W przypadku, gdy cała produkcja będzie miała ponadregionalny charakter, wartość wskaźnika osiągnie jedność.

Międzyregionalna specjalizacja działalności, tzn. wytwarzanie określonej części produkcji na potrzeby ponadregionalne, nie zawsze jest możliwa i celowa. Znajduje ona swoje ekonomiczne uzasadnienie przede wszystkim wtedy, gdy w danym regionie produkcja w zakresie jakiegoś dobra wiąże się z niższym nakładem pracy społecznej niż w innych regionach, które z kolei produkują inne dobre z niższym nakładem pracy społecznej; jest ona uzasadniona również wtedy, gdy dany region rezygnuje z produkcji jakichś dóbr i sprowadza je z innych regionów, mimo że może je u siebie nawet taniej i sprawniej produkować, lecz czyni to dlatego, ponieważ może osiągnąć większe korzyści gospodarcze, przeznaczając swoje zasoby i siłę roboczą na produkcję innych wyrobów [209, s. 324—325].

Specyficzna przewaga poszczególnych regionów ekonomicznych, w których nakłady pracy społecznej w określonych dziedzinach wy-

twórczości są relatywnie niższe w stosunku do innych regionów, jest następstwem działania najrozmaitszych czynników.

Po pierwsze, może ona być związana z określonymi walorami środowiska naturalnego danego regionu, z zasobami i jakością surowców mineralnych, żyznością gleb, warunkami klimatycznymi, bogactwami wodnymi itp. — które tworzą naturalną podstawę społecznego terytorialnego podziału pracy. Szczególne znaczenie mają wartości środowiska naturalnego nie występujące w innych regionach albo występujące tam w ilości niedostatecznej. Ponieważ społeczeństwa różnych regionów żyją w rozmaitych warunkach naturalnych, przeto ich wpływ na różnych obszarach nie jest jednakowy, jak również niejednakowo kształtuje się także stosunek społeczeństwa do danego środowiska naturalnego.

Po drugie, przewaga ta może być związana również z określonym położeniem ekonomiczno-geograficznym danego regionu ekonomicznego w stosunku do innych regionów, a także w stosunku do określonych szlaków komunikacyjnych, które umożliwiają ekonomiczne zbliżenie — dopełniających się wzajemnie — jednostek przestrzenno-gospodarczych. Waga położenia geograficznego polega na tym, że czynnik ten wpływa na wielkość pracy społecznej, która musi być wydatkowana na przemieszczanie surowców, materiałów i gotowych produktów podlegających wymianie międzyregionalnej.

Po trzecie, może ona być związana z określoną odrębnością regionów ekonomicznych, spowodowaną specyfiką ich rozwoju historycznego. Nagromadzone przez poprzednie pokolenia i związane z ziemią bogactwa w postaci dróg i linii kolejowych, mostów, budynków, urządzeń energetycznych, melioracji gruntów i wszelkiego innego kapitału trwałego, jak również określonych nawyków i tradycji produkcyjnych ludności — nie są równomiernie rozmieszczone. Ma to ogromny wpływ na zróżnicowanie wydajności pracy społecznej w poszczególnych regionach. „Przestrzenna koncentracja bogactwa narodowego — pisze W. Niemcynow — odgrywa nie mniejszą rolę w rozmieszczeniu produkcji społecznej, niż dyslokacja zasobów przyrodniczych” [153, s. 3].

Ekonomiczna efektywność międzyregionalnej specjalizacji produkcji uwarunkowana jest jednak nie tylko komparatywnymi kosztami produkcji lub komparatywnymi ogólnymi korzyściami osiąganymi ze specjalizacji, ale zależy również od kosztów transportu. Koszty te, ograniczając zasięg przenośności wyrobów, wpływają na określenie ekonomicznie uzasadnionych granic koncentracji produkcji wyspecjalizowanej. Inaczej mówiąc, wpływają one na zasięg konsumpcji produktów danego miejsca produkcji. Dlatego też określenie ekonomicznie uzasadnionego zasięgu terytorialnego konsumpcji jest związane z rozgraniczeniem optymalnych obszarów zbytu jednakowych wyrobów oraz z określeniem ekonomicznie uzasadnionej granicznej odległości przewozów specjalizowanej produkcji regionu.

Celem wstępnego określenia ekonomicznie uzasadnionych regionów zbytu można się posłużyć zaproponowanym przez A. E. Probst a równaniem [173, s. 163]:

$$P_1 + XT = P_2 + (L-X) \cdot T,$$

gdzie:

- P_1 — koszty własne produkcji w regionie specjalizacji,
- P_2 — koszty własne produkcji w innych (konsumujących) regionach,
- L — odległość pomiędzy regionami (punktami) produkcji,
- T — koszty transportu jednostki produktu na 1 km,
- X — graniczna odległość przewozu produktu wytwarzanego w regionie specjalizacji, która może być ustalona według wzoru:

$$X = \frac{P_2 + LT - P_1}{2T}$$

W obrębie optymalnego obszaru zbytu (lub optymalnego promienia przewozów) koszty własne produkcji wyspecjalizowanej łącznie z kosztami przewozu do każdego punktu konsumpcyjnego położonego wewnątrz tego obszaru będą niższe od kosztów własnych produkcji i przemieszczenia danego produktu wytworzonego w innym punkcie. Dlatego też należy zakładać, że jeśli określony według proponowanego sposobu optymalny obszar zbytu określonego miejsca produkcji wykracza poza granice danego regionu ekonomicznego, to dana produkcja może i powinna uczestniczyć w wymianie międzyregionalnej.

Odpowiedni efekt ekonomiczny specjalizacji produkcyjnej regionu wyrażać się będzie w tym przypadku oszczędnością pracy społecznej (praktycznie — kosztów własnych) na wytwarzanie i przemieszczanie produkcji, przeznaczonej dla zaspokojenia potrzeb innych regionów, tzn. produkcji uczestniczącej w wymianie międzyregionalnej. Efekt ten można określić przy pomocy następującego wzoru [173, s. 164]:

$$EK_1 = P_2 + \Sigma T_2 - (P_1 + \Sigma T_1),$$

gdzie:

- P_1 i ΣT_1 — koszty własne produkcji i transportu produktów wyspecjalizowanego regionu,
- P_2 i ΣT_2 — koszty własne produkcji i transportu produktów nie-wyspecjalizowanego regionu.

Należy podkreślić, że poszczególne regiony ekonomiczne uczestniczą w terytorialnym podziale pracy nie jednym tylko rodzajem produkcji, lecz pewnym ich zespołem, obejmującym mniejszą lub większą

liczbę produktów. Dlatego ogólną oszczędność kosztów spowodowaną specjalizacją produkcyjną regionu można określić jako sumę oszczędności, osiągniętej przy wytwarzaniu i przemieszczeniu każdego rodzaju wyspecjalizowanych produkcji oddzielnie. Oszczędność tę A. Probst proponuje obliczać według wzoru:

$$Ek_{sp} = Ek_1 + Ek_2 + Ek_3 \dots Ek_n,$$

gdzie Ek_1 , Ek_2 , Ek_3 itd. oznacza oszczędność uzyskiwaną przy wytwarzaniu każdego produktu oddzielnie.

Sektor specjalizacji w większości regionów ekonomicznych tworzą przede wszystkim rozmaite dziedziny produkcji materialnej wytwarzające dobra w ich rzeczowej formie. Najczęściej jest to przemysł i rolnictwo, rzadziej leśnictwo i rybołówstwo. Nigdy jednak w skład tej grupy nie wchodzi budownictwo, gdyż jego produkcja może być użytkowana wyłącznie w miejscach lokalizacji samego procesu wytwarzania. Niektóre działy produkcji niematerialnej również mogą być dziedziną specjalizacji, stanowiąc niekiedy nawet podstawową funkcję regionu ekonomicznego. Ma to miejsce głównie na obszarach o wysokich walorach turystyczno-rekreacyjnych lub leczniczych, których specjalizację często określa odpowiednio rozbudowany system usług [124, 147]. Także niektóre miejsca koncentracji usług w dziedzinie oświaty, nauki i kultury również są tego przykładem.

Najczęściej dziedzinami specjalizacji w poszczególnych regionach ekonomicznych są te działy, gałęzie lub grupy produkcyjne, które są równocześnie podstawowymi dziedzinami działalności gospodarczej, tzn. których udział w produkcji globalnej regionu lub w strukturze jego zatrudnienia jest najwyższy. W wielu jednak przypadkach w skład sektora specjalizacji wchodzi również pewne rodzaje wytwórczości nie zajmujące istotnego miejsca w całokształcie działalności gospodarczego danego regionu. Dotyczy to szczególnie tzw. unikalnych dziedzin produkcji o ograniczonej liczbie konsumentów. Przy czym określona dziedzina wytwórczości nie zawsze staje się częścią składową sektora specjalizacji w tym regionie, w którym jest ona najbardziej rozwinięta, gdyż przy wysokim spożyciu wewnątrzregionalnym cała jej produkcja może być przeznaczona na potrzeby danego regionu. Przy niskim spożyciu wewnątrzregionalnym może powstać odwrotna sytuacja, a wtedy nawet słabo rozwinięta dziedzina wytwarzania może wykraczać zasięgiem swego oddziaływania poza obręb danego regionu, stając się przez to jedną z dziedzin specjalizacji.

W różnych regionach ekonomicznych sektor specjalizacji jest reprezentowany przez różny zestaw gałęzi wytwórczości. Na ogół, im wyższym poziomem rozwoju sił wytwórczych charakteryzuje się dany region, tym szerszy jest krąg dziedzin specjalizacji, które uczestniczą

w wymianie międzyregionalnej. W regionach odznaczających się niskim poziomem rozwoju sił wytwórczych sektor regionotwórczy tworzy niejednokrotnie jedną tylko dziedzinę wytwórczości. Tego rodzaju sytuację najczęściej spotyka się w tzw. regionach pionierskich⁴³ lub też w dawno zagospodarowanych regionach, ale takich, które są zapleczem surowcowym wyżej rozwiniętych regionów.

Wraz z rozwojem sił wytwórczych, z pogłębieniem społecznego podziału pracy, rozszerzeniem istniejących i powstaniem nowych dziedzin wytwórczości rośnie również liczba dziedzin sektora specjalizacji. Wzrost liczby dziedzin specjalizacji w poszczególnych regionach ekonomicznych nie oznacza oczywiście zmniejszenia stopnia ich specjalizacji. Wręcz przeciwnie, wzrost ten jest przejawem głębszego rozwoju społecznego podziału pracy i jest rezultatem — zgodnej z ogólnymi prawami rozwoju — przestrzennej specjalizacji produkcji społecznej.

Pozycja rozmaitych dziedzin sektora specjalizacji w poszczególnych regionach ekonomicznych nie jest jednakowa. Jedne z nich odgrywają istotną rolę w całokształcie działalności gospodarczej regionu, zaś udział innych jest pod tym względem znacznie skromniejszy. Dlatego też, określając skład sektora specjalizacji, należy w każdym regionie rozróżniać dziedziny specjalizacji podstawowej oraz pozostałe dziedziny specjalizacji. Do dziedzin specjalizacji podstawowej można zaliczyć tylko najbardziej charakterystyczne dla danego regionu rodzaje produkcji, które ze względu na rozbudowaną materialno-techniczną bazę wytwórczą i specjalizację kadr zajmują poważne miejsce w wewnętrznej strukturze regionu, określając jego podstawowy profil produkcyjny, i które równocześnie mają istotne znaczenie w ponadregionalnym systemie terytorialnego podziału pracy.

Charakter sektora specjalizacji w każdym regionie ekonomicznym podlega określonym zmianom. Nie oznacza to, że zmiany te następują szybko i że w jednakowym stopniu obejmują wszystkie dziedziny specjalizacji. Najczęściej mają one charakter zmian sekularnych i nie wyrażają się w zmianie podstawowych kierunków istniejącej specjalizacji. Czasami są one spowodowane zmianą roli określonej dziedziny w gospodarce regionu. Wzrost spożycia lokalnego może na przykład spowodować, że jakaś dziedzina specjalizacji przestawia się na wyłączne obsługiwanie wewnątrzregionalnej konsumpcji i przestaje być elementem składowym sektora specjalizacji. Możliwa jest również odwrotna sytuacja, kiedy skutek działania określonych czynników rosną rozmiary produkcji w dziedzinach dawniej lokalnych.

⁴³ Pod nazwą regionów pionierskich rozumie się tutaj obszary, które dopiero niedawno zostały przez społeczeństwo zagospodarowane. Mają one określoną specjalizację produkcyjną w danym systemie terytorialnego podziału pracy, ale ich siły wytwórcze są jeszcze słabo i przy tym dość jednokierunkowo rozbudowane.

Najbardziej stabilny charakter ma podstawowa specjalizacja, która we wszystkich regionach ekonomicznych przejawia na ogół tendencję do rozszerzenia i umacniania się. Jej stabilność wynika stąd, że ona — jak podkreśla P. Ałampijew — „reprodukuje w określonym stopniu warunki dla swego istnienia i rozwoju w postaci doświadczonych kadr, nawyków ludności, środków trwałych, dróg komunikacyjnych itp.” [17, s. 47].

To wszystko nadaje specjalizacji wielką siłę bezwładności. Zmiana podstawowej specjalizacji regionu jest dlatego sprawą bardzo złożoną, zwłaszcza w przypadku regionów wyższych rządów, gdyż oznacza ona nie tylko przebudowę całego układu produkcyjnego danego terytorium, lecz również łączy się z dużymi zmianami w sytuacji życiowej ludności całego regionu⁴⁴. Adaptacja ludności do nowych warunków działania na ogół jest długa i trudna, a czasem — wręcz bolesna.

SEKTOR KOMPLEMENTARNY

Sektor komplementarny jest reprezentowany w różnych regionach ekonomicznych przez różny zestaw dziedzin działalności gospodarczej. W zakresie produkcji materialnej obejmuje najczęściej zakłady, które zajmują się wydobyciem i wzbogacaniem surowców, produkcją części, podzespołów i zespołów konstrukcyjnych, materiałów pomocniczych i innych dóbr pośrednich oraz urządzeń wytwórczych przeznaczonych na potrzeby poszczególnych dziedzin specjalizacji. Praca tych zakładów, uprzedmiotowiona w postaci wytwarzanych przez nie wyrobów, staje się następnie przedmiotem wymiany międzyregionalnej, jednak nie bezpośrednio, ale za pośrednictwem dóbr sektora specjalizacji.

Powiązanie działalności tego typu zakładów z dziedzinami specjalizacji jest więc bardzo ściśle i posiada charakter więzi technologiczno-produkcyjnych, koniecznych dla funkcjonowania dziedzin specjalizacji. Więzy te mogą przybierać różną postać. Mogą to być na przykład więzi typu kooperacji równoległej, tzn. kooperacji więcej niż jednego wytwórcy w zakresie poszczególnych części i elementów z wytwórcą głównym (producentem finalnym), albo jednego wytwórcy jakichś maszyn lub urządzeń z wieloma producentami głównymi; mogą to być również więzi typu kooperacji fazowej związanej ze współpracą różnych zakładów kolejno przetwarzających jeden i ten sam surowiec, tzn. związanych ze sobą pionowo, odpowiednio do technologicznej kolejności procesów produkcyjnych.

⁴⁴ Obszerne rozważania dotyczące przyczyn i skutków tego typu zmian w warunkach państw kapitalistycznych znaleźć można w znanej pracy E. M. Hoovera, *The Location of Economic Activity*. Por. tłum. pol. [83, s. 247—283].

W skład sektora komplementarnego mogą wchodzić nie tylko dziedziny produkcji materialnej, ale także pewne działy działalności usługowej. Na przykład określone instytucje naukowo-badawcze, biura projektów albo konstrukcyjne bezpośrednio obsługujące wyspecjalizowaną produkcję danego regionu mają niewątpliwie komplementarny charakter. Charakter taki posiada również szkolnictwo zawodowe, przygotowujące kadry dla potrzeb dziedzin specjalizacji danego regionu, oraz inne działy działalności usługowej spełniające identyczną rolę.

Sektor komplementarny obejmuje również określoną część gospodarki energetycznej, budownictwa, transportu, gospodarki wodnej itp. dziedzin działalności gospodarczej, rozwijających się we wszystkich regionach ekonomicznych, bez względu na charakter ich specjalizacji produkcyjnej. Mimo powszechnego na ogół występowania, charakter i stopień rozwoju tych dziedzin jest regionalnie zróżnicowany i zależy w znacznym stopniu od charakteru i stopnia rozwoju sektora specjalizacji. Na przykład przedsiębiorstwa budowlane praktycznie występują we wszystkich regionach, ale zmieniają swój profil zależnie od charakteru specjalizacji danego regionu. Podobnie ma się rzecz z urządzeniami transportowymi, energetycznymi lub gospodarką wodną, których stopień rozwoju zależy w znacznej mierze od charakteru specjalizacji produkcyjnej każdego regionu.

Więzi między zakładami tej grupy i zakładami sektora specjalizacji mają specyficzny charakter. Wszystkie tego typu zakłady są wprawdzie ściśle powiązane z dziedzinami specjalizacji, ale więź pomiędzy nimi nie ma charakteru technologicznego, toteż zachowują one pewną samodzielność produkcyjno-technologiczną i ekonomiczną. Mogą one ekonomicznie oderwać się nawet od danego zespołu zakładów specjalizacji, przedstawiając się na obsługę innego, bez potrzeby zmiany swego profilu wytwórczego. Ze względu na powszechne zapotrzebowanie na dostarczane przez nich dobra i usługi mogą one dostarczać ich w formie scentralizowanej, obsługując nie pojedyncze dziedziny (zakłady) specjalizacji, lecz cały ten sektor, a także sektor lokalny.

Ogólnie biorąc sektor komplementarny tworzą te wszystkie dziedziny działalności gospodarczej regionu, których funkcją ekonomiczną jest stworzenie odpowiednich warunków materialno-technicznych dla normalnego funkcjonowania dziedzin specjalizacji. Dlatego też taki lub inny skład sektora specjalizacji nie tylko wpływa na konkretne formy i rozmiary produkcji komplementarnej, ale można nawet powiedzieć, że ściśle je określa.

Zależność rozwoju dziedzin komplementarnych od stopnia rozwoju dziedzin sektora specjalizacji najbardziej widoczna jest w zakresie produkcji nastawionej wyłącznie na potrzeby dziedzin specjalizacji. Wówczas istniejące między nimi więzi można wyrazić w postaci odpowiednich współczynników materialnych nakładów jednych produktów na

wytwarzanie innych (wyspecjalizowanych) produktów. Oczywiście współczynniki te zmieniają się wraz z rozwojem techniki i technologii produkcji, wraz ze zmianą skali produkcji i charakteru wykorzystywanych surowców, jednak w określonych warunkach miejsca i czasu mają one stabilny charakter i, co nie bez znaczenia, wyrażają związki niezbędne dla normalnego funkcjonowania danej wytwórczości.

Funkcjonalną zależność istniejącą w takich przypadkach można wyrazić przy pomocy równania:

$$P_2 = f(P_1) \quad \text{albo} \quad P_2 = q P_1$$

gdzie

P_1 i P_2 — produkcyjnie związane dziedziny produkcji,

q — współczynnik nakładów materialnych jednostki produktu dziedziny P_2 na jednostkę produktu dziedziny P_1 .

Rozważając problem poziomu rozwoju dziedzin komplementarnych należy podkreślić, że ich produkcja nie może wyrugować z obrotu wewnętrznego danego regionu produktów dziedzin specjalizacji innych regionów. Jeśli bowiem obszar racjonalnego rozprzestrzenienia produkcji specjalizowanej jakiegoś regionu obejmuje swymi granicami terytorium konkretnie rozważanego regionu, to każda próba wypchnięcia tej produkcji z tego obszaru będzie połączona ze stratami ogólnogospodarczymi. Z tego powodu istnienie ścisłych zależności ilościowych pomiędzy poszczególnymi dziedzinami produkcji jeszcze nie świadczy o tym, że dziedziny te powinny rozwijać się w obrębie jednego i tego samego regionu.

Wewnątrzregionalna kooperacja wytwórczości powinna *ceteris paribus* dać znacznie większy efekt ekonomiczny niż międzyregionalna⁴⁵. Zapewnia ona zmniejszenie nakładów pracy i czasu przy przejściu od jednego etapu wytwarzania do drugiego. Właściwy rozwój kooperacji wewnątrzregionalnej, osiągany m.in. przez odpowiednią rozbudowę dziedzin komplementarnych, pozwala ponadto na większą elastyczność i regularność zaopatrzenia sektora specjalizacji w potrzebne mu dobra i usługi, a jednocześnie — na lepsze techniczne przystosowanie współpracujących ze sobą przedsiębiorstw.

Jednakże w wielu przypadkach racjonalne rozmieszczenie produkcji wymaga przestrzennego rozdzielania jednolitego, nawet w sensie technologicznym, cyklu produkcyjnego. Ma to miejsce na przykład wtedy, kiedy w ramach kooperacji wewnątrzregionalnej niemożliwa jest realizacja efektu związanego z masową produkcją w wielkich zakładach, albo wtedy, kiedy procesy przygotowania i wzbogacania surowca charakteryzują

⁴⁵ Przez kooperację wewnątrzregionalną rozumieć należy dostawy surowców, podzespołów, zespołów, półfabrykatów, części lub usług wytwarzanych lub świadczonych w ramach podziału pracy wewnątrz danego regionu ekonomicznego. Natomiast dostawy z innych regionów ekonomicznych mają charakter kooperacji zewnętrznej, czyli międzyregionalnej.

się innymi ciężeniami lokalizacyjnymi niż ich dalsze przetwarzanie. W takich wypadkach efekt uzyskiwany dzięki specjalizacji i kooperacji międzyregionalnej powinien jednak przewyższać nakłady pracy związane z określonym zwiększeniem przewozów oraz wynikające z tego straty czasu, które przedłużają okres produkcyjny.

Określenie w planowaniu przestrzennym racjonalnego poziomu rozwoju dziedzin komplementarnych można uzyskać na podstawie odpowiednich wyliczeń, pozwalających ujawnić efekt ekonomiczny odpowiedniej formy organizacyjnej w konkretnych warunkach danego regionu. Punktem wyjścia winno być zapotrzebowanie na produkcję dziedzin specjalizacji danego regionu, co z kolei przy pomocy odpowiednich współczynników pozwala ustalić wymagane rozmiary produkcji dziedzin uzupełniających. Na tej bazie można następnie opracować optymalny wariant proporcji pomiędzy produkcją wewnątrzregionalną (a więc ustalić rozmiary produkcji dziedzin komplementarnych) i wwozem odpowiednich ilości produktów uczestniczących w kooperacji międzyregionalnej.

Przywóz tego rodzaju produktów (jak również wszelkich innych produktów) z innych regionów będzie ekonomicznie uzasadniony tylko wtedy, jeśli koszty ich produkcji wraz z kosztami transportu $P_{sp} + \Sigma T$ będą niższe od kosztów własnych produkcji tych samych produktów P_w w miejscu ich konsumpcji, tzn. jeśli zachowany zostanie stosunek:

$$P_w > P_{sp} + \Sigma T$$

Natomiast uzyskaną dzięki temu oszczędność Q można obliczyć według następującego wzoru:

$$Q = P_w - (P_{sp} + \Sigma T)$$

gdzie

- P_w — koszty własne produkcji w regionie konsumpcji,
- P_{sp} — koszty własne produkcji w regionie produkcji,
- ΣT — koszty transportu z regionu produkcji do regionu konsumpcji.

SEKTOR OBSŁUGUJĄCY (LOKALNY)

Sektor obsługujący obejmuje wszystkie dziedziny produkcji materialnej oraz usług materialnych i niematerialnych, które w swej działalności nastawione są wyłącznie na zaspokojenie popytu konsumpcyjnego ludności danego regionu ekonomicznego. Są to przede wszystkim rozmaite grupy produkcji materialnej, wyróżniające się specyficzną technologią lub małą przenośnością wytwarzanych produktów. Owa specyfika polega głównie na tym, że w tych dziedzinach nie występują (a jeśli występują, to tylko w niewielkim stopniu) oszczędności wielkiej skali produkcji, natomiast przemieszczanie ich produktów na duże odległości albo zdecydowanie zwiększa koszty, albo też pogarsza jakość produktów.

Ogólnie biorąc, duże oszczędności produkcji w wielkiej skali uzyskuje się głównie w tych dziedzinach, w których proces produkcyjny przebiega przez liczne, szeregowo uporządkowane fazy przetwórstwa. Tego typu dziedziny występują w gospodarczo rozwiniętych krajach głównie jako dziedziny specjalizacji. Natomiast w dziedzinach, w których produkcja wykonywana jest równolegle na licznych stanowiskach roboczych tego samego charakteru (np. w zakładach odzieżowych, tartaczniactwie lub w typowej fabryce maszynowej), korzyści masowej skali produkcji są z reguły znacznie mniejsze lub wcale nie występują. Jeśli więc ludność, potrzebująca tego rodzaju produktów, jest rozproszona, sama produkcja może być również rozproszona w wielu małych zakładach, pracujących na rynek lokalny.

Jeśli chodzi o dziedziny produkcji materialnej, „przywiązane” do konsumentów ze względu na wysokie koszty transferu ich wyrobów, to do nich zaliczyć należy przede wszystkim różne zakłady przemysłu spożywczego (piekarnictwo, mleczarnie, wytwórnie napojów bezalkoholowych itp.), zakłady poligraficzne, zakłady produkcyjne gospodarki komunalno-bytowej, a także gospodarstwa rolne, wyspecjalizowane w produkcji warzyw, mleka, jagód i innych trudnych do transportu produktów. Technologia produkcji w tego typu dziedzinach nie wymaga na ogół jakichś szczególnych warunków lokalnych, toteż winny one rozwijać się we wszystkich miejscach koncentrujących odpowiednią liczbę konsumentów⁴⁶.

Olbrzymie znaczenie w sektorze obsługującym wszystkich regionów ekonomicznych odgrywa zazwyczaj działalność usługowo-handlowa, kulturalno-oświatowa, lecznicza i inne. Przyczyny tego stanu nie są oczywiście trudne do wykrycia. Potrzeby w zakresie usług mogą być zaspokajane niemal wyłącznie w miejscach ich wytwarzania, co nie stwarza podstaw włączenia ich do wymiany międzyregionalnej. Większość usług musi koncentrować się tam, gdzie przebywają konsumenci, stąd bierze się zależność ich rozmieszczenia od miejsc koncentracji ludności.

Możliwości rozwoju działalności usługowej w każdym regionie ekonomicznym uzależnione są znacznie od stopnia rozwoju produkcji materialnej; są niejako uwarunkowane rozmiarami wyprodukowanego w regionie produktu dodatkowego. Zależność ta nie ma jednak charakteru absolutnego. Należy bowiem pamiętać, że region ekonomiczny to nie samodzielny organizm polityczno-gospodarczy, ale część takiego organizmu. Dlatego też istnieje zawsze możliwość wtórnego podziału środków⁴⁷.

⁴⁶ „Logika fizycznej strony tego zjawiska polega na tym, że koszty przewozu produktów do rozproszonych konsumentów przeważają nad oszczędnościami, jakie może dać produkcja w wielkich zakładach”. P.S. Florence [73, s. 155].

⁴⁷ „Saldo towarowe wywozu i przywozu w regionie ekonomicznym nie odbija się na zobowiązaniach finansowych danego obszaru w stosunku do innych regionów ekonomicznych, gdyż saldo to nie stwarza żadnych wzajemnych zobowiązań

I to nie tylko w celu przyspieszonego rozwoju sfery produkcji niematerialnej, ale — w każdym innym celu.

Stopień rozwoju i skład rodzajowy sektora obsługującego nie jest jednakowy w poszczególnych regionach ekonomicznych. W pewnym sensie jest on niezależny od stopnia i charakteru rozwoju pozostałych sektorów, chociaż wiąże go z nimi zależność poprzez określony rozwój liczebny ludności. Ogólnie biorąc, współcześnie we wszystkich regionach obserwuje się z jednej strony wzrost tego sektora w zakresie usług, przy równoczesnym zmniejszeniu jego relatywnego znaczenia w zakresie produkcji materialnej. W tej ostatniej dziedzinie występuje bowiem długofalowa tendencja wciąż wzrastającej specjalizacji, natomiast wzrost znaczenia usług jest następstwem postępującego wzrostu poziomu stopy życiowej ludności.

DZIAŁALNOŚĆ WEWNĄTRZREGIONALNA I PONADREGIONALNA

Całość działalności gospodarczej każdego regionu ekonomicznego można podzielić na dwie podstawowe sfery: wewnątrzregionalną i ponadregionalną⁴⁸. Region ekonomiczny, jak pisali autorzy pierwszego regionalnego podziału ekonomicznego ZSRR, jest podobny do dwulicowego Janusa. Posiada on jak gdyby dwa oblicza, względnie określa się w dwu rodzajach odniesienia — wewnątrzregionalnym i ponadregionalnym — w każdym przejawiając swoje określone cechy specyficzne o odmiennych uwarunkowaniach i odmiennych konsekwencjach praktycznych.

Sfera gospodarki wewnątrzregionalnej obejmuje produkcję dóbr i usług przeznaczonych na rzecz mieszkańców danego regionu. W jej skład wchodzi nie tylko cały sektor dziedzin obsługujących (sektor lokalny), którego cała produkcja jest konsumowana wyłącznie na rynku wewnątrzregionalnym; obejmuje ona również tę część produkcji dziedzin sektorów specjalizacji i komplementarnej, która przeznaczana jest

dłużniczych jednych terytorialnych części kraju w stosunku do jego innych części". W. S. Niemczynow [153a, s. 318].

⁴⁸ W zachodniej literaturze geograficznej identyczny podział działalności gospodarczej na dwie podstawowe sfery jest stosowany szeroko przy badaniu tzw. podstawy ekonomicznej miast. Wychodząc z założenia, że racją istnienia i rozwoju miast jest produkcja dóbr i usług sprzedawanych poza granicami regionu, dziedziny działalności gospodarczej zajmujące się ich wytwarzaniem nazywa się „podstawowymi” (*basic*), „pierwotnymi” (*primary*), „miastotwórczymi” (*urban growth*), „zewnętrzными” (*external*), „fundamentalnymi” (*supporting*). Ta działalność nie tylko dostarcza środków na sfinansowanie dostaw surowców, żywności i wyrobów przemysłowych, których miasto nie może produkować, ale utrzymuje też działalność „obsługową” (*service*), czyli wewnątrzregionalną. Ta ostatnia nosi również nazwę działalności „wtórnej” (*secondary*), „wewnętrznej” (*internal*) lub po prostu niebazowej (*nonbasic*). Ostatnio podział ten jest stosowany również przy badaniu regionów. Por.: John A. Alexander [1], Victor Roterus and Veseley Calef [177], Charles M. Tiebout [212], W. Isard, R. Kavesh [84] i W. Isard [85].

na zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych ludności danego regionu ekonomicznego. Dobra i usługi wytwarzane w sferze gospodarki wewnątrzregionalnej są uzasadnione popytem konsumpcyjnym własnej ludności regionu, toteż sfera ta winna się znajdować w gestii władz miejscowych danego regionu.

Do sfery działalności ponadregionalnej zaliczyć należy produkcję, która bezpośrednio lub w charakterze dóbr pośrednich tworzy produkcję eksportową, tzn. przeznaczona jest na rynki zewnętrzne. Taki charakter posiada nie tylko określona część sektora specjalizacji, ale również część sektora komplementarnego. W sferze działalności ponadregionalnej (a właściwie w całym sektorze specjalizacji i komplementarnym) — jak podkreśla W. Lissowski — uzasadnieniem tworzenia dóbr i usług nie jest popyt regionalny ani nawet popyt żadnego innego określonego regionu, lecz „anonimowy” popyt ogólnonarodowy, przy czym popyt wewnątrzregionalny stanowi tylko jakąś bliżej nieokreśloną część popytu ogólnonarodowego [129, s. 140—141]. Z pozycji jednego regionu nie można więc określić ani tempa, ani rozmiarów rozwoju tej działalności, toteż planowanie tej części działalności gospodarczej każdego regionu winno się koncentrować w rękach organów ponadregionalnych.

Stosunek sfery działalności wewnątrzregionalnej do działalności ponadregionalnej jest pewnego rodzaju miernikiem stopnia zależności wzajemnej istniejącej pomiędzy ludnością mieszkającą w obrębie danego regionu i poza jego granicami. Jest on równocześnie miarą stopnia domknięcia gospodarki danego regionu, charakteryzującego stopień jego samodzielności gospodarczej. Stopień ten można określić według następującego wzoru:

$$D = \frac{P_w}{P_p}$$

gdzie

- D — stopień domknięcia (w ‰),
- P_p — globalny produkt społeczny regionu,
- P_w — część globalnego produktu, skonsumowana w obrębie regionu.

Stosunek wzajemny między sferą działalności wewnątrzregionalnej i sferą działalności ponadregionalnej jest w różnych regionach niejednakowy. Można sobie przedstawić nawet dość obszerne terytorium zamieszkałe przez ludzi, którzy sami zaspokajają niemal wszystkie swe potrzeby. Wytwarzają oni wszystkie potrzebne produkty żywnościowe oraz podstawowe narzędzia pracy i prowadzą wymianę między sobą przy bardzo niewielkim stopniu rozwoju wymiany ze światem zewnętrznym. W obrębie takiego obszaru wszystkie niemal dziedziny produkcji będą dziedzinami sfery wewnątrzregionalnej. Stan taki współcześnie spotykany jest prawie wyłącznie na obszarach gospodarczo zacofanych.

W krajach gospodarczo rozwiniętych tego rodzaju obszary występują bardzo rzadko (głównie na terenach wiejskich). Wraz z procesem rozwoju gospodarczego wszędzie na ogół obserwuje się długofalową tendencję względnego zmniejszenia ciężaru gatunkowego pracy wydatkowanej w sferze gospodarki wewnątrzregionalnej, co spowodowane jest wzrastającym znaczeniem terytorialnej specjalizacji produkcji. Odwrotną tendencję obserwuje się tylko w regionach nowego zagospodarowania, gdzie wraz z ogólnym wzrostem gospodarczym dzięki rozbudowie sektora lokalnego następuje ogólny rozwój sfery gospodarki wewnątrzregionalnej⁴⁹.

Pojęcie sfery działalności wewnątrzregionalnej i międzyregionalnej i wzajemny ich stosunek ma oczywiście charakter względny. Zmienia się on w miarę, jak zmieniać się będzie skala jednostek przestrzenno-gospodarczych poddanych odpowiednim badaniom. W przypadku regionów ekonomicznych niższych rzędów w danym systemie taksonomicznym do sfery działalności ponadregionalnej zaliczyć trzeba będzie wiele rodzajów wytwórczości, które nabierają charakteru działalności wewnątrzregionalnej, w miarę jak przechodzić będziemy do analizy regionów wyższych rzędów. Właściwie można stwierdzić, że każdemu rzędowi taksonomicznemu regionów ekonomicznych odpowiada inny zespół dziedzin zarówno o charakterze wewnątrz- jak i ponadregionalnym [177, s. 17—20].

HISTORYCZNY ASPEKT STRUKTURY

Rozważając zagadnienia struktury regionu ekonomicznego należy podkreślić, że nie jest ona niezmienna. Zarówno poszczególne elementy, jak też charakter ich organizacji (więzi istniejące między nimi) ulegają

⁴⁹ Próbuąc objaśnić mechanizm działania tych procesów, W. Isard w swoim dziele *Metody analizy regionalnej* pisze na temat: „Jednocześnie z ogólnym wzrostem produktywności, związanym z procesem wzrostu gospodarczego w skali ogólnokrajowej, wystąpią również zmiany w czynnikach lokalizacyjnych danego regionu. Zmiany te prowadzić mogą bądź w kierunku gospodarki samowystarczalnej, bądź też bardziej wyspecjalizowanej. Wzrost zaludnienia np. danego regionu wpływa na stały wzrost rynku lokalnego. Tym samym powstają warunki dla rozwoju w tym regionie wielu gałęzi gospodarczych, dla których ważnym zagadnieniem są korzyści produkcji skali; produkty tych gałęzi gospodarczych muszą być importowane aż do chwili, kiedy popyt efektywny danego regionu osiągnie wielkość wystarczającą do wchłonięcia produkcji zakładu o ekonomicznie uzasadnionej skali produkcji. Równocześnie zaś ulepszenia w dziedzinie technologii transportu i w ogóle technologii produkcji oddziaływać będą w kierunku ekspansji rynku lokalnych producentów o lepszym niż inni dostępie do źródeł surowca czy innych czynników produkcji. Z punktu widzenia analizy lokalizacyjnej możemy w tym przypadku oczekiwać wzrastającej specjalizacji geograficznej i współzależności międzyregionalnej. W konsekwencji niektóre regiony zyskają z powodu tych tendencji rozwojowych, inne zaś tracą. W każdym razie, stosunek między działalnością podstawową i uzupełniającą dla jakiegokolwiek regionu zmieniać się będzie w czasie w związku z oddziaływaniem tych, jak i wielu innych sił lokalizacyjnych” [85, s. 89].

nieprzerwanym zmianom. Dlatego badając strukturę wewnętrzną jakiegoś integralnego regionu ekonomicznego, jaka jest w danym określonym momencie, należy pamiętać, że będzie ona odwzorowaniem jedynie jednego z momentów nieprzerwanego procesu rozwoju.

Rozwój struktury regionu ekonomicznego stanowi proces złożony. Ogólnie obowiązująca zasada jedności elementów i struktury dopuszcza możliwość określonych zmian poszczególnych elementów regionu bez zmian całej struktury. Tego rodzaju zmiany odbywające się w ramach danej jakości noszą, jak wiadomo, nazwę zmian ilościowych. Są one możliwe tylko w określonych granicach, poza którymi następuje zmiana samej struktury, tzn. ma miejsce jakościowa zmiana strukturalnej więzi elementów. Powstanie nowej struktury może być związane bądź z nowym sposobem powiązania elementów wcześniej już istniejących, bądź też z nowym sposobem więzi uwarunkowanym wprowadzeniem nowych elementów.

Przebudowa struktury towarzyszy obowiązkowo każdej jakościowej zmianie charakteru regionu, ale w różnych przypadkach przebiega rozmaitymi drogami. Niekiedy można obserwować niemal jednorazowe zerwanie starych więzi i ustanowienie zupełnie nowych więzi, co zazwyczaj jest następstwem powstania nowych inwestycji gospodarczych na wielką skalę. Najczęściej jednak zachodzi stopniowe powstawanie i narastanie elementów nowej jakości i stopniowe obumieranie elementów starych. Na określonym etapie nowe elementy i właściwe im ogniwa nowej struktury zaczynają przeważać nad elementami starej jakości oraz ich strukturą. Ustanawia się wówczas nowa struktura, która wskazuje na powstanie jakościowo nowej całości, mimo że dobudowa zarówno poszczególnych elementów, jak i ogniw starej struktury może jeszcze trwać nadal.

Powstanie całkiem nowej struktury regionu nigdy na ogół nie oznacza likwidacji wszystkich elementów jego starej struktury, tylko istotne ograniczenie zakresu ich działania. Zachowanie, utrzymywanie pozytywnych elementów starego stanu (w podporządkowanej, przekształconej postaci) w nowym wraz z powstawaniem w nim nowych treści stawia ten nowy stan na poziomie jakościowo wyższym w porównaniu z dotychczasowym. Sukcesyjność, zachowanie pozytywnych treści elementów i struktury dawnego stanu oznacza, że nowe struktury regionalne są zazwyczaj bogatsze i bardziej rozwinięte niż struktury wyjściowe.

Ogólnie biorąc, wraz z postępującym wzrostem poziomu rozwoju sił wytwórczych wewnątrz struktura każdego regionu ekonomicznego staje się coraz bardziej złożona i skomplikowana. Jest to, z jednej strony, wynikiem rozwoju już istniejących w nich elementów działalności gospodarczej, z drugiej zaś — rezultatem powstania i rozwoju nowych elementów. Każdy region ekonomiczny, jako określony system strukturalny, posiada swój wiek i historię; to samo dotyczy poszczególnych jego

elementów składowych, gdyż jedno z nich powstały wcześniej, inne zaś rozwinęły się później lub dopiero zaczynają swój byt historyczny⁵⁰.

Uwzględniając historyczny aspekt rozwoju regionów ekonomicznych, możemy w strukturze wewnętrznej każdego z nich doszukać się trzech rodzajów elementów:

- a) elementy współczesne,
- b) elementy recesywne,
- c) elementy perspektywiczne.

Elementy współczesne odgrywają największą rolę w sensie uwarunkowania jakościowej odrębności każdego regionu ekonomicznego, są więc najbardziej typowe. One też mają największe znaczenie w jego strukturze, najbardziej odpowiadają współczesnym warunkom rozwojowym każdego regionu, toteż w badaniach geograficznych tym właśnie elementom poświęca się na ogół najwięcej uwagi. Współczesne elementy są również punktem wyjścia dalszego rozwoju, co zapewnia ciągłość procesów regionotwórczych i względną trwałość zasadniczych kierunków rozwoju poszczególnych regionów ekonomicznych.

Pod nazwą elementów recesywnych należy rozumieć elementy strukturalne poszczególnych regionów ekonomicznych, które zachowały się od poprzednich stadiów rozwojowych. Każdy region ekonomiczny posiada w określonym zakresie pewne, z przeszłości odziedziczone, formy działalności gospodarczej. Formy te przetrwały tworzące je niegdyś grupy społeczne, a swymi korzeniami mogą sięgać do dawno minionych epok. Ponieważ oddziałują one w pewien sposób na zjawiska współczesne, poznanie ich często służy jako klucz do zrozumienia szeregu zjawisk współczesnych.

Wreszcie elementy perspektywiczne są tym nowym, co się rodzi we współczesnej strukturze regionu jako następstwo jego rozwoju. Są one źródłem nowych właściwości regionu, które on zdobędzie, jeśli elementy perspektywiczne osiągną dostateczną siłę, aby wyprzeć najbardziej rozwinięte w nim elementy współczesne. W tym ostatnim przypadku nastąpi oczywiście zmiana dotychczasowego charakteru regionu i przekształcenie go w region innego rodzaju. Analiza elementów perspektywicznych ma dużą teoretyczną i praktyczną wartość, gdyż jest istotnym instrumentem prognozy.

Wymienione trzy rodzaje elementów — w różnych regionach ekonomicznych występują w różnych proporcjach i w różnym między sobą

⁵⁰ Na ogół elementami starszymi są dziedziny gospodarki lokalnej, co wynika z wcześniejszego rozwoju form terytorialnego podziału pracy, kształtujących tę gospodarkę. Dotyczy to zwłaszcza tych regionów, których zagospodarowanie nastąpiło jeszcze w okresie przedkapitalistycznym. Natomiast w regionach „młodszych”, zwłaszcza pionierskich, elementami starszymi są zazwyczaj dziedziny specjalizacji, od nich bowiem najczęściej rozpoczyna się obecnie zagospodarowanie nowych obszarów.

zespoleniu. Należy przy tym podkreślić, że na niektórych obszarach niełatwo jest zdecydować, jakie elementy struktury należy zaliczać do poszczególnych grup, gdyż każdy stopień rozwoju lub nowsza forma zawiera często ślady właściwości stopni poprzednich, co zaciera ostrość istniejących między nimi przedziałów. Poza tym na niektórych obszarach dają się wyraźnie rozróżnić samodzielne, istniejące obok siebie warstwy strukturalne, które nie są między sobą powiązane lub są powiązane bardzo nikłymi więzami⁵¹. Wszystko to dodatkowo komplikuje sytuację na niektórych obszarach i utrudnia prawidłowe jej rozszyfrowanie.

* *
* *

Pojęcie struktury wewnętrznej regionu (którą można rozpatrywać w różnych aspektach i ujęciach) świadczy o jego znaczeniu jako ważnego narzędzia dynamicznej analizy porównawczej regionów. Należy jednak podkreślić, że struktura wewnętrzna tego lub innego regionu ekonomicznego jest wyrazem stosunków panujących wewnątrz danego regionu. Posługując się tym pojęciem można określić proporcje i więzi kształtujące się pomiędzy elementami składowymi danego regionu. Pojęcie to charakteryzuje więc układ gospodarczy regionu ekonomicznego samego w sobie, nie odzwierciedlając jego znaczenia i roli w określonym systemie regionów.

Każdy region ekonomiczny wyróżnia się jednak nie tylko właściwą sobie specyficzną strukturą wewnętrzną, ale również własną indywidualną strukturą zewnętrzną. Charakteryzuje ona sposób powiązania danego regionalnego zespołu elementów z innymi zespołami współistniejącymi w jednym systemie regionów. Zewnętrzna struktura regionu znajduje swój konkretny wyraz w międzyregionalnych przepływach dóbr i usług, tzn. zarówno w konkretnych świadczeniach gospodarczych danego regionu ekonomicznego na rzecz innych regionów, jak też odwrotnie — w świadczeniach gospodarczych innych regionów na rzecz regionu badanego.

⁵¹ W najbardziej typowej formie można spotkać się z tym zjawiskiem w krajach gospodarczo zacofanych. „W Afryce — jak pisał A. Hajnicz w „Polityce” (1966 nr 10) — a szczególnie w Czarnej Afryce, rozróżniamy dwie warstwy strukturalne — warstwę współczesną — nazwijmy ją warstwą *A*, oraz warstwę struktur tradycyjnych — warstwę *B*. Warstwa *A* stanowi wciąż jeszcze zaledwie powłokę — nieraz bardzo cieką — pod którą tętni nadal tradycyjne życie plemienne z własną budową społeczną, z własną hierarchią, z własną gospodarką. Warstwa *B* obejmuje prawie całą wieś afrykańską”. Nie trzeba chyba uzasadniać, że podobne zjawisko, chociaż na znacznie mniejszą skalę, da się obserwować nawet w znacznie wyżej rozwiniętych pod względem gospodarczym państwach Europy. Wynika to z tego, że proces przejścia z dominującej gospodarki naturalnej na dominującą gospodarkę towarową, zakończony w zasadzie całkowicie w miastach już w końcu ubiegłego stulecia, trwa jeszcze nadal na wsi. Por. R. Peretiatkiewicz [160, s. 133—140].

Struktura wewnętrzna regionu, jako związek elementów funkcjonujących wewnątrz danego układu, oraz struktura zewnętrzna, jako wyraz określonego współdziałania danego układu z innymi układami współwystępującymi w ramach określonego systemu, znajdują się w ścisłej współzależności. Występują one razem, tworząc określoną jedność dialektyczną. Struktura zewnętrzna uwarunkowana jest strukturą wewnętrzną. Zewnętrzna struktura istnieje w związku ze strukturą wewnętrzną i wyraża niejako jej powiązania zewnętrzne. Z drugiej jednak strony również struktura zewnętrzna regionu wpływa na strukturę wewnętrzną, organizując ją i doskonaląc. Dlatego też można raczej mówić o wzajemnym uwarunkowaniu obu tych struktur, a nie o jednostronnej zależności struktury zewnętrznej od struktury wewnętrznej.

Indywidualna struktura wewnętrzna i zewnętrzna każdego regionu ekonomicznego nie kształtuje się w sposób przypadkowy i nie pod wpływem jakiegoś jednego czynnika. Współzależność obu struktur wskazuje ponadto, że żadne czynniki lokalne nie mogą mieć tutaj decydującego znaczenia. Ujmując najogólniej, bo brak miejsca nie pozwala tutaj nad tym się rozwodzić, wybór określonych elementów składających się na treść każdego regionu i sposób więzi, jaki między nimi istnieje, zależy od całokształtu stosunków wewnątrz regionu i w innych regionach, powiązanych systemem ogólnopaństwowego terytorialnego podziału pracy.

V. KOMPLEKSOWOŚĆ ROZWOJU INTEGRALNYCH REGIONÓW EKONOMICZNYCH

Optimum specjalizacji produkcyjnej regionów ekonomicznych ma swoje określone granice, poza którymi jej zalety zamieniają się w wady. Określone granice posiada również optimum stopnia domknięcia gospodarki regionów ekonomicznych⁵². Stąd też funkcjonalizacja przestrzenno-gospodarcza, która stanowi wyraz dążenia do osiągnięcia pewnych optymalnych stanów strukturalnych, w rzadkich tylko przypadkach wyraża się w jednostronnym rozwoju regionów ekonomicznych. Na ogół we wszystkich regionach ekonomicznych, zwłaszcza wyższych szczebli taksonomicznych, struktura działalności wytwórczej jest rozbudowana wielostronnie.

Analiza współczesnych procesów ekonomicznych pozwala jako ogólną prawidłowość traktować tendencję wszelkich jednostek przestrzenno-gospodarczych do funkcjonalizacji opartej na wielostronnej rozbudowie swych sił wytwórczych. Sam fakt współwystępowania rozmaitych dziedzin działalności gospodarczej na jednym obszarze, w określonych wa-

⁵² Nadmiernie zawężona specjalizacja może na przykład spowodować niedostateczne wykorzystanie wewnętrznych zasobów regionu; może naruszyć zasadę optymalnej więzi powiązań kooperacyjnych, co może poważnie zakłócać prawidłowe funkcjonowanie dziedzin specjalizacji. Zbyt wąska specjalizacja może wreszcie — wskutek zbyt dużej koncentracji produkcji w układzie przestrzennym — spowodować trudności w sensie wzrostu kosztów przemieszczania wyrobów z miejsc produkcji do miejsc konsumpcji. Natomiast zbyt szeroko rozbudowana struktura rodzajowa działalności wytwórczej regionu może osłabić lub nawet wręcz przekreślić wszystkie korzyści wynikające ze specjalizacji produkcji.

Oczywiście trudno jest mówić o optimum specjalizacji czy optimum domknięcia gospodarki w sensie absolutnym — gdyż ich ekonomiczne granice mają bardzo dynamiczny charakter. Można natomiast dla konkretnych regionów ekonomicznych określić względne w czasie optima, wynikające z ich konkretnej sytuacji. Można również określić warunki, w których przejście do nowej struktury działalności gospodarczej regionu będzie ekonomicznie uzasadnione. Słuszne jest w naszym przekonaniu podejście C. Kromke i L. Rousick, którzy w odniesieniu do przemysłu ujmują ten problem następująco: „Nie ma żadnych absolutnych granic specjalizacji, są tylko granice względne — na podstawie istniejącego stanu sił wytwórczych — całokształtu rozwoju socjalistycznego przemysłu i podstawowych zadań polityki gospodarczej” [109, s. 171].

runkach przyrodniczych i ekonomicznych, zespala je i prowadzi do powstania między nimi określonych produkcyjno-technicznych rynkowych i innych współzależność. W rezultacie w każdym regionie ekonomicznym powstaje pewien odrębny i niepowtarzalny układ różnorodnych dziedzin działalności gospodarczej, który można określić nazwą regionalnego zespołu gospodarczego.

Połączenie w jednym regionie ekonomicznym zakładów wytwórczych reprezentujących rozmaite dziedziny działalności gospodarczej przynosi na ogół widoczny efekt ekonomiczny. Efekt ten, uwarunkowany przez odpowiednie prawidłowości ekonomiczne, w literaturze przedmiotu znany jest od dawna pod nazwą tzw. korzyści wspólnej lokalizacji⁵³. Wyraża się on nie tylko w zwiększeniu sprawności działania i produktywności pracy społecznej całego zespołu, ale również w stworzeniu możliwości istotnych oszczędności nakładów inwestycyjnych. Korzyści przestrzenne zespolenia nie zawsze są oczywiście jednakowe; przede wszystkim są one uzależnione od charakteru samego regionalnego zespołu gospodarczego, który w sensie jakościowym może przybierać nader rozmaite formy.

Regionalne zespoły produkcyjne mogą w skrajnym przypadku stanowić nawet zupełnie proste połączenie różnorodnych dziedzin wytwórczości, prawie nie powiązanych ze sobą więzami produkcyjnymi i słabo dopełniających się wzajemnie w sensie ekonomicznym. I odwrotnie. Mogą one stanowić racjonalne połączenie związanych ze sobą i wzajemnie dopełniających się dziedzin wytwórczości z zachowaniem optymalnego ilościowego stosunku pomiędzy nimi. Ponadto mogą one być w różnym stosunku do lokalnych warunków i położenia geograficzno-ekonomicznego danego regionu ekonomicznego. Jest rzeczą oczywistą, że efekt ekonomiczny będzie największy, jeżeli w każdym regionie ekonomicznym zamiast prostego, bardziej lub mniej przypadkowego połączenia dziedzin wytwórczości, będzie istnieć racjonalne w danych warunkach połączenie.

Na ten jakościowy aspekt organizacji przestrzennej działalności gospodarczej zwracali uwagę autorzy Planu GOELRO — pierwszego w dziejach ludzkości programu przebudowy struktury gospodarczej całego kraju. „Poszczególne elementy i gałęzie gospodarki nie stanowią określonych wielkości — stwierdzono w oficjalnym dokumencie Komisji elektryfikacji Rosji. — Znaczenie ich zmienia się w zależności od tego, w jakim połączeniu znajdują się te elementy i gałęzie. Dlatego trzeba badać gospodarkę całościowo i porównywać ze sobą systemy gospodarki, a nie poszczególne jej elementy” [165, s. 185].

⁵³ Por. B. Malisz [136]; obszernie rozważania poświęcone tej problematyce zawiera także znana praca A. Probst, *Lokalizacja przemysłu socjalistycznego*, rozdział *Formy społecznej organizacji produkcji a lokalizacja przemysłu* [172, s. 86—203].

Wychodząc z tego założenia, twórcy Planu GOELRO uznali, że chcąc uzyskać najkorzystniejsze rozwiązanie, należy zapewnić w sposób całkowicie planowy, konsekwentny i precyzyjny, optymalny układ każdego regionalnego zespołu produkcyjnego, tzn. taki układ, który by zapewniał maksymalną skuteczność działania całego określonego ich systemu przy zużyciu minimum pracy i środków.

„Przy opracowywaniu racjonalnego planu gospodarczego dla kraju — czytamy w Planie GOELRO — trzeba podzielić go na gospodarczo odrębne jednostki — regiony — i iść drogą porównywania wariantów planu gospodarczego, opracowywanych na gruncie realizacji różnorodnych przedsięwzięć” [165, s. 185].

W pracach komisji GOELRO regiony ekonomiczne traktowano jako obiektywnie istniejące całości przestrzenno-gospodarcze, odznaczające się specyficzną strukturą rodzajową. Ponieważ ta ostatnia w przekonaniu komisji nosiła w ówczesnej RFSRR przypadkowy charakter, toteż postulowali potrzebę jej przebudowy i utworzenia nowych, bardziej doskonałych form jej organizacji. Na tej właśnie bazie zrodziła się koncepcja regionów ekonomicznych, jako świadomie kształtowanych potencjalnych kompleksów produkcyjnych, czyli — jak wówczas mówiono — „kombinatów produkcyjnych”, tzn. racjonalnie ukształtowanych całości przestrzenno-gospodarczych, stanowiących integralne części ogólnopanstwowego organizmu gospodarczego i spełniających w jego ramach określone funkcje.

Idea regionów ekonomicznych jako potencjalnych „kombinatów produkcyjnych” została rozwinięta następnie w pracach Państwowej Ogólnoplanowej Komisji (Gosplan), powołanej do życia w 1921 roku [182, s. 214—224].

Traktując regionalizację ekonomiczną nie tylko jako pewnego rodzaju konkluzję badawczą, ale również jako program działalności gospodarczej w sensie praktycznej przebudowy struktury przestrzenno-gospodarczej kraju⁵⁴, pracownicy Gosplanu w następujący sposób sformułowali nowe pojmowanie pojęcia regionu ekonomicznego oraz oparte na tym ujęcie zadań regionalizacji ekonomicznej:

„Za podstawę regionalizacji należy przyjąć zasadę ekonomiczną. W postaci regionu powinien być wyodrębniony swoisty, w miarę możliwości reprezentujący skończoną całość ekonomiczną obszar kraju, który dzięki określonemu połączeniu właściwości przyrodniczych, kulturowego dziedzictwa przeszłości i ludności z jej przygotowaniem do działalności produkcyjnej, stanowiłby jedno z ogniw w ogólnym łańcuchu gospodarki narodowej. Owa zasada pełności ekonomicznej stwarza możliwość następnej budowy — na gruncie prawidłowo dobranego kompleksu

⁵⁴ „Zadanie gospodarki planowej polega właśnie na tym — czytamy w jednej z publikacji Gosplanu — aby sprecyzować i zrjonalizować geograficzny podział pracy, który do obecnego czasu kształtował się w sposób żywiołowy” [66, s. 23].

zasobów miejscowych, wartości kapitałowych napływających z zewnątrz, nowej techniki i ogólnopaństwowego planu gospodarczego — projektu gospodarczego rozwoju regionu na bazie najlepszego wykorzystania wszystkich możliwości przy minimalnych nakładach. Przy tym osiąga się także i inne bardzo ważne rezultaty: regiony specjalizują się w określonym stopniu w tych dziedzinach, które na ich obszarze mogą być najpełniej rozwinięte, a wymiana między regionami ogranicza się ściśle do nieodzownych ilości w sposób uzasadniony kierowanych towarów. Regionalizacja pozwala więc ustanowić ścisłą więź pomiędzy zasobami naturalnymi, nawykami ludności, nagromadzonymi przez poprzednią kulturę wartościami i nową techniką oraz osiągnąć najlepszą kombinację produkcyjną, realizując — z jednej strony, uzasadniony podział pracy pomiędzy regionami, z drugiej zaś — organizując region jako wielki system gospodarczy, przez co osiąga się lepszy, oczywiście, rezultat” [225, s. 102—103].

Każdy z regionów ekonomicznych w ujęciu Gosplanu pojmowany był jako pewna jedność różnorodności, jako złożona i zharmonizowana całość przestrzenno-produkcyjna posiadająca określoną specjalizację w ramach gospodarki narodowej. Poszczególne elementy tej kombinacji winny tworzyć zwartą całość nie tylko w związku ze wspólnotą zajmowanego miejsca, ale kształtować się na gruncie wspólnego wszechstronnego wykorzystywania całokształtu miejscowych warunków i zasobów zarówno przyrodniczych jak i społeczno-ekonomicznych, na gruncie różnorodnych powiązań produkcyjnych rozwijających się na bazie nowoczesnej techniki.

Każdy region ekonomiczny winien ich zdaniem tworzyć określoną całość gospodarczą, ale całość związaną, poprzez system terytorialnego podziału pracy, z innymi regionami kraju. Regiony ekonomiczne powinny być kształtowane jako kompleksy produkcyjne specjalizujące się w tych rodzajach produkcji, które mogą się w nich rozwijać w sposób jak najbardziej korzystny nie tylko z punktu widzenia danego regionu, ale — całej federacji. „Idea regionalizacji kraju polega nie na tym — mówił I. Aleksandrow — aby tworzyć zamknięte w sobie regiony. To doprowadziłoby tylko do rozpadu i rozproszenia sił. U podstaw regionalizacji kładziemy produkcyjny podział pracy, przy tym każdy region bierze na siebie jemu tylko właściwe specyficzne zadanie, potrzebując pomocy i wymiany z innymi regionami”⁵⁵.

Tendencje w kierunku organizacji takiego podziału, przy którym każdy region stanowiłby zamkniętą całość nie tylko w sensie produkcyjnym, ale i w sensie wymiany produkcji, zostały zdecydowanie odrzucone — jako takie, które prowadzą do sztucznego rozdrobnienia gospodarki na

⁵⁵ Sprawozdanie z przemówienia I. Aleksandrowa na plenum Gosplanu. „Biuletien Gosplana”, выпуск 2, Moskwa 1923, s. 31—32.

rodowej a w związku z tym do zmniejszenia wydajności pracy społecznej w skali ogólnopństwowej⁵⁶.

Zdaniem pracowników Gosplanu regiony ekonomiczne różnią się od siebie nie tylko charakterem specjalizacji, ale także strukturą regionalnego zespołu produkcyjnego, która nie może być ani szablonowa, ani przypadkowa. Ustalenie prawidłowej specjalizacji każdego regionu, jak też i struktury jego kompleksu produkcyjnego, powinno być podporządkowane interesom całokształtu gospodarki narodowej kraju, oparte na dokładnym uwzględnieniu najbardziej korzystnych form wykorzystania zarówno sił i bogactw przyrody, jak też pracy żywej i uprzedmiotowionej.

„Każdemu regionowi należy zapewnić możliwość samodzielnego rozwoju gospodarczego — napisano w sprawozdaniu Gosplanu dla III sesji WCIK. - W jego granicach powinny się znaleźć wszystkie miejscowości wymagające połączenia zgodnie z rozwojem ekonomicznym lub posiadające pewne zasoby konieczne dla wprowadzenia w życie specjalizacji danego regionu” [225, s. 121].

Generalną zasadą, obowiązującą w pracach Gosplanu, była tzw. „zasada energetyczna”, która oznaczała, że kształtowanie struktury produkcyjnej regionów ekonomicznych oraz określenie ich granic zewnętrznych należy przeprowadzać tak, aby zapewnić osiągnięcia maksymalnej sprawności działania całego systemu regionów ekonomicznych kraju przy najmniejszych nakładach pracy, czasu i środków. „Jeśli można udowodnić, że dane granice regionów maksymalnie zwiększają ich sprawność produkcyjną (w oryginale: robotospobnost' — B. R.) lub, co znaczy to samo, energetykę każdego z nich, to taki dowód wskaże, że regionalizacja, z ekonomicznego punktu widzenia, została przeprowadzona w sposób prawidłowy” [110, s. 130].

Przytoczone sformułowania jednoznacznie charakteryzują nową koncepcję regionalizacji ekonomicznej, zrodzoną w pracach komisji GOELRO i Gosplanu. Zgodnie z tą koncepcją, u podstaw planowego kształtowania systemu regionów ekonomicznych powinno leżeć dążenie do przekształcenia wszystkich regionalnych zespołów produkcyjnych w kompleksy terytorialno-produkcyjne. Stąd pochodzi pojęcie kompleksu terytorialno-produkcyjnego. Terytorialny kompleks produkcyjny, pojmowany dialektycznie, stał się w pewnym sensie krótką definicją postulowanego kierunku kształtowania regionów ekonomicznych, zaś kompleksowość rozumiano jako podstawową prawidłowość ich rozwoju.

⁵⁶ „Najwyższy rezultat gospodarczy może dać tylko taki podział pracy, przy którym każda część nie traci związków z całością, przy którym praca prowadzona jest w różnych dziedzinach z całkowitym zrozumieniem ogólnych związków i współzależności roli każdego czynnika w ogólnej strukturze aparatu ogólnogospodarczego” [215, s. 3].

Pojęcie kompleksu produkcyjnego, jako cechy określającej istotę regionu kształtowanego w sposób planowy, zostało w późniejszych pracach radzieckich silnie wyeksponowane. Pojęcie to przeniesione do geografii zaczęto traktować dość powszechnie jako synonim pojęcia „region ekonomiczny”. Pierwszy uczynił to N. Barański, który region ekonomiczny rozwijający się w warunkach gospodarki socjalistycznej zdefiniował jako terytorialny kompleks produkcyjny ze specjalizacją w skali ogólnopństwowej [22].

Zgodnie z koncepcją teoretyczną sformułowaną w pracach komisji GOELRO i Gosplanu, N. Barański w swojej definicji rozpatrywał kompleksowość i specjalizację nie jako przeciwstawne i wzajemnie wykluczające się pojęcia, lecz jako związane ze sobą i uzupełniające się dwie najbardziej charakterystyczne cechy regionu ekonomicznego. Każdy region ekonomiczny, według definicji N. Barańskiego, jest określoną całością gospodarczą, ale całością produkcyjnie wyspecjalizowaną, związaną ściśle poprzez system terytorialnego podziału pracy z wszystkimi innymi regionami kraju.

Tymczasem w interpretacji wielu komentatorów radzieckiej teorii regionalizacji ekonomicznej (zarówno radzieckich jak i zagranicznych) często spotkać się można z wręcz odmiennym ujęciem kompleksowości. Wielu ekonomistów i geografów utożsamia pojęcie kompleksowości z pojęciem wszechstronności, różnorodności, natomiast budowę kompleksów produkcyjnych rozumie jako dążenie do stworzenia zamkniętych, samowystarczalnych, podobnych do siebie jednostek przestrzenno-gospodarczych. W ten sposób pojęcie kompleksowości, wbrew definicji N. Barańskiego, przeciwstawia się pojęciu specjalizacji, traktując je jako wzajemnie wykluczające się kategorie.

Przykładem może być m.in. stanowisko B. Oyrzanowskiego, który w sposób następujący sformułował swój punkt widzenia: „Kompleksowy rozwój regionu oznacza wszechstronny rozwój produkcji materialnej (nie mówiąc już o rozwoju budownictwa mieszkaniowego, usług, ochrony zdrowia, oświaty i kultury). Kompleksowy rozwój oznacza rozbudowę przemysłu, rolnictwa i transportu; w ramach przemysłu — przemysłu ciężkiego i lekkiego: górnictwa, hutnictwa, budownictwa rozmaitych maszyn, włókiennictwa, przemysłu skórzanego, galanteryjnego, spożywczego itp.; w ramach rolnictwa: uprawy zbóż, ogrodnictwa, leśnictwa, hodowli, rybołówstwa; w ramach transportu: transportu drogowego, kolei, żeglugi śródlądowej, morskiej itp.” [159, s. 94].

Wprowadzając do swych rozważań element wielkości regionu ekonomicznego B. Oyrzanowski uważa, że na przykład mikroregiony, będące najmniejszą jednostką regionalną, niezdolne są do kompleksowego rozwoju. Każdy mikroregion jako jednostka produkcyjna jest zdecydowanie różny od drugiego, dlatego w nich występuje jedynie element specjalizacji. Z drugiej zaś strony makroregiony, jako jednostki przestrzen-

no-ekonomiczne zdolne do pełnego kompleksowego rozwoju, winny być — w jego przekonaniu — pozbawione specjalizacji.

Nic więc dziwnego, że przy takim pojmowaniu kompleksowości autor neguje możliwość pełnego kompleksowego rozwoju regionów ekonomicznych Polski, gdyż jego zdaniem cała Polska stanowi jeden makroregion. Równocześnie jednak uważa za rzecz naturalną podzielenie terytorium ZSRR „na makroregiony nie wyspecjalizowane, ale właśnie kompleksowo podobnie do siebie rozwinięte. Istniejąca jeszcze pewna ich specjalizacja może świadczyć albo o ich niewłaściwym wyznaczeniu, albo o nieosiągnięciu przez nie jeszcze pełnego rozwoju”. W innym miejscu pisze, że „podział pracy między makroregionami i zróżnicowanie makroregionów, jakkolwiek może istnieć, posiada charakter przejściowy i znaczenie drugorzędne — wypływa raczej z warunków historycznych lub w niewielkim stopniu z warunków geograficznych”.

Przedstawiony wyżej punkt widzenia na problem kompleksowości w rozwoju regionów ekonomicznych wynika — jak się wydaje — z niewłaściwego rozumienia genezy i istoty regionu ekonomicznego. Regiony ekonomiczne są wynikiem społecznego terytorialnego podziału pracy. Terytorialny podział pracy nie polega jednak na rozczłonkowaniu, na stworzeniu samowystarczalnych, wzajemnie odizolowanych od siebie jednostek przestrzenno-gospodarczych. Niezbędnym warunkiem terytorialnego podziału pracy jest, jak już podkreślano — praca jednego regionu dla drugiego, a więc specjalizacja i kooperacja regionów.

Twierdzenie, że kompleksowy rozwój regionów ekonomicznych powinien doprowadzić do upodobnienia wszystkich regionów i do utraty przez nie specjalizacji, jest niezgodne z obiektywnymi procesami rozwoju rzeczywistości. Nie ma ono również nic wspólnego z marksistowskim wyobrażeniem o gospodarce socjalistycznej, opartej na wielkiej, uspołecznionej i doskonałej pod względem technicznym produkcji. Specjalizacja produkcyjna wszystkich regionów ekonomicznych jest zjawiskiem koniecznym, uwarunkowanym przez progresywny rozwój ekonomiki i z kolei warunkującym ten rozwój, nie może więc być zjawiskiem zanikającym czy też przypadkowym⁵⁷.

Oczywiście, kompleksowość rozwoju wyklucza zbyt wąską specjalizację regionów ekonomicznych, tzn. jednostronny rozwój ich sił wytwórczych, który nieuchronnie prowadzi do marnotrawstwa wewnętrznych zasobów poszczególnych regionów i w rezultacie powoduje obni-

⁵⁷ Nawet w konkretnych warunkach ZSRR, na które powołuje się B. O r z a n o w s k i, nie można twierdzić o możliwości podziału ekonomicznego kraju na takie części, z których każda zaspokajałaby w pełni swoje potrzeby z wewnętrznych źródeł. Pisze o tym wyraźnie N. K o ł o s o w s k i [104, s. 8—11]; świadczą o tym również liczne oficjalne dokumenty (np. uchwały zjazdów KPZR i posiedzeń plenarnych KC KPZR) dotyczące kierunków rozwoju gospodarczego państwa radzieckiego.

zenie ogólnej wydajności pracy społecznej. Faktycznie nie ma jednak żadnej sprzeczności między zasadą kompleksowości i zasadą specjalizacji regionów ekonomicznych. Co więcej, samo kształtowanie specjalizacji dokonuje się najlepiej poprzez kompleksowy rozwój gospodarczy regionów. Tylko na podstawie kompleksowości specjalizacja zyskuje wszystkie niezbędne przesłanki dla najbardziej pełnego, ekonomicznie efektywnego i szerokiego rozwoju. „Im pełniej, wszechstronniej i głębiej jest kompleks zbudowany — pisze W. Czetyrkin — tym normalniej i bardziej «pełnokrwicie» dokonuje się w regionie jego wewnętrzna i zewnętrzna przemiana materii, tym szerzej i efektywniej jest on w stanie realizować swoje ogólnopaństwowe cele, wyrażające się w jego specjalizacji” [47].

W literaturze geograficznej krajów specjalistycznych najstarszą i, wydaje się, najlepszą definicją kompleksu produkcyjnego jest sformułowanie N. K o ł o s o w s k i e g o: „Kompleksem produkcyjnym nazywamy taki ekonomiczny (wzajemnie uwarunkowany) zespół zakładów produkcyjnych w jednym punkcie przemysłowym lub w całym regionie, który daje określony efekt gospodarczy, dzięki trafnemu doborowi zakładów, zgodnie z przyrodniczymi i ekonomicznymi warunkami regionu, z jego położeniem komunikacyjnym i ekonomiczno-geograficznym” [102, s. 138].

Przytoczona definicja była krytykowana za jej rzekomo zbyt wąski i nieprecyzyjny charakter. Uogólniając w sposób lapidarny najbardziej istotne cechy kompleksu produkcyjnego, nie wyczerpuje ona, oczywiście, w pełni całego bogactwa treści zawartej w tym pojęciu, a tym bardziej nie odzwierciedla wszystkich możliwych form, w których treść ta może znaleźć swój konkretny wyraz. Ogólnie jednak biorąc, oddaje ona istotę dyskutowanej kategorii w ujęciu zaproponowanym przez komisję GOELRO i Gosplan. Zresztą kompleks produkcyjny jest zbyt skomplikowanym zjawiskiem, ażeby wymagać od jego definicji dokładności wzoru matematycznego.

Zgodnie z przytoczoną definicją kompleksem produkcyjnym można w naszym przekonaniu nazwać tylko taki regionalny zespół produkcyjny, który wyróżnia się szeregiem cech jakościowych:

— proporcjonalnością rozwoju dziedzin specjalizacji oraz pozostałych dziedzin wytwórczości produkcyjnej regionu;

— współdziałaniem i zależnością podstawowych dziedzin wytwórczości składających się na regionalny zespół produkcyjny lub też wszystkich ich razem od jakichś wspólnych czynników;

— zgodnością struktury rodzajowej działalności wytwórczej z miejscowymi warunkami ekonomicznymi i naturalnymi;

— efektywnością i pełnością wykorzystania wszystkich zasobów produkcyjnych regionu (tzn. zasobów pracy żywej, zasobów pracy uprzedmiotowionej i zasobów naturalnych);

— racjonalnym rozmieszczeniem działalności produkcyjnej wewnątrz danego regionu.

Należy podkreślić, że stan, który z punktu widzenia jednego regionu wydać się może najbardziej korzystnym (przy danym poziomie rozwoju sił wytwórczych), może nim nie być z punktu widzenia całej gospodarki narodowej. Może się bowiem okazać, że wysokie efekty ekonomiczne tego regionu osiągnane są kosztem pogorszenia sytuacji czy też niedorozwoju innych regionów. Fakt ten uwypukla potrzebę włączenia do stawianych przed każdym kompleksem produkcyjnym wymagań zgodności struktury i poziomu rozwoju z interesami całej gospodarki narodowej.

Wiążąc kategorię kompleksu produkcyjnego ze strukturami przestrzennymi typu regionalnego, można powiedzieć, że pod tym pojęciem rozumieć należy produkcyjnie wyspecjalizowany, ale wielostronnie rozbudowany zespół sił wytwórczych, który, zajmując pewien zwarty obszar, ukształtowany jest zgodnie z miejscowymi warunkami i zasobami zarówno przyrodniczymi, jak i społeczno-ekonomicznymi i którego podstawowe elementy składowe łączą się ze sobą w tak ścisłe związki (techniczno-produkcyjne, ekonomiczne i inne), że tworzą nierozzerwalną całość wytwórczą. Przy czym rozwój tej całości jest zgodny z interesami i potrzebami całej gospodarki narodowej.

Z powyższego wynika, że kompleksowość produkcyjna jest pojęciem jakościowym, wskazującym na charakter rozwoju, a nie na jego stronę ilościową. Kompleksowość rozwoju nie zwiększa się automatycznie od rozszerzenia nomenklatury wytwarzanych w regionie produktów. Stąd też pojęcie to w jednakowym stopniu może być wykorzystane zarówno do wyjaśnienia procesu kształtowania się podstawowych regionów ekonomicznych, jak i mniejszych jednostek regionalnych. „Różnica będzie polegała tylko na stopniu generalizacji procesów produkcyjnych, stanowiących sedno gospodarki danego kompleksu” [102].

Z tego wynika również, że kompleksowość produkcyjna jest pojęciem względnym, tzn. można o niej mówić jedynie w konkretnej sytuacji, w odniesieniu do ściśle określonych warunków. Nie ma natomiast kompleksowości *in abstracto*, niezależnie od sytuacji, w jakiej występuje. Krótko mówiąc — kiedy konkretne warunki nie są znane, nie można powiedzieć, czy dany układ przestrzenno-gospodarczy jest kompleksem produkcyjnym, czy też nie.

Używając pojęcia kompleksu produkcyjnego nie można oczywiście traktować stosunków gospodarczych poszczególnych regionów ekonomicznych jako wyrazu pewnej równowagi czy pewnych stałych związków ujmowanych statycznie. Będąc określoną formą ruchu materii, regionalne zespoły produkcyjne ulegają stałym, zarówno istotnym jak i drugorzędnym przemianom. Zmiany występujące w jakiegokolwiek części jednolitego systemu gospodarczego powodują większe lub mniejsze

zmiany w pozostałych częściach. Rezultatem tych zmian jest nowa istota każdego regionalnego zespołu produkcyjnego, nowa treść materialna, określająca warunki dalszego rozwoju⁵⁸.

Proces rozwoju regionalnych zespołów produkcyjnych dokonuje się w warunkach stałego powstawania coraz to nowych, większych lub mniejszych niezgodności. Zmieniają się poszczególne elementy i związki pomiędzy nimi oraz związki z otoczeniem zewnętrznym. Wewnętrzna zgodność jednych elementów ulega rozsadzeniu, innych zaś tworzy się od nowa, powstają sprzeczności z innymi zespołami. Wszystko to uzasadnia twierdzenie, że rzeczywiście stan rozwoju poszczególnych regionalnych zespołów produkcyjnych nigdy nie odpowiada wymogom „pełnej kompleksowości”. Stan pełnej kompleksowości, tzn. całkowita zgodność elementów składowych, ich pełne wzajemne dostosowanie i dostosowanie się do warunków miejscowych jest w pewnym sensie pojęciem statycznym, rzeczywistość zaś jest dynamiczna.

Statyczny model „pełnej kompleksowości” nie jest wszakże bezużyteczny. Przyjmując stan pełnej kompleksowości za pewien wzorzec, można mierzyć odchylenia stanów rzeczywistych od tego docelowego idealnego wzorca. Gospodarkę regionu, w którym występują odchylenia o nieznacznym jedynie natężeniu, uznać można praktycznie za kompleksową. Takie postępowanie jest uzasadnione. Jeśli bowiem wszelkie niezgodności czy sprzeczności powstające w danym regionalnym zespole produkcyjnym likwidowane są dostatecznie szybko, będziemy mieli do czynienia nie z brakiem kompleksowości, lecz przeciwnie, z normalnym ruchem od jednego stanu kompleksowości do drugiego, określonego przez nowe warunki rozwoju.

Przedstawione rozważania wskazują wyraźnie, że kompleks produkcyjny jest pojęciem węższym od pojęcia regionalnego zespołu gospodarczego. Można to ująć tak — każdy wyspecjalizowany terytorialny kompleks produkcyjny jest regionalnym zespołem gospodarczym, ale nie każdy regionalny zespół gospodarczy jest kompleksem produkcyjnym. Regionalny zespół gospodarczy staje się kompleksem produkcyjnym tylko w tym stadium swego rozwoju, w którym ukształtuje się w organizm gospodarczy, składający się z proporcjonalnie rozwiniętych i organicznie zespolonych elementów, których struktura i poziom rozwoju zapewnia wszechstronne i optymalne z ogólnopaństwowego punktu

⁵⁸ „W procesie rozwoju — pisze W. Czetyrkin — zmienia się cała istota danego kompleksu. Jednakże pozostaje on tym samym kompleksem. Tym samym, ale i nie tym samym. Oto co jest chyba najważniejsze, ale i najtrudniejsze, dla zrozumienia właściwości kompleksu, który w swoim rozwoju jako «wyższa jedność», jako specjalna jakość, przechodzi poprzez różnorodne fazy i stadia... Nowa istota i forma kompleksu wynika z poprzedniej, a nie z niczego. I w każdej nowej istocie, w każdej nowej formie mieści się i stare, i nowe w ich sprzecznościach, walce i stałym ruchu” [47, s. 23].

widzenia wykorzystanie jego warunków przyrodniczych i ekonomicznych.

Odrębność kategorii kompleksu produkcyjnego uzasadnia próbę klasyfikacji regionów ekonomicznych z punktu widzenia stopnia wykształcenia w nich kompleksów produkcyjnych. Ujmując problem wstępnie i bardzo schematycznie, wydaje się możliwe podzielić wszystkie regiony ekonomiczne na trzy następujące grupy:

a) regiony z wyraźnie wykształconym kompleksem produkcyjnym, tzn. jednostki przestrzenno-gospodarcze odznaczające się wszystkimi walorami wynikającymi z kompleksowego sposobu organizacji swoich sił wytwórczych;

b) regiony, w których kompleks produkcyjny znajduje się w toku powstawania. Odbywa się to zarówno poprzez budowę nowych w nim elementów, jak również poprzez eliminację elementów zbędnych. Z tego wynika, że mogą one obejmować obszary nie tylko niedoinwestowane, ale również obszary względnie przeinwestowane;

c) regiony pozbawione wyraźnych cech kompleksowości, obejmujące obszary jednostronnie rozwinięte i na ogół zacofane pod względem gospodarczym.

Powyższa klasyfikacja, podobnie jak samo pojęcie kompleksowości, posiada jakościowy charakter. Charakteryzując rozwój społeczno-gospodarczy regionów ekonomicznych z punktu widzenia rozwoju w nich kompleksu produkcyjnego, nie można posługiwać się jakimkolwiek syntetycznym ilościowym miernikiem kompleksowości; żaden z nich nie byłby w stanie oddać całej różnorodności cech składających się na dyskutowaną jakość, gdyż są to zjawiska zbyt skomplikowane, aby można je sprowadzać do czynników podległych ścisłemu, liczbowemu porównaniu. Stopnia kompleksowości nie można ustalić również drogą analizy produkcji i spożycia w obrębie regionu za pomocą wyliczeń bilansowych. Tego rodzaju próby, podejmowane przez niektórych naukowców, wynikają na ogół z utożsamiania pojęcia kompleksowości z pojęciem samowystarczalności gospodarczej.

* *
*

Całkowita realizacja wszystkich walorów organizacji terytorialnych kompleksów produkcyjnych wymaga określonych warunków społeczno-ekonomicznych. Tylko ustrój socjalistyczny stwarza wszelkie konieczne przesłanki dla pełnego kompleksowego rozwoju regionów ekonomicznych. Natomiast w warunkach dominacji prywatnej własności środków produkcji racjonalna terytorialna organizacja całej produkcji społecznej z pełnym uwzględnieniem współzależności wszystkich ogniw produkcyjnych jest z natury rzeczy nie do zrealizowania.

Proces przestrzennego grupowania się rozmaitych dziedzin działalności gospodarczej wzajemnie ze sobą związanych zachodzi oczywiście również w warunkach społeczeństwa kapitalistycznego. Jednakże podporządkowane własności prywatnej siły wytwórcze kapitalizmu jednoczą się na ogół w sposób jednostronny i przypadkowy. Sytuacji nie mogą zmienić występujące w gospodarce kapitalistycznej zespoły monopolistyczne, które z reguły pozbawione są skonsolidowanego układu przestrzennego. Fakt ten uniemożliwia pełne zespolenie wszystkich dziedzin gospodarki w obrębie mniej lub bardziej obszernego terytorium. Powstające w tych warunkach regionalne zespoły gospodarcze rozwijają się w sposób żywiołowy i często antagonistyczny, co uniemożliwia kształtowanie się względnie zharmonizowanych układów przestrzenno-gospodarczych.

„Ze stanowiska pojedynczego przedsiębiorstwa — jak pisze A. Lösch — problem lokalizacji jest następujący: dane są wszystkie lokalizacje z wyjątkiem jednej, którą właśnie należy określić. Indywidualny przedsiębiorca rozwiązuje ten problem w sposób dla siebie jak najbardziej korzystny” [131]. Wiadomo jednak, że nawet najbardziej efektywna dla określonego pojedynczego zakładu (czy zespołu monopolistycznego) lokalizacja może się nie zgadzać, a niekiedy nawet pozostawać w sprzeczności z racjonalną terytorialną organizacją całej produkcji społecznej, tj. z taką lokalizacją ogółu zakładów produkcyjnych w ich wspólnych powiązaniach, przy której osiąga się maksymalną wydajność pracy społecznej.

Odmierna sytuacja istnieje w warunkach socjalizmu, gdzie społeczna własność jednoczy poszczególne zakłady produkcyjne i wszystkie dziedziny produkcji w jednolitą całość gospodarczą, zarówno w skali całego państwa, jak i w każdym z jego regionów. W tej sytuacji kształtowanie regionalnych zespołów gospodarczych nie jest sferą żywiołowo-antagonistycznej konkurencji, lecz sferą planowego operowania całym, zespolonym wspólną własnością systemem gospodarczym. Planowa gospodarka socjalistyczna pozwala optymalnie rozwiązywać zarówno problem więzi między poszczególnymi jednostkami gospodarczymi, jak i problem zgodności struktury danego zespołu z konkretnymi warunkami i potrzebami ogólnospołecznymi.

Ten stan rzeczy nie gwarantuje oczywiście ani automatycznego kształtowania się kompleksów produkcyjnych, ani też bezbłędności planowego ich kształtowania. Błędy mogą zaistnieć czy to z powodu niewłaściwej interpretacji faktów, czy z racji niedostatecznej znajomości praw ekonomicznych. Będą to jednak „błędy subiektywne, wynikające z ludzkiej ułomności. Nie ma natomiast w ustroju socjalistycznym sił, które by w sposób trwały i nieuchronny pchały do popełniania błędów, nie ma instytucjonalnych, ustrojowych przeszkód” [34, s. 52] na drodze budowy terytorialnych kompleksów produkcyjnych, które — według

sformułowania W. Czetyrkina — „są wyższą i najbardziej racjonalną formą społecznego podziału pracy, właściwą socjalistycznemu społeczeństwu, decydującą o jego wyższości” [47].

Kilkadziesiąt lat temu zdefiniowano region ekonomiczny kształtujący się w warunkach budownictwa socjalizmu jako kompleks terytorialno-produkcyjny ze specjalizacją w skali ogólnopolskiej. Jako konstatacja stanu rzeczy nawet obecnie istniejącego powyższe sformułowanie byłoby chyba apologetyczne. Natomiast jako określenie docelowej, generalnej tendencji czy prawidłowości sformułowanie to jest słuszne i nie wydaje się, aby mogło być podważone. Bowiem kompleksy produkcyjne w społeczeństwie socjalistycznym nie tylko znajdują niezbędne warunki dla swego rozwoju, ale ich kształtowanie jest również charakterystyczną cechą rozwoju socjalistycznego systemu społecznego terytorialnego podziału pracy.

VI. PERSPEKTYWICZNOŚĆ REGIONALIZACJI EKONOMICZNEJ

Przy podejmowaniu problematyki regionalizacji ekonomicznej w praktycznym jej zastosowaniu, przedmiotem obserwacji i rozważań są procesy rozwijające się w konkretnych, gospodarczych, historycznych, politycznych, przyrodniczo-geograficznych i innych warunkach określonego kraju. Należy o tym pamiętać, gdyż zagadnień regionalizacji ekonomicznej nie można rozpatrywać w kategoriach bezwzględnych, zwłaszcza w oderwaniu od kontekstu społeczno-ekonomicznego i politycznego. Procesy regionotwórcze w warunkach różnych formacji społeczno-ekonomicznych mają odmienny przebieg i podporządkowane są innym prawidłowościom.

W społeczeństwie, u którego podstaw leży odosobnienie własnościowe wytwórców, terytorialny podział pracy (a wraz z nim proces kształtowania się regionów ekonomicznych) rozwija się żywo, w trakcie ostrej walki konkurencyjnej i wyzysku słabszego przez silniejszego. Powstający na jego bazie system regionalny zawiera w sobie antagonistyczne sprzeczności, rozwija się nierównomiernie. Wewnętrzna struktura gospodarcza regionów jest w rezultacie takiego rozwoju zniekształcona, nieproporcjonalna, częstokroć jednostronna, co w rezultacie prowadzi do marnotrawstwa sił ludzkich, środków produkcji i bogactw przyrody.

W ustroju opartym na społecznej własności środków produkcji terytorialny podział pracy może być kształtowany w sposób świadomy, planowo i w miarę możliwości racjonalnie. Tworzący się na jego bazie system regionalny, oparty na zasadzie równouprawnienia i wzajemnej współpracy regionów, może rozwijać się w sposób harmonijny i proporcjonalny, na gruncie optymalnego wykorzystania siły roboczej i zasobów materialnych każdego regionu. W takich warunkach każdy region ekonomiczny powinien stopniowo przekształcać się w złożoną całość produkcyjną, wyróżniającą się racjonalnością swych funkcji i zharmonizowaniem elementów składowych.

Istniejąca w warunkach socjalizmu możliwość świadomego, ukierunkowanego oddziaływania na procesy regionotwórcze wymaga określonego podejścia do zadań regionalizacji ekonomicznej. Jeśli bowiem regio-

nalizacja ekonomiczna ma służyć praktyce, a nie tylko rejestrować lub opisywać *ex post* procesy zachodzące w przestrzennej strukturze gospodarki, musi ona sama przybrać charakter aktywny, przeobrażający. To założenie stało się punktem wyjściowym koncepcji tzw. perspektywiczności regionalizacji ekonomicznej. Zrodziła się ona jeszcze w pracach komisji GOELRO i Gosplanu, gdzie — jak przedstawiono wyżej — po raz pierwszy w historii regionalizacja ekonomiczna była rozumiana nie tylko jako pewnego rodzaju konkluzja badawcza, ale jednocześnie jako program działalności praktycznej związanej z ustalaniem racjonalnych form terytorialnej organizacji życia społeczno-ekonomicznego⁵⁹.

Charakteryzując istotę perspektywiczności regionalizacji ekonomicznej, wybitny ekonomista radziecki S. Strumilin pisał następująco: „W warunkach kapitalistycznych regionalizacja ekonomiczna odzwierciedla w swoich granicach tylko żywiłowo ukształtowaną przeszłość, od której nie sposób przeprowadzić żadnej transmisji w przyszłość... W radzieckiej regionalizacji tkwi natomiast bardziej aktualne planowe zadanie — od poznania ukształtowanej historycznie ekonomiki regionów, przejść do świadomej przebudowy i przesunięcia ich granic celem bardziej wydajnego wykorzystania istniejących zasobów gospodarczych w przyszłości. W ten sposób sama regionalizacja staje się jedną z dźwigni rozwoju sił wytwórczych kraju” [205, s. 8].

Zadanie regionalizacji ekonomicznej w warunkach socjalizmu polega na tym, aby na podstawie aktualnego obrazu terytorialnego zróżnicowania gospodarczego kraju, na podstawie wyjawienia systemu składających się nań regionów, nakreślić — zgodnie z obiektywnymi prawidłowościami rozwoju regionów — prawidłowe kierunki dalszego doskonalenia ich funkcji i istniejących między nimi stosunków gospodarczych. Na każdy region ekonomiczny należy patrzeć jak na określoną potencję, której kierunek rozwoju winien być podporządkowany interesom dalszej racjonalizacji organizmu gospodarczego całego kraju.

Zgodnie z zasadą perspektywiczności, regionalizacja ekonomiczna krajów socjalistycznych nie może tylko odzwierciedlać istniejącej struktury przestrzennej działalności gospodarczej, lecz musi iść po linii procesów rozwojowych. Owych procesów rozwojowych nie można oczywiście utożsamiać z żywiłowymi tendencjami, z bezwładnym nawarstwieniem i „doskonaleniem” istniejącego układu. Chodzi tu o świadomy wybór określonych wartości, które w sposób jak najbardziej skuteczny oddziaływałyby na kierunkowe i jakościowe przemiany przestrzennej struktury gospodarki. Rzecz polega na tym, aby na podstawie znajomości przyczyn i skutków zjawisk żywiłowych wykorzystać instrumenty pla-

⁵⁹ „Zadanie gospodarki planowej polega właśnie na tym — czytamy w jednej z pierwszych publikacji Gosplanu — aby sprecyzować i zrationalizować geograficzny podział pracy, który do obecnego czasu kształtował się w sposób żywiłowy” [66, s. 23].

nowania w celu opanowania tych zjawisk i pokierowania nimi zgodnie z potrzebami społeczeństwa na danym etapie budownictwa socjalistycznego.

Zasada perspektywicznego podejścia do problemu regionalizacji ekonomicznej zdobyła zwolenników we wszystkich krajach socjalistycznych. Była ona podkreślana również w publikacjach polskich autorów, zarówno ekonomistów jak i geografów [181, 198, s. 116]. Nie wszyscy jednak wypowiadający się na temat regionalizacji ekonomicznej uznają jej zadania praktyczne. Niektórzy naukowcy uznają jedynie jej poznawczo-teoretyczne zadania. Ich zdaniem, regionalizacja ekonomiczna, jeśli ma być obiektywna, musi ograniczyć się do ocen i twierdzeń empirycznie prawdziwych i uzasadnionych, do odwzorowania rzeczywistości w takiej postaci, w jakiej się ją zastaje w badaniu. Zadaniem naukowców — w ich rozumieniu — jest tylko pośredniczenie między przedmiotem a praktyką, ułatwienie tej ostatniej zrozumienie przedmiotu, lecz bynajmniej nie jego kształtowanie.

Przykładem takiego właśnie podejścia może być stanowisko S. Berzowskiego, który polemizując z tezą o potrzebie perspektywicznego ujęcia problemu regionalizacji ekonomicznej Polski pisze: „...regionalizacja gospodarcza jest przede wszystkim badaniem istniejącego stanu terytorialnego wykształcenia kompleksów produkcyjnych. Natomiast planowanie podziału regionalnego polega na racjonalnym przekształceniu i korygowaniu aktualnego układu regionów. Trzeba zatem kolejno najpierw regiony zbadać (naukowcy), a potem je planowo zmieniać (planiści). Badanie i planowanie — to dwie odrębne czynności, choć ściśle ze sobą związane” [26, s. 45].

Oczywiście, poznanie rzeczywistości jest celem niezmiernie istotnym i uzyskanie go w jakiegokolwiek postaci jest już samo w sobie wartościowe. Jednakże wyłącznie poznawcze podejście do zadań regionalizacji ekonomicznej nie powinno zadowolić współczesnego badacza. Nasze poznanie ma wartość nie tylko ze względu na nie samo, lecz również dlatego, że za jego pośrednictwem można przeprowadzić działanie, można dokonać zmian w otaczającej nas rzeczywistości. Jeśli więc regionalizacja ekonomiczna ma stanowić podstawę naukową dla doskonalenia systemu terytorialnego podziału pracy, musi zawierać w sobie moment aktywny, musi mieć charakter perspektywiczny.

Perspektywicznego podejścia do problemu regionalizacji ekonomicznej nie można utożsamiać z planowaniem regionów ekonomicznych. Pod planowaniem rozumie się bowiem wyznaczanie dokładnych zadań i zabezpieczenie środków niezbędnych dla ich realizacji. Planowanie jest zawsze czynnością podejmowania dyrektywnych (imperatywnych) decyzji gospodarczych. Kiedy natomiast mówimy o perspektywiczności regionalizacji, chodzi po prostu o to, aby nie traktować regionów statycznie, lecz dynamicznie — zgodnie z obiektywną sytuacją, w której się one

znajdują. Proces delimitacji regionów ekonomicznych należy prowadzić tak, aby obok zasadniczych cech istniejącego układu przestrzenno-gospodarczego ujmować te wszystkie czynniki, które decydują o rozwoju gospodarczym regionów, które pozwalają na wyznaczenie ich granic w określonej sytuacji perspektywicznej.

Przy takim podejściu trudno oczywiście przeprowadzić wyraźną granicę między badaniem regionów ekonomicznych i programowaniem ich dalszego rozwoju. Tak pojmowana regionalizacja ekonomiczna jest bowiem nie tylko metodą poznania obiektywnej rzeczywistości w jej rozwoju, ale jednocześnie swoistą formą przestrzennego programowania gospodarczego. „Potrafić wyodrębnić wewnątrz jednolitego politycznie terytorium regiony oraz wskazać każdemu regionowi, zgodnie z jego warunkami przyrodniczymi, składem i ruchami ludności oraz z jego historią, jego rolę lub funkcję w gospodarce narodowej kraju — w istocie rzeczy oznacza sporządzenie prawdziwego planu polityki ekonomicznej” [66, s. 26]. Należy jednakże pamiętać, że rola naukowców polega raczej na przedstawieniu ich własnej alternatywy przyszłości niż na sformowaniu imperatywnych zadań. To ostatnie rzeczywiście winno być domeną planistów. Perspektywiczna regionalizacja ekonomiczna jest w tym przypadku jak gdyby hipotezą planu, a nie samym planem.

Najbardziej istotnym argumentem przemawiającym za takim rozumieniem celu i zadań regionalizacji ekonomicznej jest konkretna rzeczywistość krajów socjalistycznych, w których kształtowanie się nowych współzależności przestrzenno-gospodarczych, nowych kierunków rozwoju regionu, dróg wymiany wewnątrz- i międzyregionalnej zachodzi w sposób szybki i przełomowy. Stąd też statyczne ich rozpatrywanie miałyoby się z celem, miałyoby znaczenie krótkofalowe i raczej tylko teoretyczne. Natomiast perspektywiczna regionalizacja ekonomiczna może stworzyć odpowiednie ramy dla racjonalnego kierowania tymi procesami i przyspieszyć w ten sposób uzyskanie odpowiednich proporcji oraz zredukować do minimum wpływ ewentualnych czynników koniunkturalnych.

Perspektywiczna regionalizacja ekonomiczna powinna być kierunkowym kompleksowym programem optymalizacji struktury przestrzenno-gospodarczej całego kraju, zabezpieczającym wysoką efektywność ekonomiczno-społeczną kształtującego się w nim systemu terytorialnego podziału pracy. Ujmując najogólniej, powinna ona zapewnić:

a) odpowiednią funkcjonalizację gospodarczą poszczególnych obszarów w oparciu o racjonalne wykorzystanie określonych walorów ich środowiska naturalnego, położenia ekonomiczno-geograficznego, kapitału trwałego oraz właściwe użytkowanie zasobów siły roboczej;

b) zabezpieczenie powiązania międzyregionalnej specjalizacji produkcji (funkcjonalizacji) z wielostronnym rozwojem gospodarki poszczególnych regionów celem najbardziej pełnego i celowego wykorzystania

wszystkich zasobów dla stałego podnoszenia poziomu materialnego i kulturalnego ludności każdego regionu;

c) właściwe uwzględnienie obiektywnie niezbędnych proporcji rozwoju gospodarczego każdego regionu i gospodarki narodowej jako całości, celem zapewnienia równowagi gospodarczej każdego regionu i maksymalnego tempa rozwoju całej gospodarki narodowej przy minimalnych nakładach pracy społecznej;

d) stopniowe przewyciężanie historycznie ukształtowanych różnic w poziomie rozwoju gospodarczego poszczególnych regionów, przede wszystkim poprzez przyspieszone tempo wzrostu regionów o względnie niewysokim poziomie rozwoju gospodarczego, w oparciu o maksymalne wykorzystanie wewnętrznych możliwości każdego regionu i pomoc regionów bardziej rozwiniętych.

Nie należy oczywiście przesadnie oceniać dynamicznych możliwości podstawowych elementów systemu regionalnego. Istniejący poziom sił wytwórczych oraz ukształtowana w toku dotychczasowego rozwoju struktura rodzajowa i przestrzenna gospodarki zawsze utrudniają zbyt radykalne i gwałtowne zmiany w tym zakresie, nawet jeśli by one oznaczały szybszą racjonalizację organizmu gospodarczego całego kraju. Przekształcenie istniejącej struktury wewnętrznej i zewnętrznej regionów ekonomicznych może następować jedynie stopniowo, głównie drogą nowych inwestycji.

Proces rozwoju gospodarczego regionów jest syntezą ich wewnętrznych i zewnętrznych czynników i powiązań ekonomicznych, które zawsze działają w określonym skojarzeniu. Nawet w warunkach planowej gospodarki socjalistycznej racjonalny system tego typu stosunków nie kształtuje się automatycznie, lecz jedynie jako wynik naukowej organizacji, która pozwala zachowywać stałą zgodność między wewnętrznymi a zewnętrznymi warunkami poszczególnych regionów ekonomicznych a ciągle wzrastającymi i zmieniającymi się potrzebami całej gospodarki narodowej w interesie przyspieszenia reprodukcji rozszerzonej w danym kraju.

Perspektywy rozwojowe poszczególnych regionów ekonomicznych nie stanowią oczywiście potencjalnego składnika regionu, nie stanowią jakości tkwiących w nich samych. Nie są więc one czymś, co powinno zostać odkryte, lecz tym, co posiada możliwości urzeczywistnienia, jeśli dany region będzie w odpowiedni sposób rozwijany. Przy czym wydaje się, że tylko w krańcowych wypadkach prawidłowa decyzja o kierunku rozwoju regionu narzuca się sama przez się. Możliwości gospodarcze określonego regionu są na ogół złożone, wielorakie i wiążą się zawsze z określonymi warunkami zewnętrznymi, z określonym modelem rozwoju całego organizmu gospodarczego danego kraju. Każdy zaś model rozwoju stwarza inne potrzeby, inne warunki i inne zasady optymalizacji.

Łatwo stąd wysnuć wniosek, że różnym podejściom do problematyki budownictwa gospodarczego muszą odpowiadać różne projekty perspektywicznej regionalizacji ekonomicznej kraju. Zależnie bowiem od sposobu ujmowania perspektyw rozwoju całego kraju, warunki miejscowe poszczególnych jego obszarów ujawniają inne wartości; inne ich właściwości wysuną się na plan pierwszy, wystąpią inne powiązania jakościowe pomiędzy właściwościami poszczególnych obszarów oraz między składnikami i momentami sytuacji wewnątrz danego obszaru.

Zgodność określonej hipotezy regionalnego podziału ekonomicznego z przyszłym układem regionalnym — zakładając pełną jej poprawność metodyczną — uwarunkowana jest zgodnością perspektyw rozwojowych, założonych w danym projekcie, z rzeczywistym rozwojem gospodarczym kraju. Uzasadnione więc wydaje się twierdzenie, że ostateczny schemat perspektywicznej regionalizacji ekonomicznej może być zbudowany jedynie w oparciu o dyrektywny, perspektywiczny plan rozwoju całej gospodarki narodowej.

Perspektywiczny plan, jako dyrektywa określonego działania ze strony gospodarującego podmiotu, eliminuje pewne momenty i wartości, które przedtem mogły ze sobą współzawodniczyć, wybierając zaś te, które winny stać się przedmiotem świadomej realizacji. Usztywnia to określony model gospodarki, przez co szansa realizacji zawartych w projekcie regionalizacji ekonomicznej zamierzeń inwestycyjno-lokalizacyjnych staje się nader realna.

Krótko mówiąc, punktem wyjściowym perspektywicznej regionalizacji ekonomicznej musi być analiza aktualnego układu przestrzennego gospodarki, która jednocześnie powinna być związana również z kierunkową dyrektywą planu perspektywicznego rozwoju gospodarczego całej gospodarki narodowej. Nie oznacza to oczywiście negowania celowości opracowywania naukowych hipotez podziału regionalnego, wyprzedzających planowanie perspektywiczne. Wręcz przeciwnie, celowość takich hipotez wydaje się jak najbardziej uzasadniona.

Perspektywiczna regionalizacja ekonomiczna, umożliwiająca prawidłowe ustalenie optymalnych relacji przestrzennych i skoordynowanie różnorodnych funkcji gospodarczych już w trakcie opracowywania planu, powinna stać się punktem wyjścia dla perspektywicznego planowania gospodarczego w przekroju terytorialnym. Z drugiej jednak strony opracowanie planu perspektywicznego pozwoli sprecyzować i udoskonalić projekt systemu regionalnego, ustalonego wstępnie. „Nadając planowaniu wewnętrznemu zwarty i systematyczny charakter regionalizacja sama nabiera ścisłości w procesie opracowywania planu” [8, s. 53]. Taki jest w naszym rozumieniu związek i współzależność między planowaniem gospodarczym i perspektywiczną regionalizacją ekonomiczną.

Przedstawione pojmowanie zadań regionalizacji ekonomicznej wymaga nie tylko ścisłego jej powiązania z perspektywicznym planowaniem

gospodarczym, ale również stosowania odpowiednich metod badawczych oraz metod programowania gospodarczego rozwoju regionów⁶⁰. Niezbędne są również odpowiednie metody i kryteria delimitacji perspektywicznych regionów ekonomicznych, odpowiadające specyficznej treści i określonym zadaniom perspektywicznej regionalizacji ekonomicznej.

W świetle dotychczasowych rozważań podstawowe kryterium delimitacji perspektywicznych regionów ekonomicznych powinno — obok zasadniczych cech istniejącego układu przestrzenno-gospodarczego — ujmować te wszystkie czynniki, które decydują o przyszłym rozwoju gospodarczym regionów i które pozwalają na określenie ich granic w określonej sytuacji perspektywicznej. W związku z tym wyłania się pytanie, w jaki sposób połączyć teoretycznie, a następnie wcielić w praktykę regionalizacji te dwa, cechujące się odrębną istotą i treścią, rodzaje czynników i jakie powinno być zasadnicze kryterium perspektywicznej regionalizacji ekonomicznej; jakie metody delimitacji zapewnią organiczną więź istniejących elementów regionów z perspektywami ich dalszego rozwoju.

Chcąc znaleźć właściwą odpowiedź na te pytania, nie można zapominać, że prawidłowa metoda regionalizacji ekonomicznej nie może być tworem sztucznym i obojętnym w stosunku do istoty regionu ekonomicznego, nie może opierać się na osobistych gustach lub być wynikiem dążenia do jakiejś czysto zewnętrznej dogodności procesu badawczego. Metoda regionalizacji ekonomicznej będzie prawidłowa tylko wówczas, kiedy będzie dostosowana do przedmiotu, który za jej pomocą się bada, kiedy będzie stanowić odbicie tego, co jest w danym zjawisku, tzn. wtedy, kiedy będzie odzwierciedlać samą istotę socjalistycznego procesu regionotwórczego, jego podstawowe właściwości i cechy charakterystyczne.

Tego rodzaju podejściem, w naszym przekonaniu, odznacza się próba odpowiedzi na postawione wyżej pytania, zawarta w pracy W. Cze Tyrkina [47], w której autor sformułował tezę, że podstawowym czynnikiem regionotwórczym (a dlatego również podstawowym kryterium regionalizacji ekonomicznej), zawierającym w sobie oba wskazane pierwiastki: sukcesyjność i perspektywiczność — jest podstawowy, ogólnogospodarczy problem rozwoju regionu, którego treścią są głębokie przeobrażenia regionu rozwijające w nim nową jakość gospodarczą.

Podstawowym problemem gospodarczym każdego regionu jest problem organizacji pracy wraz z jej wyposażeniem technicznym, realizowany w określonym środowisku przyrodniczym, w określonych formach

⁶⁰ Problematyka programowania gospodarczego rozwoju regionów ekonomicznych ma stosunkowo bogatą literaturę. Z ważniejszych pozycji polskich autorów należy wymienić przede wszystkim pionierską w tej dziedzinie pracę P. Sulmickiego [207] oraz prace W. Lissowskiego [130] i B. Winiarskiego [224].

technicznych i w określonej sytuacji społeczno-ekonomicznej. Podstawowy problem odzwierciedla w ten sposób istotę perspektywicznej regionalizacji ekonomicznej, której głównym zadaniem w ostatecznym wyniku jest racjonalizacja przestrzennej organizacji pracy w obrębie określonego organizmu gospodarczego drogą prawidłowego jej podziału według poszczególnych regionów ekonomicznych kraju.

Problem organizacji pracy — to problem syntetyczny, który obejmuje i zespala wszystkie problemy gospodarcze rozwiązywane w określonym regionie ekonomicznym. W nim jak w soczewce załamują się nie tylko istniejące więzi, aktualny poziom i charakter rozwoju regionu ekonomicznego, ale również charakter i kierunek ich przeobrażenia i rozwoju, razem ze środowiskiem i warunkami, w których ten rozwój się dokonuje. Istniejące — znajdując się tutaj w jedności z tym, co się tworzy i mu podporządkowane, samo występuje w ruchu, tworząc określony stopień, początkowy etap tego ruchu.

Istotą podstawowego problemu gospodarczego — zawsze, we wszystkich przypadkach, we wszystkich regionach ekonomicznych kraju — jest organizacja pracy. Ale jego treść w każdym regionie ekonomicznym jest inna, indywidualna i niepowtarzalna, podobnie jak niepowtarzalne i indywidualne są warunki, w których dany problem jest rozwiązywany.

Praca w obrębie całego państwa, jak również w poszczególnych składających się nań regionach powinna być organizowana zgodnie z zasadą maksymalnej sprawności działania całego organizmu gospodarczego kraju. Ten wymóg określa istotę podstawowego problemu gospodarczego każdego regionu. Osiągnięcie maksymalnej sprawności działania wymaga stworzenia w obrębie każdego regionu ekonomicznego indywidualnej i niepowtarzalnej organizacji pracy, ukształtowania indywidualnego w swej funkcji i strukturze typu działalności gospodarczej i to właśnie decyduje o indywidualnym i niepowtarzalnym charakterze podstawowego problemu gospodarczego każdego regionu ekonomicznego.

Podstawowym problemem gospodarczym regionu jest — ujmując zagadnienie najbardziej syntetycznie — sposób rozwiązywania stale ponawiających się sprzeczności między aktualnym a optymalnym, zmieniającym się w rezultacie zmiany potrzeb i warunków, stanem rozwoju regionu, tj. sprzeczności, bez których nie istnieje i nie może istnieć ruch, nie może być rozwoju regionów, a zatem i samych regionów. Problem ten odpowiada więc na pytanie — jak, w jaki sposób (formy, drogi) pokonywać powstające trudności i doprowadzić rozwój gospodarczy regionu do stanu względnej zgodności z celami i zadaniami, założonymi w ogólnopaństwowym planie rozwoju gospodarki narodowej [50, s. 90—99].

Węzłowe problemy gospodarcze rozwoju regionów charakteryzują się wyraźnie zindywidualizowanymi cechami, dlatego wymagają indywidualnego, niepowtarzalnego rozstrzygnięcia, mają określoną treść mate-

rialną — są więc zjawiskiem wymiernym, które posiadają określony zakres terytorialny. W problemach tych wszystkie konkretne, bardzo różnorodne, oddzielnie występujące przedmioty i zjawiska tworzące region wiążą się w określoną całość, która się znajduje w stanie nieprzerwalnych zmian i rozwoju.

Przyjmując w charakterze podstawowego kryterium delimitacji regionów ekonomicznych ich węzłowe problemy rozwoju gospodarczego w skład każdego regionu ekonomicznego włącza się nie zawsze tylko te terytoria, które aktualnie stanowią pewną przestrzenną całość gospodarczą, lecz te, które, zjednoczone wspólnością problemów rozwojowych, jednością zadań i kierunków swego rozwoju rozwijają się w pewne całości gospodarcze, potencjalnie stanowiące zwarte jednostki przestrzenno-gospodarcze. Pozwala to uwzględnić całość skomplikowanego systemu warunków regionu razem z jego perspektywami, sam zaś proces regionalizacji ekonomicznej przekształcić w formę długofalowego programowania przestrzennego.

* * *

Niniejsze rozważania uzasadniają twierdzenie, że perspektywiczna regionalizacja ekonomiczna to nie tylko proces podziału określonych organizmów gospodarczych na takie czy inne części, ale również metoda poznania i przekształcenia rzeczywistości. Jej dyrektywy badawcze wynikają z poznania obiektywnych praw rozwoju rzeczywistości, natmiast celem jej jest opanowanie poznawczych procesów i kierowanie nimi poprzez wykorzystanie rozmaitych instrumentów planowania.

„Pojęcie regionalizacji — pisze W. Pokszyszewski — jest nader pojemne. Z zewnętrznej strony przedstawia się ono w postaci procesu podziału kraju na części terytorialne — kompleksy, z których każdy stanowi ogniwo gospodarki narodowej. Jednocześnie regionalizacja to jakby rezultat tego procesu (siatka regionów). W istocie rzeczy treść tego pojęcia jest jeszcze znacznie głębsza. Jego istotę stanowi sama metoda geograficznej percepcji całej przestrzenno-ekonomicznej różnorodności kraju, skierowana na wykrycie kompleksów terytorialno-produkcyjnych, które stają się jednostkami planowania przestrzennego i konstruktywnego przeobrażenia gospodarki” [170, s. 11].

Ujęta w przytoczonym sformułowaniu wielostronność pojęcia regionalizacji ekonomicznej decyduje o wyjątkowym znaczeniu jego problematyki zarówno w sensie poznawczo-analitycznym, praktycznym jak i teoretycznym. Istotne jest, że regionalizacja ekonomiczna obejmuje właściwie prawie cały kompleks zagadnień, stanowiących przedmiot zainteresowań geografii ekonomicznej. Stąd też właściwe ustalenie podstaw teoretycznych regionalizacji ekonomicznej stanowi istotny rozwój teoretycznej bazy dla rozwoju geografii ekonomicznej w całości. Fakt ten na-

kłada na geografów obowiązek szczególnego zainteresowania problematyką regionalizacji ekonomicznej.

Zagadnienia omówione w niniejszym opracowaniu należą w naszym przekonaniu do najbardziej istotnych w teorii regionalizacji ekonomicznej, toteż wymagają dalszej teoretycznej i empirycznej konkretyzacji. Oprócz potrzeby głębszego opracowania wielu problemów nakreślonych tutaj bardzo ogólnie, istnieje potrzeba objęcia badaniami również tej problematyki, która nie mogła być w ramach niniejszej pracy uwzględniona. Dotyczy to zwłaszcza obszernego kręgu zagadnień z dziedziny metodyki regionalizacji ekonomicznej, które w literaturze przedmiotu należą do najsłabiej opracowanych.

LITERATURA

- [1] Alexander J. W., 1954, The Basic — Nonbasic Concept of Urban Economic Functions. *Econ. Geogr.*, 30, s. 246—261.
- [2] Alexandersson G., 1956, The industrial structure of American Cities. Stockholm.
- [3] Aleksandrow J. G., 1921, Ekonomiczieskoje rajonirowanije Rossii. Moskwa.
- [4] Aleksandrow J. G., 1923, Rajonirowanije i jego znaczenije dla rekonstrukcji narodnego chozajstwa RSFSR. *Biul. Gospł.*, wyp. 1.
- [5] Aleksandrow J. G., 1923, Ekonomiczieskoje rajonirowanije SSSR. *Biul. Gospł.*, wyp. 3—4.
- [6] Aleksandrow J. G., 1924, Raboty po rajonirowaniju. *Kratkij otczet Gospłana (1921—1923)*. Moskwa.
- [7] Aleksandrow J. G., 1924, Osnowy chozajstwiennoego rajonirowanija SSSR. Moskwa—Leningrad.
- [8] Aleksandrow J. G., 1928, Proizwodstwiennoje rajonirowanije i jego metodologija. *Płan. Choz.*, Moskwa 1928, n 4—5.
- [9] Ałajew E. B. 1965, Effektiwnost' kompleksnogo razwitija ekonomiczieskogo rajona. Moskwa.
- [10] Ałampijew P. M., 1956, Ob osnovych woprosach gienieralnogo ekonomiczieskogo rajonirowanija Sowjetskogo Sojuza, *Izw. AN SSSR — Ser. Geogr.*, 2, s. 83—94.
- [11] Ałampijew P. M., 1959, Ekonomiczieskoje rajonirowanije SSSR, Moskwa.
- [12] Ałampijew P. M., 1959, O tiendencjach w razwitii krupnych ekonomiko-geograficzieskich rajonow, *Izw. AN SSSR — Ser. Geogr.*, 3, s. 55—61.
- [13] Ałampijew P. M., 1960, Obiektiwnaja osnowa ekonomiczieskogo rajonirowanija i jego perspektiwnost', w: *Woprosy razmieszczienija proizvodstwa i ekonomiczieskoje rajonirowanije*, Moskwa s. 239—253.
- [14] Ałampijew P. M., 1961, Ekonomiko-geograficzieskije issledowanija po ekonomiczieskomu rajonirowaniju w SSSR, w: *Problems of Economic Region*, Warszawa, *Prace Geogr. IG PAN* nr 27, s. 115—127.
- [15] Ałampijew P. M., 1962, Wzaimootnoszenije miezdu obszczim ekonomiczieskim rajonirowanijem i sielskochozajstwiennym rajonirowanijem w SSSR, w: *Woprosy razmieszczienija i specjalizacji sielskiego chozajstwa SSSR*, Moskwa, s. 136—145.
- [16] Ałampijew P. M., 1962, Obiektiwnaja osnowa ekonomiczieskogo rajonirowanija, w: *Teorieticzieskije woprosy ekonomiczieskogo rajonirowanija*. *Inst. Geogr. AN SSSR*, Moskwa.
- [17] Ałampijew P. M., 1963, Ekonomiczieskoje rajonirowanije SSSR — *Kniga 2*. Moskwa.
- [18] Ałampijew P. M., 1964, Practical Application of the Work on Economic Regionalisation in the USSR, *Geogr. Polon.* 4, s. 173—180.

- [19] Ałałampijew P. M., 1964, Krupnyje ekonomiczieskije rajony SSSR i principy ich wydielenija, w: Geograficzieskije problemy krupnych rajonow SSSR, Moskwa, s. 37—50.
- [20] Ałałampijew P. M., 1964, Woprosy ekonomiczieskogo rajonirowanija w so-cjalisticzieskich stranach, w: Sowriemiennyje problemy geografii, Moskwa, s. 72—76.
- [21] Anuczyn W. A., 1960, Teorieticzieskije problemy geografii. Moskwa.
- [22] Barański N. N., 1928, Ekonomiczieskaja geografija SSSR — obzor po oblastiam Gospłana. Moskwa.
- [23] Barański N. N., 1954, Oczerki po szkolnoj mietodikie ekonomiczieskioj geografii. Moskwa.
- [24] Barański N. N., 1956, Ekonomiczieskaja geografija. Ekonomiczieskaja kartografija. Moskwa.
- [25] Berezowski S., 1959, Problem podziału Polski na regiony gospodarcze. Gosp. plan, nr 3.
- [26] Berezowski S., 1960, Jeszcze w sprawie regionalizacji gospodarczej. Gosp. plan. nr 5.
- [27] Berezowski S., 1964, Wstęp do regionalizacji gospodarczej, Warszawa.
- [28] Berry J. L., Garrison W. L., 1958, The Functional Bases of the Central-Place Hierarchy, *Econ. Geogr.* 34, s. 145—154.
- [29] Berry B. J. L., 1961, A Method for Deviving Multi-Factor Uniform Regions. *Przegl. Geogr.* 33, s. 203—281.
- [30] Biedrincew K. N., 1957, Woprosy issledowanija rajonnych komplek-snych ekonomiczieskich problem. Taszkient.
- [31] Biełousow I. I., 1964, Ekonomiczieskoje rajonirowanije kak mietod pers-pektiwnogo planirowanija proizvodstwa i transporta. *Wopr. Geogr.* 65, s. 14—37.
- [32] Biełousow I. I., Nikolski I. W., 1964, Transport i formirowanije ekonomiczieskich rajonow, w: Sowriemiennyje problemy geografii, Moskwa, s. 85—89.
- [33] Blažek M., 1962, Economic regionalization in Czechoslovakia. *Dokum. geogr.*, z. 1, s. 39—44.
- [34] Bobrowski Cz., 1965, Planowanie gospodarcze — problemy podstawowe. Warszawa.
- [35] Bogorad D. I., 1965, Konstruktiwnaja geografija rajona. Moskwa.
- [36] Bogue D. J., Beale C. L., 1961, Economic Areas of the United States. The Free Press of Glencoe, Inc.
- [37] Borkacki S., 1966, Problemy kooperacji w przemyśle. Kraków.
- [38] Boudeville J. R., 1961, Les espaces economiques. Paris.
- [39] Boustedt O., 1957, Ranz H., Regionale Struktur und Wirtschaftsforschung — Aufgaben und Methoden. Bremen — Horn.
- [40] Cezak J., 1929, Geografia gospodarcza ze statystyką życia współczesnego, wyd. III. Warszawa
- [41] Carroll W., 1946, Die Wirtschaftslandschaft und ihre kartographische Darstellung. *Geogr. Helv.* 1, s. 247—279.
- [42] Chojnicki Z., 1961, Analiza przepływów towarowych w Polsce w układzie międzywojewódzkim. *Kom. Przestrz. Zagosp. Kraju PAN — Studia*, t. I, Warszawa.
- [43] Cholley A., 1951, La Géographie (Guide de l'Étudiant). Presses Univ. de France. Paris, s. 30—57.
- [44] Christaller W., 1933, Die zentralen Orte in Süddeutschland. Jena; cyt. według tłum. pols.: Ośrodki centralne w Południowych Niemczech. *Przegl. zagr. lit. geogr.*, z. 1, Warszawa 1963, s. 1—72.

- [45] Czertow L. G., 1964, Osnownyje problemy ispolzowanija prirodných resursow Siewiero-Zapada. Leningrad.
- [46] Czetyrkin W. M., 1924, K woprosu o swiazi mieźdu miestnymi i centralnymi planowymi organami Sojuza SSR. Plan. Choz. Moskwa, nr 4—5.
- [47] Czetyrkin W. M., 1957, O rajonooobrazujuszczich priznakach w sowiet-skom ekonomiczieskom rajonirowanii. Wopr. Geogr., 41.
- [48] Czetyrkin W. M., 1957, W. Lenin ob osnownych woprosach tieorii ekonomiczieskiego rajonirowanija. Wiestn. Leningr. Gos. Uniw., nr 18.
- [49] Czetyrkin W. M., 1958, Ekonomiczieskoje rajonirowanije, kak forma organizacii krupnogo socialisticzieskiego proizwodstwa. Wiestn. Leningr. Gos. Uniw., 1958, nr 12.
- [50] Czetyrkin W. M., 1960, Rajonno-kompleksnyje problemy i ekonomiczieskoje rajonirowanije. Wiestn. Leningr. Gos. Uniw., 1960, nr 12, wyp. 2.
- [51] Czyżewski J., 1930, Regiony drzewno-gospodarcze Polski, w: Pamiętnik Zjazdu Stow. Etnogr. i Geogr. Belgrad.
- [52] Dawidowicz W. G., 1960, Rassielenije w promyszliennych uzłach. Moskwa.
- [53] Dickinson R. E., 1945, The Regions of Germany. London
- [54] Dickinson R. E., 1947, City, Region and Regionalism. London.
- [55] Dickinson R. E., 1948, The Scope and Status of Urban Geography. Land Econ., s. 221—238.
- [56] Dziewoński K., 1948, Zasady przestrzennego kształtowania inwestycji podstawowych. Warszawa.
- [57] Dziewoński K., 1949, Zagadnienie zespołu produkcyjnego w teorii lokalizacji i praktyce planowania. Ekonomista 3, s. 109—123.
- [58] Dziewoński K., 1954, Planowanie przestrzenne a podnoszenie regionów zapóźnionych. Gosp. plan, nr 1.
- [59] Dziewoński K., 1957, Niektóre problemy badania regionów gospodarczych w Polsce. Przegl. geogr. 29, s. 719—739.
- [60] Dziewoński K., 1960, Problem of Regional Structure of Poland. Przegl. geogr. 32, Suppl., s. 115—125.
- [61] Dziewoński K., 1961, Economic Region in Economic Geography and Long-Range Planning, w: Problems of Economic Region, Prace IG PAN nr 27, Warszawa.
- [62] Dziewoński K., 1961, Elementy teorii regionu ekonomicznego. Przegl. geogr., 33, s. 533—613.
- [63] Dziewoński K., Leszczycki S., Wróbel A., 1962, Programme of Work for the commission on Methods of Economic Regionalization. Dokum. geogr., z. 1, s. 12—27.
- [64] Dziewoński K., Leszczycki S., Otremba E., Wróbel A., 1964, Review of Concepts and Theories of Economic Regionalization. Geogr. Polon. 4, s. 11—23.
- [65] Dziewoński K., Wróbel A., 1964, Regional Structure and Economic Regions of Poland. Geogr. Polon., 4, s. 47—58.
- [66] Ekonomiczieskoje rajonirowanije Rossii, 1921, Materiały podkomisji po rajonirowaniju pri Obszczieplanowej Komisji STO. Moskwa.
- [67] Ekonomiczieskoje rajonirowanije Rossii. 1926. Red. K. D. Jegorow. Moskwa.
- [68] Engels F., 1956, Anty-Dühring. Warszawa.
- [69] Ernst J., 1932, Regiony geograficzno-rolnicze Polski. Czas. geogr., t. 10.
- [70] Fajferek A., 1964, Region ekonomiczny — obiektywnie istniejąca kategoria geograficzno-ekonomiczna. Gosp. plan. nr 3.
- [71] Fawcett C. B., 1919, The Provinces of England. London.

- [72] Fejgin J., 1954, *Razmieszczeniejze proizwodstwa pri kapitalizmie i socjalizmie*. Moskwa.
- [73] Florence P. S., 1965, *Brytyjski i amerykański system przemysłowy*. Warszawa.
- [74] Fortunatow A., 1896, *K woprosu o sielskochozajstwiennych rajonach w Rossii*. Trudy Wolnogo Ekon. Obszcz., S.-Petersburg, nr 3.
- [75] Harris Ch. D., 1943, *A Functional Classification of Cities in the United States*. Geogr. Rev. 33, s. 86—99.
- [76] Harris Ch. D., 1963, *Mietody issledowanij w oblasti ekonomiczieskiego rajonirowanija*. Izw. AN SSSR — Ser. Gieogr., 1963, 4, s. 128—136.
- [77] Harris Ch. D., and Ullman E. L., 1945, *The Nature of Cities*. Ann. Amer. Acad. of Polit. and Soc. Sci., v. 242, s. 7—17.
- [78] Hartshorne R., 1946, *The Nature of Geography*. Washington.
- [79] Hartshorne R., 1959, *Perspective on the Nature of Geography*. Chicago.
- [80] Hartshorne R., 1961, *Istota geografii. Podsumowanie wniosków*. Przegł. geogr. 33, s. 585—591.
- [81] Hettner A., 1927, *Die Geographie — ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. Breslau.
- [82] Hoff T., 1963, *Niektóre zagadnienia teoretyczne i praktyczne regionalizacji gospodarzej w Polsce*. Gosp. plan. nr 2.
- [83] Hoover E. M., 1962, *Lokalizacja działalności gospodarzej*. Warszawa.
- [84] Isard W., Kavesh R., 1954, *Economic Structural Interrelations of Metropolitan Regions*. Amer. Journ. Soc., 60, s. 152—162.
- [85] Isard W., 1960, *Methods of Regional Analysis: an Introduction to Regional Science*. New York.
- [86] Jacob G., 1962, *Methods of Economic Regionalization in Use in the German Democratic Republic*. Dokum. geogr. 1962, z. 4, s. 53—58.
- [87] Jacuński W. K., 1953, *Woprosy ekonomiczieskiego rajonirowanija w trudach W. I. Lenina*. Wopr. Gieogr. 31.
- [88] Jahn A., 1964, *Stan geografii w Polsce*. Przegł. geogr. 36 (1964), z. 2.
- [89] James P. E., 1952, *Toward a Futher Understanding of the Regional Concept*. Ann. Assoc. Amer. Geogr., t. 42, s. 195—222.
- [90] James P. E., 1954, *The Field of Geography, w: American Geography — Inventory and Prospect*. Syracuse.
- [91] Janicki W. F., 1962, *Kompleksnost: w razwitii ekonomiczieskiego rajona socjalisticzieskich stran, w: Teoreticzieskije woprosy ekonomiczieskiego rajonirowanija*. Moskwa 1962.
- [92] Jensen M. (red.), 1952, *Regionalism in America*. Medison 1952.
- [93] Jugaj G. A., 1962, *Probiema celostnosti organizma*. Moskwa 1962.
- [94] Kabo R. M., 1956, *Obiektiwnyje swiazi miezdu razwitijem narodnego chozajstwa, razmieszczenijem otraslej proizwodstwa i formirowanijem rajonow*. Izw. Wsiesojuz. Gieogr. Obsz., 88, wyp. 1, s. 65—73.
- [95] Kałasznikowa T. M., 1961, *Ob opriedielenii ekonomiczieskiego rajona kapitalisticzieskich stran*. Geogr. i Choziajs., 11, s. 12—15.
- [96] Kołotijewskij A. M., 1960, *Sistiema geograficzieskich nauk i miesto w niej lądshaftowiedienija i ekonomiko-geograficzieskiego rajonirowanija*. Ucz. Zap. Latw. Uniwer. 37, s. 81—92.
- [97] Mc Kenzie R. O., 1933, *The Metropolitan Community*. New York 1933.
- [98] *K itogram diskussji po woprosam ekonomiczieskiego rajonirowanija stran narodnoj diemokratii*. 1959. Izw., AN SSSR — Ser. Gieogr., 1, s. 129—132.
- [99] Knipowicz B. N., 1923, *K mietodologii rajonirowanija*. Narkomziem. Trudy Otdieła Sielskochozajstwiennoj Ekonomii i Statistiki, t. II, wyp. 1, Moskwa.

- [100] Knipowicz B. N., 1925, Sielsko-chozajstwiennoje rajonirowanije. Moskwa.
- [101] Kolpiński J., 1964, Gałęziowo-przestrzenna optymalizacja rozmieszczenia sił wytwórczych w planowaniu perspektywicznym. Biul. Kom. Przestrz. Zagosp. Kraj, z. 34, Warszawa.
- [102] Kołosowski N. N., 1958, Osnowy ekonomicznego rajonirowanija. Moskwa 1958.
- [103] Kołosowski N. N., 1957, Rajon w sowieckiej ekonomicznej geografii. Wopr. Geogr. 27 (1957), s. 46—61.
- [104] Kołosowski N. N. 1959, Woprosy ekonomicznego rajonirowanija. Woprosy Geogr., t. 47, 1959.
- [105] Kołdomasow J. I., 1963, Ekonomiczskie swiazki w narodnym chozajstwie SSSR, Moskwa.
- [106] Konstantinow O. A., 1959, Ekonomiko-geograficzeskie issledowanija po ekonomicznemu rajonirowaniju w SSSR. Izw. Wsiesojuz. Geogr. Obszcz., 91, wyp. 6, s. 510—524.
- [107] Konstantinow O. A., 1961, Woprosy ekonomicznego rajonirowanija na wtorej naucznej konferencji po ekonomicznej geografii w Czechosłowacji. Materiały po ekonomicznej geografii zarubieżnych stran, wyp. 1, Leningrad, s. 70—84.
- [108] Kowaliew S. A., 1963, Sielskoje rassieleniye. Moskwa 1963.
- [109] Kromke C., Rousick L., 1961, Konzentration, Spezialisierung, Kooperation, Kombination in der Industrie der DDR. Berlin.
- [110] Krzyżanowski G. M., 1921, Chozajstwiennyje problemy RSFSR i raboty Gosudarstwiennoj, Obszczieplanowoj Komissii (Gospłana), wyp. 1, Moskwa.
- [111] Krzyżanowski G. M., 1926, Piat' liet borby za plan. Plan. Choz. Moskwa, nr 3.
- [112] Krzyżanowski G. M., 1957, Izbrannoje. Moskwa.
- [113] Krzyżanowski W., 1958, Zagadnienie granicy i delimitacji regionów. Myśl gospod. nr 4.
- [114] Krzyżanowski W., 1966, Problemy gospodarki przestrzennej. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- [115] Kukliński A., 1965, Kryteria porównawczej oceny poziomu ekonomicznego regionów. Biul. Kom. Przestrz. Zagosp. Kraju, z. 35, Warszawa.
- [116] Kuzniecowa A. D., 1964, Razwitiye proizwodstwiennoj i nieproizwodstwiennoj sfier w SSSR. Moskwa.
- [117] Kwiatkowski E., 1948, Powiązanie funkcjonalne w polityce gospodarczego planowania na wybrzeżu. Gdańsk—Bydgoszcz—Szczecin.
- [118] Lange O., 1961, Ekonomia polityczna, t. I, Zagadnienia ogólne. Warszawa.
- [119] Lange O., 1962, Całość i rozwój w świetle cybernetyki. Warszawa.
- [120] Lange O., 1965, Człowiek i technika w produkcji. Warszawa.
- [121] Lange O., 1961, Teoria reprodukcji i akumulacji. Warszawa.
- [122] Lenin W. I., Rozwój kapitalizmu w Rosji. Dzieła, t. III.
- [123] Lenin W. I., Materializm i empiriokrytycyzm. Dzieła, t. XIV.
- [124] Leszczycki S., 1938, Region Podhala. Podstawy geograficzno-gospodarcze planu regionalnego. Prace IG UJ, z. 20. Kraków.
- [125] Leszczycki S., 1960, K woprosu ob ekonomicznym rajonirowanii. Izw. Wsiesojuz. Geogr. Obszcz., nr 4.
- [126] Leszczycki S., 1964, The Tasks of Economic Regionalization. Geogr. Polon. 4, s. 25—35.
- [127] Leszczycki S., 1965, Zadania regionalizacji ekonomicznej. Przegl. geogr. 37, s. 273—293.

- [128] Lissowski W., 1962, Wskaźniki programowania rozwoju i rozmieszczenia przemysłu. Biul. Kom. Przestrz. Zagosp. Kraju, z. 2 (11). Warszawa.
- [129] Lissowski W., 1965, W sprawie społecznego dochodu regionu ekonomicznego, w: Teoretyczne problemy rozmieszczenia sił wytwórczych. Warszawa.
- [130] Lissowski W., 1965, Wpływ układu działowo-gałęziowego na układ regionalny planu perspektywicznego. Biul. Kom. Przestrz. Zagosp. Kraju, z. 34, Warszawa.
- [131] Lösch A., 1940, Die raumliche Ordnung der Wirtschaft. Jena cyt. wg wyd. pols.: Gospodarka przestrzenna — teoria i lokalizacja. Warszawa 1961.
- [132] Łaski K., 1965, Zarys teorii reprodukcji socjalistycznej. Warszawa.
- [133] Madej T., 1965, Efektywność specjalizacji i kooperacji przedsiębiorstw przemysłowych. Warszawa.
- [134] Malisz B., 1962, Problematyka i metoda badań optymalnego rozmieszczenia ludności. Biul. Kom. Przestrz. Zagosp. Kraju, z. 4 (13), Warszawa.
- [135] Malisz B., 1963, Ekonomika kształtowania miast. Kom. Przestrz. Zagosp. Kraju. Studia, t. 4, Warszawa.
- [136] Malisz B., 1952, Lokalizacja przemysłu. Warszawa.
- [137] Marinow Ch., 1963, Osnowni wprosi na geografskoto razpriedielnije na proizvodstwoto i ikonomiczieskoto rajonirowanie. Warna.
- [138] Markos G., 1956, Teoretyczne podstawy geograficznego podziału pracy i regionalizacji gospodarki narodowej oraz ich praktyczne znaczenie. Przegl. zagr. literat. geogr. 1, s. 40—71.
- [139] Marks K., Engels F. — Feuerbach. 1949, Przeciwność poglądów materialistycznego i idealistycznego, w: Wybrane pisma filozoficzne 1844—1846. Warszawa.
- [140] Marks K., 1950—1955, Kapitał, t. 1, 1950, t. 2, 1955. Warszawa.
- [141] Marks K., 1959, Teorie wartości dodatkowej. Warszawa.
- [142] Marks K., 1955, Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej. Warszawa.
- [143] Marks K., Engels F., 1949, Dzieła wybrane. Warszawa.
- [144] Matiejew J. G., 1965, Międzynarodowe socjalistyczne rozdzielanie truda i narodnochozajstwienne planirowanije. Moskwa.
- [145] Mayer H. M., 1951, Geography and Urbanism, Scient. Month., p. 1—12.
- [146] Mayer H. M., 1954, Urban Geography, w: American Geography — Inventory and Prospect. Syracuse. Cyt. według tłum. pols. Przegl. zagr. lit. geogr., nr 1, s. 111—148.
- [147] Mileska M. J., 1963, Regiony turystyczne Polski. Warszawa.
- [148] Methods of Economic Regionalization. 1964. Geogr. Polon. 4, 1964.
- [149] Mrzygłód T., 1958, Planowanie regionalne. Warszawa.
- [150] Neef E., 1950, Das Problem der Zentralen Orte, Peterm. Geogr. Mitt. 1, cyt. według tłum. pols.: Zagadnienie ośrodków centralnych. Przegl. zagr. lit. geogr., z. 1, 1963, s. 73—99.
- [151] Niemczynow W. S., 1964, Modeli narodnochozajstwiennoje planirowanija. Wopr. Ekon., nr 7.
- [152] Niemczynow W. S., 1961, Naukowe problemy rozmieszczenia sił wytwórczych. Biul. Kom. Przestrz. Zagosp. Kraju, z. 6/8, s. 47—64.
- [153] Niemczynow W. S., 1961, Teoreticzeskije woprosy racjonalnoje rozmieszczenija proizvoditielnych sił. Wopr. Ekon., nr 6, 1961.
- [153a] Niemczynow W. S., 1962, Ekonomiko-matematiczeskije modeli i metody. Moskwa.
- [154] Odum H. W., Moore H. E., 1938, American Regionalism, A Cultural — Historical Approach to National Integration. New York.

- [155] Ormicki W., 1930, O strefy gospodarcze województwa krakowskiego. Ziemia, nr 2.
- [156] Ormicki W., 1932, Badania strefy wpływu w geografii miast. Wiadomości geogr., nr 6—7.
- [157] Ormicki W., 1934, Regionalizm gospodarczy w Polsce. Ruch regionalistyczny w Europie. Warszawa.
- [158] Osobiennosti i faktory razmieszczeniya otraslej narodnogo chozajstwa SSSR. 1960, Praca zbiorowa. Moskwa.
- [159] Oyrzanowski W., 1957, O wielkości, kompleksowości i specjalizacji regionu. Myśl gospod., nr 8.
- [160] Peretiatkowicz R., 1962, Systemy rejonizacji masy towarowej. Warszawa.
- [161] Piatiletnij plan narodnochozajstwiennogo stroitelstwa SSSR. 1929, t. 3, Razonnyj razriez plana. Moskwa.
- [162] Philbrick A. K., 1957, Principles of Areal Functional Organization in Regional Human Geography. Econ. Geogr. 33, 4, s. 299—336.
- [163] Piekałkiewicz J., Rutkowski S., 1927, Okręgi gospodarcze Polski. Kwart. statyst., t. 4, z. 3.
- [164] Platt R. S., 1935, Field Approach to Regions. Ann. Assoc. Amer. Geogr. 25.
- [165] Plan GOELRO, 1955, II wydanie. Moskwa.
- [166] Pokszyszewski W. W., 1960, Niektóre wprost pytania metodologii ekonomicznego rajonowania. Problemy rozmieszczenia i organizacji sił w okresie rozkwitu socjalizmu. Moskwa, s. 277—285.
- [167] Pokszyszewski W. W., 1962, Znaczenie geografii nasilenia dla ekonomicznego rajonowania. Izw. AN SSSR — Ser. Geogr., nr 2, s. 116—125.
- [168] Pokszyszewski W. W., 1961, Typy miejskich i wiejskich osiedli SSSR i teorii „miast — centralnych miast”, w: XIX Międzynarodowy geograficzny kongres w Sztokholmie. Moskwa, s. 240—244.
- [169] Pokszyszewski W. W., 1962, Nasilnyje punkty — miejskie centra i problemy ich powstania. Wopr. Geogr., 56, s. 30—53.
- [170] Pokszyszewski W. W., 1964, Uzasadnienie pytań perspektywnego rozmieszczenia i organizacji, w: Geograficzne problemy dużych rajonów SSSR. Moskwa.
- [171] Porwit K., 1965, Rachunek regionalny w ogólnym systemie planowania. Biul. Kom. Przestrz. Zagosp. Kraju, z. 34. Warszawa.
- [172] Probst A., 1965, Lokalizacja przemysłu socjalistycznego. Szkice teoretyczne. Warszawa.
- [173] Probst A. J., 1965, Effektivnost' territorialnoj organizacii proizvodstwa. Moskwa.
- [174] Rajkiewicz A., 1961, Dynamika i struktura zatrudnienia w Polsce w latach 1950—1960. Warszawa.
- [175] Rocznik Statystyczny 1964. GUS. Warszawa.
- [176] Rozenfeld S., 1961, Wprost pytania oceny uśrednienia specjalizacji rajonów. Wopr. Ekon. nr 5, s. 120—125.
- [177] Roterus V., Calef W., 1955, Notes on the Basic-Nonbasic Employment Ratio. Econ. Geogr., 31, s. 17—20.
- [178] Rybalkin W. J., 1963, Międzynarodowe rozdzielanie pracy. Moskwa.
- [179] Rychłowski B., 1958, O ekonomicznym rajonowaniu straż narodnej demokracji. Izw. AN SSSR — Ser. Geogr., 1958, nr 1.
- [180] Rychłowski B., 1959, Ekonomiczne rajonowanie Polskiej Narodnej Rzespubliki. Leningrad.
- [181] Rychłowski B., 1960, Podział Polski na regiony ekonomiczne. Gosp. Plan, 1960, nr 1.

- [182] Rychłowski B., 1961, Regionalne podziały ekonomiczne w Związku Radzieckim. *Przegl. geogr.* 33.
- [183] Rychłowski B., 1963, Zagadnienia metodologiczne ekonomicznej regionalizacji Polski. Warszawa, mpis w KPZK PAN.
- [184] Rychłowski B., 1964, O koncepcji „odnorodnych” i „uzłowych” rajonów. *Izw. AN SSSR — Ser. Geogr.* nr 3.
- [185] Rychłowski B., 1965, Typy i rodzaje regionalizacji ekonomicznej. *Przegl. geogr.* 37.
- [186] Rychłowski B., 1967, Struktura regionu ekonomicznego. *Przegl. geogr.* 39.
- [187] Sauszkin J. G., Kałasznikowa T. M., Lebiediewa W. P., 1958, Ekonomiczieskoje rajonowanie, kak mietod issliedowanija choziajstwiennych jawlienij. *Naucz. Dokłady Wyssz. Szkoły, Gieoł.-gieogr. nauki*, nr 1, s. 101—113.
- [188] Sauszkin J. G., 1960, Niekotoryjne mietodologiczieskije problemy rajonowania, w: *Filosofs. wopr. jestiestwoznania*, t. 3, *Gieoł.-gieogr. nauki*, Moskwa, s. 389—402.
- [189] Sauszkin J. G., 1960, Wstęp do geografii ekonomicznej. Warszawa.
- [190] Sauszkin J. G., 1960, O postrojenii ekonomiczieskich modelej rajonnych i lokalnych territorialno-proizwodstwiennych kompleksow, *Wiestn. Mosk. Uniw. Gieogr.*, 1960, nr 6, s. 3—9.
- [191] Sauszkin J. G., 1960, Lekcji po ekonomiczieskomu rajonowaniu SSSR (Stienogr.), Moskwa 1960.
- [192] Sauszkin J. G., 1961, Ob obiektywnosti i subiektywnosti ekonomiczieskiego rajonowania. *Wiestn. Mosk. Uniw. Gieogr.* 1961, nr 2, s. 56—61.
- [193] Sauszkin J. G., 1961, Tierritorialnaja organizacja proizwoditielnych sił kommunisticzieskiego obszcziestwa — gławnaja zadacza sowietskich gieografow. *Wiestn. Mosk. Uniw., Gieogr.* nr 6, s. 3—8.
- [194] Sauszkin J. G., 1964, Gieograficzieskije principy regionalnogo planirowanija, w: *Sowremiennyje problemy geografii*. Moskwa, s. 310—315.
- [195] Sauszkin J. G., 1963, Ekonomiczieskoje rajonowanie i gieografija, w: *Sowietskaja gieografija w period stroitielstwa kommunistizma*. Moskwa.
- [196] Sauszkin J. G., 1965, Sowietskaja ekonomiczieskaja gieografija, w: *Ekonomiczieskaja gieografija w SSSR*. Moskwa, s. 54—172.
- [197] Schaff A., 1959, Z zagadnień marksistowskiej teorii prawdy. Warszawa.
- [198] Secomski K., 1965, Wstęp do teorii rozmieszczenia sił wytwórczych. Warszawa.
- [199] Sidaritsch M., 1923, *Landschaftseinheiten und Lebensraume in den Ostalpen*. *Peterm. Mitt.* 69.
- [200] Siemiewski B. N., 1960, W. I. Lenin i ekonomiczieskoje rajonowanie. *Wiestn. Leningr. Gos. Uniw.* nr 12.
- [201] Siemiewski B. N., 1964, *Woprosy teorii ekonomiczieskiej geografii*. Leningrad.
- [202] Sokołow D., 1961, *Dysproporcje produkcji kapitalistycznej*. Warszawa.
- [203] Stan C., 1961, *Ekonomiczieskoje rajonowanie w Rumynskoj Narodnoj Riepublikie*, w: *Problems of Economic Region*, *Prace IG PAN* nr 27, s. 105—114.
- [204] Strida M., 1958, *Woprosy ekonomiczieskiego rajonowania w Czechoslowakii*. *Izw. AN SSSR — Ser. Geogr.*, 4, s. 115—119.
- [205] Strumilin S. G., 1947, *Mietodologia raboty (Jestiestwienno-istoriczieskoje rajonowanie SSSR)*. Moskwa.
- [206] Strumilin S. G., 1959, *Oczierki socjalisticzieskiej ekonomiki SSSR*. Moskwa.

- [207] Sulmicki P., 1962, Teoria rozwoju regionów gospodarczych. Biul. Kom. Przestrz. Zagospod. Kraju, nr 1, Warszawa 1962.
- [208] Świdorski W. I., 1962, O dialektyce elementów i struktury. Moskwa.
- [209] Tarski I., 1963, Transport jako czynnik lokalizacji produkcji. Warszawa.
- [210] Thomas M. D., 1961, Kilka uwag w sprawie rozwoju i współczesnego zastosowania metody regionalnej w Stanach Zjednoczonych. Przegł. geogr. 33, s. 251—262.
- [211] Thünen J. H., 1826, Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. Hamburg — Rostock.
- [212] Tiebout Ch. M., 1956, The Urban Economic Base Reconsidered. Land Economics, 32, s. 95—99.
- [213] Tielenko L. N., 1963, Krupnyje ekonomiczieskije rajony SSSR. Moskwa.
- [214] Torgowlia i promyslnost' Jewropejskoi Rossii po rajonom. S. Petersburg 1911.
- [215] Trudy Gosplana, 1923, Kniga II. Materiały k woprosu o rajonirowaniju. Moskwa.
- [216] Ullman E. L., Notes on Theory and Practice of Economic Regionalization in the United States. Dokum. geogr. 1962, z. 1, s. 90—97.
- [217] Ullman E. L., 1941, A Theory of Location for Cities. Amer. Journ. Soc. 46, s. 835—864.
- [218] Usenko J. T., 1965, Formy regulowania socjalistycznego międzynarodowego rozdzielenija truda. Moskwa.
- [219] Vidal de la Blache, 1913, Des caracteres distinctifs de la geographie. Ann. Géogr., 22.
- [220] Wakar W., 1929, Podział Polski na okręgi gospodarcze. Ekonomista, s. 78—107.
- [221] Whittlesey D., 1954, The Regional Concept and the Regional Method, w: American Geography. Inventory and Prospect, Syracuse.
- [222] Wietrow A. S., 1957, Woprosy teorii ekonomiczieskiego rajonirowanija. Ucz. Zap. Czkałow. Gos. Ped. Inst. — Ser. jestw.-gieog. nauk, wyp. 10, 1957, s. 3—28.
- [223] Winiarski B., 1961, Aktywizacja regionów gospodarczo nierozwiniętych. Warszawa 1961.
- [224] Winiarski B., 1966, Podstawy programowania ekonomicznego rozwoju regionów. Warszawa 1966.
- [225] Woprosy ekonomiczieskiego rajonirowanija SSSR, red. G. M. Krzyżanowski. Moskwa 1957.
- [226] Wróbel A., 1956, Kryteria i metody delimitacji regionów gospodarczych. Dokum. geogr., z. 3.
- [227] Wróbel A., 1960, Województwo warszawskie — studium ekonomicznej struktury regionalnej. Warszawa 1960. Prace IG PAN nr 24.
- [228] Wróbel A., 1960, Study of Economic Regional Structure. Przegł. geogr. 30, Suppl., s. 127—132.
- [229] Wróbel A., 1963, Region ekonomiczny — narzędzie analizy i planowania. Gosp. plan. 1963, nr 6, s. 37—43.
- [230] Wróbel A., 1965, Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii. Warszawa 1965. Prace IG PAN nr 48.
- [231] Wysocki Z., 1965, Zagadnienie taksonomii geograficznej. Przegł. geogr. 37, s. 313—339.
- [232] Wysocki Z., 1964, Niektóre problemy i metody badania obrazu regionalnego Polski w okresie 20-lecia powojennego. Czas. geogr. 35, s. 429—443.
- [233] Zajda Z., 1965, Makroekonomiczna i regionalna teoria wzrostu. W zbiorze: Teoretyczne problemy rozmieszczenia sił wytwórczych. Warszawa.

- [234] Zakonomiernosti i faktory razwitija ekonomiczieskich rajonow SSSR. Akademia Nauk SSSR. Institut Ekonomiki. Moskwa 1965.
- [235] Zakrzewski Z., 1962, Obrót towarowy w ujęciu przestrzennym. Poznań.
- [236] Zawadzki S. M., 1965, Analiza struktury przestrzennej przemysłu Polski Ludowej. Warszawa.
- [237] Zura wiecki S., 1961, Ekonomia polityczna a matematyka. Warszawa.
- [238] Żyr muński M. M., 1958, Aktualnyje woprosy ekonomiczieskiego rajonirowanija stran narodnoj diemokratii. Izw. AN SSSR — Ser. Geogr., 2.
- [239] Żyr muński M. M., 1964, Formirowanije rajonow promyszlennoj koncentracji w socjalisticzieskich i kapitalisticzieskich stranach, w: Sowriem. probl. gieogr. Moskwa, s. 90—99.
- [240] Żyr muński M. M., 1962, O formirowanii i suszcznosti otrasliewych rajonow, w: Tieoreticz. wopr. ekonom. rajonirow. Moskwa, s. 35—60.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

РЕЗЮМЕ

Понятие района является основной категорией географических наук, что обусловлено методологической спецификой географии, которая познает окружающую нас действительность прежде всего путем раскрытия и отражения территориальных структур, формирующихся на поверхности Земли. Несмотря на свое принципиальное значение, теория районирования представляет собой довольно слабо развитый участок общей теории географии. Это относится особенно к районированию общественно-экономических явлений, изучаемых экономической географией. Настоящая работа является попыткой синтетического рассмотрения основных теоретических проблем экономического районирования, осуществленного на основе достижений марксистской литературы.

Рассмотрение основ определенной теории экономического районирования создает необходимость критического анализа других способов понимания вопроса. Этой проблематике посвящена первая глава работы. Конечно, в рамках сравнительно короткой диссертации невозможно осуществить исчерпывающий и исторически-последовательный обзор всех существующих теорий экономического районирования. Поэтому здесь рассмотрены только такие теории и концепции районирования, которые имеют самое значительное актуальное значение, которые наиболее жизненны и которые одновременно оказывают самое большое влияние на формирования взглядов в международном масштабе.

*
* *

Основой всякого районирования должны быть факты и процессы объективной действительности, а исходной точкой оценки каждого регионального деления должно быть его соответствие с действительностью. Однако это не означает, что каждое районирование, которое базируется на фактах, можно считать научно-обоснованным; даже наиболее точное и правдивое отражение малозначительных черт не дает еще существенного познания. Отсюда, условием правильности районирования является прежде всего рассмотрение предмета в его объективно существенных свойствах, т.е. такой подход, который позволяет понять свойства явлений в той иерархии и том соподчинении, в которых они выступают в нем самом.

Основной сферой человеческой деятельности является материальное производство. Производство всегда неразрывно связано с определенными участками территории, которые называются местами производства. Между отдельными местами производства или их группировками существует разделение труда, которое называется территориальным (или географическим) разделением труда. Для территориального разделения труда характерны обе свойственные каждому разделению труда черты, т.е. специализация и кооперирование. Однако, в то же время, это

разделение обладает особой спецификой, обусловленной прежде всего особым характером его субъекта. Участниками территориального разделения труда никогда не выступают отдельные физические личности, а определенные производственно-территориальные коллективы людей, что и обуславливает качественное своеобразие этого разделения труда.

Каждое место производства (материального и нематериального), рассматриваемое в системе территориального разделения труда, должно анализироваться с учетом всех связей и взаимодействия с другими местами производства. Взаимобусловленные и внутренне связанные группировки мест производства, отличающиеся характером выполняемых производственных функций, образуют относительно обособленные территориально-производственные целостности, называемые районами производства.

Районирование производства является отражением территориальной структуры всего производства в целом. Наряду с комплексными районами производства существуют районы отраслевые. Они возникают как результат общественного разделения труда и обусловленного им процесса обособления отраслей производства. Конкретное содержание этого типа районов образуют определенные группировки мест производства какой-нибудь одной отрасли производства. Подобно комплексным районам производства, они охватывают определенную часть явлений действительности, отражают некоторые внутренние связи, выступающие между отдельными элементами производства и, таким образом, являются реальным свойством действительности, т.е. обладают объективным характером.

В предложенной работе рассмотрено также проблемы районирования обмена. Районирование этого элемента общественного производства отражает движение материальных ценностей, их перемещение между разными местами производства и потребления. Сущностью этого районирования, является определение существующих пространственных связей между поставщиками и потребителями (районы сбыта) или наоборот — между потребителями и поставщиками (районы снабжения) определенных материальных ценностей. Разные формы обмена создают обычно столь разнообразные и взаимно перекрещивающиеся зоны, что попытки уложить их в рамки каких-то единых интегральных районов обречены на неудачу.

Специфическое место транспорта в процессе общественного воспроизводства находит, по мнению автора, свое отражение в равно специфическом характере районов, формирующихся в рамках этой отрасли. Находясь в соприкосновении двух сфер хозяйственной деятельности — производства и циркуляции — транспорт в своем территориальном выражении образует районы, которые обладают в равной мере характерными свойствами районов производства, так и районов сферы циркуляции. Первые из этих свойств образуют средства транспорта, т.е. транспортная сеть с соответствующим техническим оборудованием, вторые — связаны с реальным движением грузов на определенной территории.

Наиболее сложной и, одновременно, самой важной познавательной проблемой экономической географии является проблема интегрального экономического районирования. Важность этой проблемы вытекает из самого предмета экономической географии, которая своими исследованиями охватывает всю совокупность хозяйственной жизни в ее территориальной дифференциации. Интегральные экономические районы, являющиеся районами наиболее сложного типа, именно и должны — в виде определенной системы — быть синтезом территориальной структуры всей хозяйственной жизни исследуемой территории.

Комплексный в своем стремлении характер интегрального экономического районирования требует, чтобы охватить анализом все основные факты и взаимозависимости хозяйственной жизни в их территориальной организации. Однако, существующая практика районирования показывает, что отдельные моменты хозяйственного процесса — производство, обмен, потребление — в их региональном выражении дают

системы часто совсем отличительные друг от друга, что не позволяет на какое-либо их объединение. Одновременно известно, что субординирующую, интегрирующую роль во всем этом процессе играет производство, характер которого определяет важнейшие хозяйственные функции отдельных территории и их экономические связи с соседними территориями. Именно поэтому этот элемент общественного воспроизводства в его территориальном выражении должен стать главной основой интегрального экономического районирования.

Интегральные экономические районы представляют собой определенные хозяйственно-территориальные единства, выполняющие определенные функции в рамках более крупной хозяйственной системы. Основная функция района находит свое выражение прежде всего в его производственной специализации. Однако, основой качественной обособленности района является не только определенная производственная специализация; она обусловлена также взаимозависимостью всех элементов и частей каждого района, что проявляется в их взаимодействии при выполнении основных функций, общих для всего района в целом. Таким образом, каждый экономический район является хозяйственным организмом, которого характеризует как отчетливо проявляющаяся внешняя относительная обособленность, так и сильно развитая внутренняя связь.

* * *

Территориальное разделение труда, прикрепляющее производство определенных материальных ценностей и услуг к определенным местам и территориям, вызывает их специализацию и кооперирование в рамках определенной хозяйственной системы. Эти системы имеют историческо-динамический характер и изменяются вместе с развитием производительных сил. На нынешнем этапе развития территориальное разделение труда развивается с учетом государственных границ. Государство является основным узлом как международной так и внутригосударственной систем разделения труда, а каждая государственная граница, в экономическом смысле, является значительно более острой чем любая другая экономическая граница.

Каждое суверенное государство представляет собой определенный хозяйственный организм со своей собственной системой территориального разделения труда и соответствующей системой экономических районов. Эта система в каждом конкретном случае является иной как в смысле количества образующих ее районов и их размеров, так и в смысле интенсивности внутренних связей, формирующих ее как целое. Во всех однако случаях она имеет одну общую черту, а именно отличается многоступенчатостью. Она проявляется в том, что районы более высокой ступени подразделяются на единстве более низкого ранга, районы же более низкого ранга могут быть объединены — согласно дифференциации или интеграции функции выполняемых ими в системе территориального разделения труда. Отсюда всю систему экономических районов можно расположить иерархически в ряды и ступени, образуя определенную таксономическую систему.

Многоступенчатость региональной системы имеет — по мнению автора — всеобщий характер, тогда как таксономическая система в каждом случае индивидуальная. Однако в каждом современном государстве можно говорить о наличии трех, по меньшей мере, основных рядов единиц в таксономической системе экономических районов — микрорайонах, мезорайонах и макрорайонах. Переход от каждого из этих рядов к следующему связан с качественным измерением районообразующих фактов. Кроме того, в этой части работы рассмотрено вопрос об основной и элементарной единицах таксономической системы интегральных экономических районов.

Очередная глава посвящена рассмотрению вопроса о структуре интегрального экономического района. Все отрасли хозяйственной деятельности района подразде-

лены на три основных сектора — сектор специализации называемой также районобразующим сектором, сектор комплексный (дополняющий) и сектор обслуживающий называемый иначе сектором локальным. Много места уделено анализу видового состава, тенденции размещения и роли отдельных секторов в хозяйственной жизни экономических районов различного типа.

Всю совокупность хозяйственной деятельности каждого экономического района можно, кроме того, разделить на две основные сферы: внутрирайонную и надрайонную. Сфера внутрирайонного хозяйства охватывает производство товаров и услуг предназначенных для жителей данного района; к сфере надрайонной следует причислить производства, которые непосредственно или косвенно предназначены на внешние рынки.

Структура экономического района подвергается непрерывным изменениям. Возникновение совершенно новой структуры района, как правило, никогда не обозначает уничтожения всех элементов его старой структуры, а только существенное ограничение сферы их деятельности. Преемственность, сохранение положительного содержания элементов и структуры прежнего состояния означает, что новые районные структуры обычно богаче и более развитые, чем исходные структуры. Учитывая исторический аспект развития экономических районов, можно в структуре каждого из них выделить элементы трех видов, а именно:

- а) современные элементы,
- б) консервативные элементы,
- в) перспективные элементы.

Каждый экономический район отличается не только свойственной себе внутренней структурой, но также индивидуальной внешней структурой. Внешняя структура характеризует способ связи данного районного комплекса элементов с другими комплексами, сосуществующими в данной системе экономических районов. Обе эти структуры существуют вместе, образуя определенное диалектическое единство. Внешняя структура обусловлена внутренней структурой и выражает ее внешние связи. Но, с другой стороны, внешняя структура района оказывает влияние на внутреннюю структуру, организуя ее и совершенствуя. Поэтому нужно говорить о взаимообусловленности обеих структур, а не об односторонней зависимости внешней структуры от структуры внутренней.

* * *

В каждом экономическом районе возникает некоторая особая и неповторимая по своему составу организация разнообразных отраслей хозяйственной деятельности; можно ее назвать региональным производственным объединением. Эти объединения имеют, конечно, весьма разнообразный характер. Чтобы получить наиболее выгодную систему нужно в плановом порядке, точно и последовательно, в каждом экономическом районе создать оптимальную организацию регионального производственного объединения, т.е. такую организацию, которая обеспечила бы максимальную работоспособность всей их системы при минимальных затратах труда и средств. Именно на этой основе — в трудах комиссии ГОЭЛРО и Госплана — возникла концепция экономических районов как сознательно формируемых потенциальных производственных комплексов.

Рассматривая различные способы понимания и определения производственного комплекса и комплексного развития экономических районов, автор констатирует, что производственным комплексом можно назвать только такое региональное производственное объединение, которое отличается рядом качественных черт:

— пропорциональностью развития отраслей специализации и остальных отраслей производственной деятельности района;

— взаимодействием и взаимообусловленностью основных отраслей данного регионального производственного объединения или же зависимостью всех отраслей вместе от какого-то общего фактора;

— соответствием видовой структуры производственной деятельности с местными экономическими и естественными условиями;

— эффективностью и полнотой использования всех производственных ресурсов района (т.е. ресурсов живого труда, ресурсов труда овеществленного и природных ресурсов);

— рациональным размещением производственной деятельности внутри данного района.

Необходимо подчеркнуть, что состояние наиболее эффективное с точки зрения одного района (при данном уровне развития производительных сил) может не быть таким с точки зрения всего народного хозяйства. Ибо может оказаться, что высокие экономические эффекты этого района достигаются за счет ухудшения положения в других районах или же замедления развития других районов. Этот факт подчеркивает, что в число требований, предъявляемых к производственному комплексу нужно включить также требование соответствия его структуры и уровня развития с интересами всего народного хозяйства.

Понятие производственный комплекс уже чем понятие регионального производственно объединения. Можно сказать, что каждый специализированный территориально-производственный комплекс является региональным производственным объединением, но не каждое производственное объединение является производственных комплексов. Отличие обеих категорий обуславливает целесообразность попытки классификации экономических районов с точки зрения степени развития в них производственных комплексов. Такую попытку содержит представленная работа.

Полная реализация всех преимуществ организации территориально-производственных комплексов требует определенных общественно-экономических условий. Только социалистический строй создает все необходимые предпосылки для полного комплексного развития экономических районов. В условиях господства частной собственности на средства производства рациональная территориальная организация общественного производства с полным учетом взаимозависимости всех производственных звеньев не может быть достигнута.

* *
*

Существующая в условиях социализма возможность сознательного, целенаправленного воздействия на районнообразующие процессы требует определенного подхода к задачам экономического районирования. Экономического районирования нельзя рассматривать только как заключительный вывод; его нужно рассматривать также как программу практической деятельности, связанно с внедрением рациональных форм территориальной организации общественно-экономической жизни. Эта предпосылка послужила исходным пунктом концепции перспективности экономического районирования. Рассмотрению этой концепции посвящена последняя глава диссертации.

ECONOMIC REGIONALIZATION (ESSENTIAL PROBLEMS)

SUMMARY

A region is the fundamental category of geographic sciences. This results from the methodological specific characteristics of geography which studies the reality which surrounds us in order to reveal and project the various spatial structures shaping themselves on the surface of the earth. Despite its prime importance, the theory of regionalization has been a relatively little developed section of the general theory of geography so far. There is an innumerable variety of approaches and methods of determining regions. This relates mainly to the regionalization of socio-economic phenomena which are the subject-matter of examination of economic geography. This study constitutes an attempt of a synthetic approach to the fundamental theoretical problems of economic regionalization which has been made on the basis of the achievements of marxist literature.

To analyze the foundations of the definite theory of economic regionalization it is necessary to outline clearly the attitude towards other, different concepts of approach to this problem. This problem is dealt with in the first chapter of the study. It is obvious, of course, that it is impossible to make a relatively comprehensive and systematized review of all theories of economic regionalization within the framework of a comparatively short dissertation. For this reason this paper deals only with these theories and concepts of regionalization which at present are of utmost importance, are mostly stimulating and at the same time bear the strongest impact on the formulation of viewpoints on a broad international scale.

Facts and processes occurring in the objective reality should be the foundation of all regionalization and consistency with the reality should be the starting point for the appraisal of each regional division. It does not mean, however, that each regionalization basing on facts can be regarded as consistent from the scientific point of view. Even the most careful and genuine projection of features of little importance does not give essential knowledge. Hence, the correctness of a given regionalization depends first of all on the presentation of the subject with its essential characteristics. Such a presentation makes possible to display the properties of phenomena in this hierarchy which is inherent for them.

Undertaking the examination of the spatial structure of economic activity, the human mind faces a great number of phenomena and relations. It seems that due to the great number of various elements which form the content of the system and due to the inconsistent degree of inter-connections of the elements, irrespective of their specific similarities or a lack of similarities, it is possible to study the spatial inconsistency of the elements at various degree of complexity as well as at different variety of combinations, reflecting various aspects, elements or sides of the reality under examination.

The basic sphere of human activity is material production. Production is indissolubly linked with areas which are called the production sites. Between individual production sites or their groupings there is a division of labour which is called a regional (or geographical) division of labour. The regional division of labour has its own characteristic features which are common to each division of labour namely specialization and economic co-production. At the same time this division of labour has its own specific characteristics which are conditioned first of all by the specific character of its internal structure of production. In the regional division of labour do not participate individual physical persons but definite production and regional groups. This is the very feature which determine the qualitative distinctness of this division.

All interconnections with other sites of production should be taken into account while carrying out the analysis of each site of production (material or non-material) within the system of spatial division of labour. The interdependent and interconnected groupings of production sites, distinguishing themselves by the distinctness of their production functions, constitute certain relatively isolated regional and production complexes which are called production regions.

Regionalization of production constitutes a projection of the spatial structure of production as a whole. Besides complex production regions there are specific production regions which come into being as the unavoidable result of social division of labour and the emergence of sectors and branches of production connected with the division of labour. The specific production regions are formed of interconnected production sites of sectors (sector regions) or branches (branch regions) of production. Like the complex regions of production they constitute a given complex of existing phenomena, express certain internal connections between individual elements of production. In this way they have a concrete characteristic feature or the objective character.

This study also deals with problems pertaining to the regionalization of interrelation of trade and production. The regionalization of this element of social reproduction reflects the movement of material products, their movement between the given places of production and consumption. The essence of the regionalization of trade and production is the determination of the existing spatial interconnections between suppliers and consumers (supplying regions) or conversely between consumers and suppliers of the given material goods (regions of demand). Various types of exchange usually form different mutually intercrossing zones and for this reason attempts at their systematic arrangement into a uniform framework of integral regions seem to be unreal. The supply regions and the demand regions constitute a separate category in relation to the regions of production. Despite this fact both the former and the latter belong to the category of economic regions within the framework of a superior classification of phenomena.

In the author's opinion the specific position of transportation in the process of social reproduction is reflected in the specific character of regions shaping within the framework of this branch of economy. Being at the meeting point of two spheres of economic activity — the production and circulation — in its spatial system the transportation forms regions which have both the specific features of production regions and features of regions of circulation. The former are formed by the material equipment of transportation, i.e. the transportation network together with the technical equipment and the latter are connected with the effective movement of products within the given area.

The problem of integral economic regionalization is the most complicated and most important one in the economic geography. The importance of this problem results obviously from the subject of interest of economic geography which

within the framework of its investigations covers the whole of economic activity in its regional differentiation. The integral economic regions representing a type of the most complex region should — under the form of a definite system — constitute a synthesis of the spatial structure of the whole of economic activity of the area under investigation.

The integral economic regionalization aimed at being of a complex character necessitates that all essential facts and economic interdependence within their spatial system be covered by the analysis. The to-date practice of regionalization shows, however, that individual moments of economic processes — production, exchange, consumption — systematized regionally, often gives in effect divergent systems which in practice makes it impossible to integrate them. It is known at the same time that the subordinating and integrating role within this whole system is played by production whose character has the decisive impact on the most important economic functions of individual areas and determines their economic interconnections with neighbouring areas. Hence, the element of social reproduction in its territorial aspect should be regarded as the main and real basis of the integral economic regionalization.

Integral economic regions coherent, interdependent and interconnected spatial economic systems performing definite functions within a large economic system. The basic function of a region is first of all reflected by its specialization of production. But the basis of the qualitative distinctness of the region is not only its specialization of production. It is also formed by interdependence of all specific elements and territorial areas of each region, which is strongly reflected in their cooperation at performing the basic functions which are common for the region as a whole. Thus the economic region is an economic organism which is characterized both by distinct separateness from outer regions and strongly developed internal connections.

Attaching the production of the given commodities and services to definite places and areas, the spatial division of labour calls for their specialization and cooperation within the framework of the given economic system. The economic systems have their historic and dynamic character and transform themselves together with the development of productive forces. At the present stage of development the spatial division of labour takes the state frontiers into account. A state is the basic point of both international and infranational reference with regard to the systems of the division of labour. Each state frontier in the economic sense is generally much more crucial than any other economic frontier.

Each sovereign state constitutes a definite economic organism inside which its own system of spatial division of labour and corresponding to it system of economic regions are developed. In each case this system is different both from the point of view of the number of its regions and their size and in respect of intensity of internal connections shaping it as a whole. In all instances, however, it has one common feature, namely the characteristic feature of each of them is the multi-stage structure. The multi-stage structure is manifested by this that regions of higher rank can be split into units of lower rank and regions of lower rank can be integrated in accordance with the differentiation or integration of functions they perform within the system of the spatial division of labour. Hence the whole system of economic regions can be systematized in the hierarchy of ranks and sizes, creating a taxonomic system.

In the author's opinion the multi-stage structure of the regional system is of general character but the taxonomic system of regions is individual in each particular case. In each modern state it is possible to speak of at least three basic kinds of units within the taxonomic system of economic regions, viz.: of macroregions, mesoregions and microregions. A transition from each of these sizes

to the next one is connected with the qualitative transformations of region-creating factors. This part of the paper deals also with the problem of the basic and elementary units of taxonomic systems of the integral economic regions.

The next chapter is devoted to the problems of structure of an integral economic region. All branches of economic activity of the region have been divided into three sectors — the sector of specialization, which is also called the region-creating sector, the complementary sector and servicing sector otherwise called the local sector. Much space has been devoted to the analysis of the specific composition, localization requirements and the role of individual sectors in the economic activity of various types of economic regions.

The economic activity of each economic region can be divided into two fundamental spheres: intraregional and supraregional. The sphere of intraregional economy comprises the production of goods and services for the inhabitants of the given region and the sphere of supraregional activity comprises the production which either directly or indirectly is destined for external markets.

The structure of the economic regions undergoes continuous transformations. The formation of an entirely new structure of the region in principle does not mean that all elements of its previous structure have been liquidated. Their scope of activity has been only considerably restricted. Successiveness, retaining positive substance of elements and structure of the previous state of affair means that the new regional structures are as a rule richer and more advanced in their development than the initial structures. Taking into account the historical aspect of development of economic regions it is possible to find three types of elements within the structure of the economic regions, namely: a) modern elements, b) conservative elements and c) prospective elements.

Each economic region distinguishes itself not only by its own specific internal structure but also by its own individual external structure. The external structure contains connections of elements of the given regional area with other areas coexisting within one regional system. These two structures exist together creating the given dialectical unity. External structure is dependent on internal structure and in a way it expresses its external connections. On the other hand the external structure of the region also bears an influence on the internal structure, organizing and improving it. For that reason it is possible to speak of interdependence of these two structures and not of a unilateral dependence of the external structure on the internal structure.

In each economic region is formed a distinct and unique structure of various branches of economic activity, which may be called a regional economic area. These areas may be of different character. To obtain the most advantageous structure of the areas it is necessary to ensure in a completely planned, consistent and precise manner the optimum structure of each regional productive area, that is to say such a structure which would ensure the maximum effectiveness of activity of the whole definite system at the use of minimum labour and resources. Inputs was just on this basis that the concept of economic regions as the potential productive complexes which are shaped purposefully came into being during the work on the GOELRO plan and the Gosplan.

Considering various approaches to and definitions of a productive complex and a complex development of economic regions, the author states that it is possible to call a productive complex only such a regional productive complex which distinguishes itself by a number of qualitative characteristics, viz.:

- proportionality of development of specialized branches and other branches of production of the region,
- cooperation and dependence of the basic branches of production composing

the regional production area or dependence of all of them on certain external factors,

— structural coherence of the specific productive activity with the local economic and material conditions,

— effectiveness and full utilization of all productive resources of the region (that means the resources of labour, resources of productive capacity and natural resources),

— rational distribution of productive activity inside the given region.

It should be pointed out that the state of affair which from the point of view of one region can seem to be most advantageous (at the given level of development of productive forces) can be not most advantageous from the point of view of the entire national economy. It may occur that high economic effects of the given region are attained at the cost of deterioration of the situation or under-development of other regions. This fact accentuates the necessity of embracing the requirements of structural cohesion and level of development of each production complex with the interest of the entire national economy.

The production complex is narrower in its meaning than the regional production complex. This can be put like that: each specialized territorial production complex is the regional production complex but not each regional production complex is the production complex. The distinctness of these two categories justifies the attempt of classification of economic regions from the point of view of the level of production complexes which have been developed in them. This study contains an attempt of such classification.

A full realization of all advantages of the organization of territorial production complexes calls for specific socio-economic conditions. Only a socialist system creates all necessary premises for a full and complex development of economic regions. Under the conditions of predominancy of the private ownership of the means of production a rational territorial organization of the entire social production with a complete taking into account of interdependence of all links of production, cannot be achieved by the nature of phenomena.

The possibility of a purposeful and determined influence on the region-creating processes calls for a definite approach to the tasks of economic regionalization. The economic regionalization cannot be treated only as a certain exploratory conclusion but at the same time us the programme of practical activity connected with mapping out rational forms of territorial organization of socio-economic life. This assumption has been the starting point of the concept of the so-called prospectiveness of economic regionalization. This concept is dealt with in the last chapter of the study.

ERRATA

Strona	Wiersz		Jest	Powinno być
	od góry	od dołu		
Na stronach 12, 18, 33			Harstchorne	Harsthorne
11		1	Charris	Harris
67	12		rządzonego społeczeń-	rządzącego się społeczeń-
			stwa	stwa
117		20	poznawczych	poznawanych

Bogumił Rychłowski *Regionalizacja ekonomiczna.*

<http://rcin.org.pl>

26. Gieysztor I., Studia hydrologiczne nad potokami tatrzańskimi. 1961, s. 80 + 4 mapy, zł 26,—
27. Praca zbiorowa, Problems of Economic Regions. 1961, s. 360 + 11 map, zł 77,—
28. Staszewski J., Die Verteilung der Bevölkerung nach dem Abstand vom Meer. 1961, s. 77 + 2 tabl., zł 20,—
29. Galon R., On the Morphology of the Noteć-Warta (or Toruń-Eberswalde) Ice Marginal Streamway. 1961, s. 129 + mapa, zł 32,—
30. Fleszar M., Zarys historii geografii ekonomicznej w Polsce do 1939 r. 1962, s. 173, zł 43,50
31. Praca zbiorowa, Land Utilization. Methods and Problems of Research. 1962, s. 250 + 13 wkładek, zł 63,—
32. Kosiński L., Miasta województwa białostockiego. 1962, s. 163 + wkładki, zł 28,—
33. Kaczorowska Z., Opady w Polsce w przekroju wieloletnim. 1962, s. 112 + wkładka, zł 28,—
34. Okołowicz W., Zachmurzenie Polski.
Stopa M., Burze w Polsce. 1962, s. 185 + 2 wkładki, zł 45,—
35. Biegajło W., Sposoby gospodarowania w rolnictwie województwa białostockiego. 1962, s. 187 + mapy, zł 48,—
36. Dziewański J., Starkel L., Dolina Sanu między Soliną a Zwierzyniem w czwartorzędzie. 1962, s. 86 + 9 wkładek, zł 28,—
37. Chilczuk M., Rozwój i rozmieszczenie przemysłu rolno-spożywczego w województwie białostockim. 1962, s. 159, zł 38,—
38. Radłowska C., Rzeźba północno-wschodniego obrzeżenia Gór Świętokrzyskich. 1963, s. 178 + 12 fot. + 4 wkładki, zł 60,—
39. Szupryczyński J., Rzeźba strefy marginalnej i typy deglacjacji lodowców południowego Spitsbergenu. 1963, s. 162 + 4 mapy, zł 35,—
40. Kosiński L., Procesy ludnościowe na Ziemiach Odzyskanych. 1963, s. 128 + wkładki, zł 28,—
41. Domański R., Zespoły sieci komunikacyjnych. 1963, s. 110 + 38 ilustr., zł 24,—
42. Stasiak J., Historia jeziora Kruklin w świetle osadów strefy litoralnej. 1963, s. 93 + 2 mapy, zł 24,—
43. Mileska I., Regiony turystyczne Polski. Stan obecny i potencjalne warunki rozwoju, 1963, s. 156 + 6 map, zł 34,—
44. Gilewska S., Rzeźba progu środkowotriasowego okolic Będzina. 1963, s. 135, zł 36,—
45. Chilczuk M., Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce. 1963, s. 155 + 55 ilustr. i map, zł 65,—
46. Praca zbiorowa, Problems of geomorphological mapping. 1964, s. 140 + annex + 9 ilustr. + 6 map, zł 48,—
47. Praca zbiorowa, Studia geograficzne w powiecie pińczowskim. 1965, s. 193, ryc. 27, tabl., 7, zł 47,—
48. Wróbel A., Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii. 1965, s. 86, zł 21,—
49. Ratajski L., Polska kartografia ekonomiczna XX wieku. 1965, s. 144 + 11 ilustr. + 5 map, zł 21,—
50. Starkel L., Rozwój rzeźby polskiej części Karpat Wschodnich. 1965, s. 160, 5 map, 30 ryc., zł 48,—
51. Kostrowicki A., Regionalizacja zoogeograficzna Palearktyki w oparciu o faunę motyli większych (macrolepiptera) 1965, s. 100 + 21 map + 1 diagram, zł 30,—

52. Gerlach T., Współczesny rozwój stoków w dorzeczu górnego Grajcarka. 1966, s. 111, 23 il., 4 fot., zł 33,—
53. Klimek K., Deglacjacja północnej części Wyżyny Śląsko Kujawskiej w okresie zlodowacenia środkowopolskiego, 1966, s. 136, 26 il., zł 32,—
54. Kosmowska-Suffczyńska D., Rozwój rzeźby w trzeciorzędzie okolic Ostrowca i Ćmielowa, 1966, s. 114, il. 22, fot. 7, 2 mapy, zł 33,—
55. Ziemońska Z., Obieg wody w górnej części dorzecza Czarnego Dunajca. 1966, s. 111, 16 il., 2 mapy, zł 34,—
56. Ratajski L., Mapy przemysłu, ich właściwości metodyczne i kartometryczne. 1966, s. 115, 22 il., zł 28,—
57. Więckowski K., Osady denne Jeziora Mikołajskiego. 1966, s. 112, 14 il. (w tym 2 wkładki), + 7 fot. zł 24,—
58. Szostak M., Pochodzenie Jeziora Śniardwy i jego zasoby wodne (w druku)
59. Rościszewski M. i Siemek Z., Rolnictwo krajów gospodarczo zaniedbanych (Egipt, Syria, Turcja), (w druku).
60. Ziętara T., Rola gwałtownych ulew i powodzi w modelowaniu rzeźby Beskidów (w druku).
61. Urbaniak U., Wydmy Kotliny Płockiej (w druku).
62. Jewtuchowicz S., Geneza Pradoliny Warszawsko-berlińskiej między Nerem a Moszczenicą (w druku).
63. Dziewoński K., Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast (w druku).
65. Bączyk J., Masy wodne południowego Bałtyku i charakterystyka ich wpływów hydrologicznych w polskiej strefie przybrzeżnej (w druku).
66. Szulc H., Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX wieku i ich geneza (w druku).
67. Szewczyk J., Włóka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi (w druku).
68. Wojciechowski K., Zagadnienie metody bilansu wodnego (w druku).

Varia

- Kaczorowska Z., Zestaw zagranicznych czasopism i wydawnictw seryjnych z zakresu nauk o ziemi znajdujących się w bibliotekach polskich. 1957, s. 377, zł 100,—
- Ratajski L., Szewczyk J., Zwoliński P., Nazewnictwo geograficzne świata. 1959, s. 857, zł 135,—
- Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 1. Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482—1800. 1961, s. 248, zł 72,—
- Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 2 (uzupełniający). Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482—1800. 1963, s. 124, zł 28,—
- Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 3. Katalog atlasów 1801—1919. 1965, s. 343, zł 76,—
- Chilczuk M. i Ciołkosz A., Zastosowanie zdjęć lotniczych w geografii. 1966, 84 ryc. (w tym 3 fot. wielobarwne jako wkładki), s. 131, zł 24,—